



ACTA UNIVERSITATIS DE CAROLO ESZTERHÁZY NOMINATAE

TOM. XXV.

SECTIO LITTERARUM

REDIGUNT GABRIELLA KÖRÖMI, JUDIT KUSPER

EGER, 2023

Az „Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae” a IV. sorozata és folytatása az „Acta Academiae Paedagogicae Agriensis” (I. sorozat 1955–1962), az „Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Nova series” (II. sorozat 1963–2008), illetve az „Acta Academiae Agriensis. Nova series” (III. sorozat 2009–2017) tudományos közleményeinek.

**AZ ESZTERHÁZY KÁROLY KATOLIKUS EGYETEM
TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI**

XXV. KÖTET

**TANULMÁNYOK
AZ IRODALOMTUDOMÁNY
KÖRÉBŐL**

SZERKESZTETTE
KÖRÖMI GABRIELLA ÉS KUSPER JUDIT

EGER, 2023

**ACTA UNIVERSITATIS
DE CAROLO ESZTERHÁZY NOMINATAE**

TOM. XXV.

SECTIO LITTERARUM

**TANULMÁNYOK AZ IRODALOMTUDOMÁNY KÖRÉBŐL
HŐS/NŐ/TÖRTÉNETEK**

REDIGUNT
GABRIELLA KÖRÖMI, JUDIT KUSPER

EGER, 2023

Főszerkesztő:

Dr. habil. Kuser Judit PhD, egyetemi docens, EKKE

A szerkesztőbizottság tagjai:

Dr. János Szabolcs PhD, egyetemi docens, Partiumi Keresztény Egyetem

Dr. habil. Kiss Noémi PhD, egyetemi docens, EKKE

Dr. Körömi Gabriella PhD, egyetemi docens, EKKE

Prof. dr. habil. Onder Csaba DSc, kutatóprofesszor, EKKE

Prof. dr. habil. Pintér Márta Zsuzsanna DSc, egyetemi tanár, EKKE

ISSN 2676-959X

A kiadásért felelős az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem rektora

Megjelent az EKKE Líceum Kiadó gondozásában

Kiadóvezető: Nagy Andor

Felelős szerkesztő: Kuser Judit

Nyomdai előkészítés, borító: Molnár Gergely

Megjelent: 2023-ban

Készült: az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem nyomdájában, Egerben

Felelős vezető: Kérészy László



TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ	5
NŐK ÉS TÖRTÉNETEK	7
ANTAL ÉVA: Mary Wollstonecraft öröksége: tanulságos és filozofikus történetek.....	9
SZUROMI RITA: A professzionalizáció hiányának jellemzői egy nemesasszony írásában. Iglói Szontagh Mária irodalmi kísérletei a 20. század elején	23
SZÚTS-NOVÁK RITA: A hazai lányregény-irodalom mélységei egy századfordulós nőíró, Fried Margit (leány)nevelő tevékenysége és életútja alapján.....	39
TÖRTÉNETEK ÉS NŐK	57
GYURIS NORBERT: Fordított panoptikon: Női mesterséges intelligencia és maszkulin technofóbia	59
KÖRÖMI GABRIELLA: Nők hang nélkül – Nemi sztereotípiák szubverzív újraírása Yasmina Khadra <i>A merénylet</i> című regényében	69
ZSÁMBA RENÁTA: Bűnösök vagy modern nők? – Női portrék és erkölcsi határátlépések Margery Allingham és Josephine Tey klasszikus detektívregényeiben.....	81
KUSPER JUDIT: Autofikció és az önéletrajzi Másik megteremtése Szabó Magda <i>Für Elise</i> című regényében	93
KISPÁL DÁNIEL: „The Flash Failure – Let The Sunshine In” Közelítések Rakovszky Zsuzsa <i>A Hold a hetedik házban</i> című elbeszéléséhez	103
DEMETER ZSUZSA: Éva, a hős – avagy miért nem bűn egy harapás alma.....	115
NŐTÖRTÉNETÍRÁS	125
HELL JUDIT: Kékharisnyák? „Női szörnyetegek”? Néhány adalék az egyetemes és magyarországi nő történeti kutatásokhoz a nőképzés területén.....	127
TENGELY ADRIENN: A pécsi leányok Mária-kongregációi a két világháború között	153
FARKAS ANETT: A nő történet, női irodalom határai: hagyomány és kurrens kulturális kódok.....	175

ELŐSZÓ

Régi adósságot törlesztünk e folyóiratszám közreadásával: egyrészt az Eszterházy Károly Katolikus Egyetemen és elődintézményeiben több évtizede zajló nőtörténeti, női irodalmi kutatások közös platformon való bemutatása, másrészt az itt és az ország más egyetemein dolgozó kutatók közös asztalhoz ülése és párbeszéde teremtett termékeny közeget egymás munkáinak megismerésére és az együttgondolkodásra. Női történetek és női olvasatok megírására vállalkoztunk, megmutatva számos különböző arcot, hangot, utat, megszólalási és ábrázolási lehetőséget, hangsúlyozva a sokszínűséget és a sokféle szerep lehetőségét, melyet a kortárs irodalom-, történelem- és társadalomkritikák, pszichológiai módszerek különböző irányokból alátámasztanak.

A közös munka előmozdítására 2022. május 17-ére Nőtörténeti workshopot hívott össze a Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet Irodalomtudományi Tanszéke, ahol tizennégy előadást hallgathattunk meg az egyetem öt különböző intézetének és két másik egyetem (a PTE és a ME) oktatóitól, egri közintézményi kutatótól, végzős tanárszakos hallgatótól az irodalomtudomány, a neveléstudomány, a történelemtudomány, a képzőművészet és a médiatudomány irányából közelítve meg a női ábrázolás, megszólalás, nevelés, nőtörténeti kutatás lehetőségeit. Az előadókon kívül népes közönség követte végig az előadásokat, majd a kerekasztal-beszélgetés során a résztvevő oktató- és kutatókollégákkal deklaráltuk a Nőtörténeti kutatócsoport megalakulását – mely kutatócsoport első közös produktumát tarthatja most kezében az olvasó.

A női írást, a nőoktatást, a nők ábrázolását történetekként interpretálva különböző, egymással párbeszédet folytató narratívák kibontakozását mutatja be a Hős/nő/történetek, s a cím első tagjaként megjelenő *hős* tag nem csupán a történetek hősnőnek nevezhető főszereplőjének képét kívánja implikálni, hanem – mind diakrón, mind szinkrón olvasatban – a nők különböző szerepeinek hősiességét is. Hősöket látunk akkor, amikor a 18. század végén, a 20. század elején a nő írni kezd, saját (emberi) jogainak megfogalmazását tartja célnak, vagy amikor jó egy évszázaddal később Magyarországon írói hivatást választ. E kérdéskört lapunk első három tanulmánya, Antal Éva, Szuromi Rita és Szűts-Novák Rita írása tematizálja. A klasszikusnak tekinthető, irodalmi alkotásokban tetten érhető hősnői szerep elemzésére vállalkozik a második fejezet hat tanulmányában Gyuris Norbert, Körömi Gabriella, Zsamba Renáta, Kusper Judit, Kispál Dániel és Demeter Zsuzsa. Tanulmányaikban az AI vagy éppen a muszlim hit, a krimi mint műfaji keret, az önéletrajzi Másik, majd az önértelmező motívumok kérdéskörére építve keresik a választ a nőábrázolás, a női hang, a nő önábrázolásának kérdésére. Lapszámunk harmadik fejezetében a nőtörténetírás hagyományát mutatja be Hell Judit, Tengely Adrienn és Farkas Anett a hazai és nemzetközi hullámokat, valamint egy speciális nőmozgalom, a kongregáció hagyományrendszerét áttekintve.

A Hős/nő/történetek egyszerre szólítják meg a hagyományt és nyitnak utat az eljövendő történetek irányába, hogy saját történeteinket megértve újakat, mindig jobbakat hozzassunk létre és írassunk meg, inspirálódjunk erős nők és többféle archetipikus minták példáján, megtalálva azt a hangot, arcot, szerepet, ami segítséget nyújt nem csak a nőknek, hanem mindenkinek, aki a nőket egy kicsit közelebből, talán relevánsabb értelmezési stratégiák alapján szeretné megérteni.

Végezetül engedtessek meg, hogy a folyóiratunkban található megértendő női szerepek és női példaképek mellé besoroljuk a közelmúltban elhunyt kedves kollégánk, Virág Irén nevét is. Irén neveléstudóként, oktatóként, kollégaként és emberként valódi inspiráló példa volt kollégái és tanítványai számára, elkötelezett képviselője – nemcsak elméleti kutatásaiban, hanem gyakorlatban is – a nőnevelésnek, a nők önmegértésének. Kutatásai és írásai velünk maradnak, ahogyan emléke is tovább él mindannyiunkban.

a Szerkesztők

NŐK ÉS TÖRTÉNETEK

ANTAL ÉVA

MARY WOLLSTONECRAFT ÖRÖKSÉGE: TANULSÁGOS ÉS FILOZOFIKUS TÖRTÉNETEK

A tizennyolcadik századi feminista regényíró és esszéista, Mary Wollstonecraft (1759–1797) felvilágosult gondolkodó volt, akire nagy hatással voltak radikális kortársainak eszméi, írásaiban pedig a józan ész és az érzékenység lelkes szószólójaként lépett fel. A *Gondolatok a leányok neveléséről* (*Thoughts on the Education of Daughters*, 1787) és az *Eredeti történetek a való életből* (*Original Stories from Real Life*, 1788) című korai műveiben a női olvasók oktatására alkalmas nevelő jellegű történeteket és meséket tett közzé. Az általa szerkesztett *Női olvasókönyvben* (*The Female Reader*, 1789) szintén az olvasás kiemelt szerepét propagálta, míg *Mária*-regényeiben – *Mary: A Fiction* (1788) és *Maria: or, The Wrongs of Woman* (1798) – a nők önfejlesztésének lehetséges útjait járta körül. Az *emberi jogok védelmében* (*A Vindication of the Rights of Men*, 1790) és *A nők jogainak védelmében* (*A Vindication of the Rights of Woman*, 1792) címmel kiadott politikai értekezéseiben bemutatta, hogy a kritikai gondolkodás nélkülözhetetlen az egyéni nevelődésben, míg recenziói, fordításai és útleírása szintén hozzájárultak a saját(os) önképzés folyamatához.¹

Lodonban Mary Wollstonecraft a Radikálisok csoport tagja volt (többek közt Richard Price-szal, Joseph Priestley-vel, Thomas Paine-nel, William Blake-kel és William Godwinnal együtt), így gyakran részt vett a Joseph Johnson kiadó által disszenter vagy nonkonformista gondolkodóknak szervezett találkozókön és előadásaiakon.² Olvasta a kor divatos „magatartáskönyveit”, például James Fordyce tiszteletes *Prédikációk fiatal nőknek* (*Sermons to Young Women*, 1766), John Gregory *Egy apa hagyatéka leányainak* (*A Father's Legacy to his Daughters*, 1774) és John Bennett *A nők oktatását érintő szigorítások* (*Strictures on Female Education*, 1787) című műveit, s hevesen bírálta az ezekben megjelenő, a nők szerepéről és lehetőségeiről alkotott merev elképzeléseket. Ezen művek a nőktől elvárt viselkedési normák, valamint a társadalmi státusznak megfelelő etikett és a jó modor szabályainak követését írták elő. Még a művelt lányokat sem bátorították arra, hogy a Biblián kívül mást is olvassanak vagy ismerjenek, és a fent említett John Gregory teljes kétségbeesésének ad hangot, amikor a szín-

1 Péter Ágnes nagyívű munkája bemutatja a Wollstonecraft-életművet, ám inkább anyja és leánya, Mary Wollstonecraft Godwin lázadó egyéniségének párhuzamaira fókuszál. A szerző nőneveléssel foglalkozó korai műveit nem tárgyalja, illetve nem az önképzés felől közelít a női gondolkodó írásaihoz, mely aspektus a jelen szöveg – és készülő monográfiám – fő elemzési vonalát adja. Lásd PÉTER Ágnes, *A függetlenség ára: Mary Wollstonecraft és Mary Shelley öröksége*, Jelenkor, Budapest, 2022.

2 Lásd erről bővebben Claire TOMALIN, *The Life and Death of Mary Wollstonecraft*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1974, 89–109.

házzról ír. A *Szórakozás (Entertainment)* című fejezetben arról panaszkodik, hogy alig tud leányainak olyan kortárs irodalmi művet ajánlani, mely ne járna együtt „a kifinomult ízlés elleni merénnyel” vagy felesleges, zavaró, sőt helytelen érzelmek felidézésével.³

Wollstonecraft életművének értelmezésekor mindenképpen utalnunk kell a kor befolyásos szerzőinek, az ún. „szellemi apáknak” – többek között John Locke, Jean-Jacques Rousseau és Edmund Burke – hatására, akiknek írásai konceptuális keretet jelentettek az egyes publikált szövegvitákban. John Locke *Gondolatok a nevelésről (Some Thoughts Concerning Education, 1693)* és Jean-Jacques Rousseau *Emil, avagy a nevelésről (1762; angolul 1763)* írásaira rendszeresen utal az író nő nevelésfilozófiai műveiben: míg Locke elsősorban a fiatal úriemberek nevelését vizsgálta, Rousseau pedig a fiúk természetes neveléséről írt, addig Wollstonecraft a nők fejlődésére próbálta alkalmazni fogalmaikat. A *Gondolatok a leányok neveléséről* és az *Eredeti történetek* egyértelműen Locke és Rousseau eszméinek hatását mutatják, *A nők jogainak védelmében* című művében pedig híres vitát folytatott Rousseau-val. Az *Emilben*, a *Zsófia vagy a nő* című, a nőnevelésről szóló ötödik könyvben Rousseau kijelenti, hogy a férfi és a nő nevelése nem lehet azonos, és a szerény Zsófiát elsősorban úgy kell a felnőtt életre felkészíteni, hogy a természetesen művelt férfi társa legyen majd, hiszen „a nő egyenesen arra teremt, hogy megnyerje a férfiú tetszését”.⁴ Ráadásul Rousseau szerint a lányoknak „idejekorán kell hozzászokniuk az akadályokhoz”, mivel ez „elválaszthatatlan a nemüktől [...]. Egész életükön keresztül a legállandóbb és legszigorúbb fegyelemnek lesznek kitéve: az illem fegyelmének”.⁵

A korban kiadott magatartáskönyvek és nevelési írások mind elemezték a regényolvasásnak a nők fejlődésére gyakorolt hatását. Wollstonecraft, aki ugyan rendszeresen kritikával illette ezen műveket, melyek „a nevelés téves elméleteire, férfiaknak e tárgyban írott könyveire” utaltak, azt hajlandó volt elismerni, hogy a regényolvasás valabóban veszélyes a fiatal nőkre nézve.⁶ Úgy vélte, hogy a divatos románcok olvasása visszaveti a lányok szellemi fejlődését, mert érzékenységükre épít, és jellemgyengeséghez vezet, ezzel állandósítva a férfiaknak való alávetettségüket. Éppen ezért nemcsak Wollstonecraft, hanem kortársa, Catharine Macaulay is a *Levelek a nevelésről (Letters on Education, 1790)* című művében az allegorikus mesék és satirikus regények kritikus olvasását szorgalmazta, mivel az ilyen művek „tanulságos leckéket” nyújtanak a fiataloknak, míg a szépirodalom divatos darabjaiban „az értelem és a józanész per-

3 John GREGORY, *A Father's Legacy to his Daughters*, Wood&Innes, London, 1808, 62–68.

4 Jean-Jacques ROUSSEAU, *Emil, avagy a nevelésről*, ford. GYŐRI János, Papirusz Book, Budapest, 1997, 268–269.

5 Uo., 278.

6 Mary WOLLSTONECRAFT, *A Vindication of the Rights of Woman*, Penguin Books, Harmondsworth, 2004, 11.

verziójának” megvalósulását látták.⁷ Macaulay, aki leginkább történészként ismert, a korabeli író, Henry Fielding realista regényeit, valamint Cervantes *Don Quijotéját* ajánlja, miközben nem tesz különbséget lányok és fiúk között az olvasás, sőt általában a nevelés terén sem; saját arisztokrata neveltetésének köszönhetően például rendíthetetlenül elvárja, hogy a fiatal tanuló négy nyelvet ismerjen. Macaulay a kortárs és satirikus olvasmányok radikális és kissé utópisztikus tanulmányozását sürgeti, mivel csak ezek a regények tesznek fel kérdéseket a létező világ bonyodalmairól, és egyben „igazi” olvasást igényelnek – így ezek a művek segítik az olvasó-tanulót abban, hogy erényes emberré váljon.

Példázatok és tanmesék

Wollstonecraft a nők önképzéséről értekezve, a *Gondolatok a leányok neveléséről* (1787) című írásában az olvasást „a legésszerűbb elfoglaltságnak” tekinti.⁸ Ebben a nevelési szövegben is óva int az érzelgős regények és románcok olvasásától, amelyek félrevezethetik a női elmét; ehelyett kalandregényeket, „szép allegóriákat és hatásos meséket” ajánl. Az ilyen művekben a száraz (didaktikus) érvelést „a képzelet ragyogja be”, és a nevelőnő útmutatása mellett a női olvasó képes lesz arra, hogy saját maga fejlődjön, művelődjön.⁹ A *Gondolatokban* említett művek mellett, a *Női olvasókönyv* (*The Female Reader*) szerkesztőjeként Wollstonecraft az elbeszélő költemények, prédikációk, esszék és a drámai művekből, főként Shakespeare komédiáiból és tragédiáiból gondosan kiválasztott részek olvasását is szorgalmazza.¹⁰

Az *Eredeti történetek* (1788) huszonöt fejezetében két fiatal lány, Mary (tizenégy éves) és Caroline (tizenkét éves) magántanítását követhetjük végig. A szigorú protestáns nevelőnő, Mrs. Mason, aki Wollstonecraft szócsövének tekinthető, példázatos történeteket mesél a lányoknak a természetben sétálva,

7 Catharine MACAULAY, *Letters on Education with Observations on Religious and Metaphysical Subjects*, printed for C. Dilly, in the Poultry, London, 1790, 144–148.

8 Mary WOLLSTONECRAFT, *Thoughts on the Education of Daughters*, Cambridge University Press, Cambridge, 2014, 49.

9 *Uo.*, 51.

10 Lásd Mary WOLLSTONECRAFT, *The Female Reader = The Works of Mary Wollstonecraft*, szerk. Janet TODD és Marilyn BUTLER, 4. kötet, William Pickering, London, 1989, 53–353. Az eredeti cím Wollstonecraft szerkesztői munkájának feltüntetése nélkül így szól: *The Female Reader: Or, Miscellaneous Pieces in Prose and Verse, Selected from the Best Writers, and Disposed under Proper Heads, for the Improvement of Young Women by Mr. Cresswick, Teacher of Elocution to which is Prefixed a Preface, Containing some Hints on Female Education*, J. Johnson, St. Paul's Church-Yard, London, 1789. Az összkritikai kiadás már Wollstonecraft művei között tartja számon az álneves szöveggyűjteményt, bár a szerkesztők kiléte sokáig vitatott volt. Lásd erről tanulmányom ANTAL Éva, „Olvass húgom, olvass”: *The Female Reader, Mary Wollstonecraft 18. századi szöveggyűjteménye nőknek*, ACTA Universitatis, Sectio Paedagogica, Tom. XLIV, 2022, 9–27.

illetve egy londoni kirándulás alkalmával. A példák bemutatása jól ismert és elfogadott oktatási forma volt a korban, mivel ahogy a szerző írja az *Előszóban*, a példa „közvetlenül az érzékekhez, [és] a szív[hez]” szól, miközben az elme pedig gazdagodik a mesékből később levont erkölcsi tanulságokkal.¹¹ Ebben az értelemben az *Eredeti történetekben* szereplő tanító történetek és mesék a *tabula rasa* locke-i felfogását követik; miszerint a gyermek elméje olyan, mint egy „üres lap” vagy egy „viasztábla”, amelyet a tapasztalatok „bevésésével” kell megtölteni. Maga John Locke is rámutat a példák fontosságára a nevelésben, mikor azt állítja, nehéz a gyerekeket jó cselekedetekre bírni pusztán azzal, hogy szabályokat mutatnak be nekik. Ahogyan a *Gondolatok a nevelésről* című könyvében írja: „[...]mindazon utak, módok közül, amelyekkel gyermekeket oktatni, erkölceiket formálni lehet, a legegyszerűbb, legkönnyebb s leghathatósabb, hogy példával mutassuk nekik mindazt, amit tenniük avagy kerülniük kell”.¹² Wollstonecraft ebben a tekintetben egyetért Locke-kal, és a gyerekekről mint racionális lényről alkotott elképzelésére is épít. Mitöbb, Mrs. Mason a saját nevelési és tanulási folyamatáról is hasonlóan vélekedik: „ez a munka embersegebbé tett (*humanized*), miközben szívem, *mint a viasz*, minden benyomást rögzített; és azóta a Gondviselés révén a jó eszközévé váltam – embertársaim javát szolgálom” (OS 8, kiemelés az eredetiben). A könyvecskében a nevelőnő nemcsak példázatos történeteit tárja az olvasó elé, hanem saját helyes viselkedését is követendő mintaként állítja a lányok elé, hogy ezzel „naponta *példát* mutasson [nekik]” (OS 20).

Wollstonecraft szerint a fiatal lányok erényes és boldog életre való nevelése az állatok szeretetével kezdődik, hiszen minden élőlény Isten teremtménye, aki minden gyermekéről gondoskodik. Így az állatokkal való kegyetlen bánásmód vagy akár a férgek, bogarak és madarak elpusztítása gonosz cselekedet. Ezzel szemben a jóság elsősorban azt jelenti, hogy az embernek „kerülnie kell, hogy ártson bárminek is; ehelyett annyi örömet kell szereznie, amennyit csak tud” (OS 3). A természet szépségeinek általános csodálatát tanító lecke után a nevelőnő az állatok kínzásáról szóló történetekkel ijesztgeti a lányokat, és megdicséri diákjait, akik Isten tanítását követve „értelmes lényekként cselekedtek”, amikor megmentettek egy törött szárnyú madarat és fiókáit (OS 5). Ilyformán a két leánygyermek gyakorlati oktatásban részesül, és a jólelkűség primér élménye nyomot hagy a szívükben (vö. *tabula rasa*). Az állatok társként való elfogadása több történetben is megjelenik, például az örült Robinéban, aki családja, felesége és gyermekei elvesztése után csak a kutyájára számíthat, és amikor az állatot megölik, a szegény ember belehal a bánatba. Erősebb társadalomkritika a Bastille-ban bebörtönzött ember története, akinek őre eltapossa egyetlen

11 Mary WOLLSTONECRAFT, *Original Stories with Five Illustrations by William Blake, with an Introduction by E.V. Lucas*, Henry Frowde, London, 1906, xviii. A későbbiekben a főszövegben ezen kiadás oldalszámaira hivatkozom OS rövidítéssel, és minden idézett szövegrészlet a saját fordításom.

12 John LOCKE, *Gondolatok a nevelésről*, ford. MUTSCHENBACHER Gyula, Stephaneum R.T. Nyomda, Katolikus Középiskolai Tanáregyesület, Budapest, 1914, 96.

barátját, egy pókot. A történelmi események azonban nem nagyon érdeklik a lányokat, és úgy tűnik, a nevelőnő célja inkább a gyerekek érzelmeinek felkeltése. Igaz, az érzelmi manipulációt néhol rousseau-i szellemben viszi véghez, ezeket megidézve Emil (férfi) nevelőjét.¹³

Mason asszony több példaértékű történetében elkényeztetett nők boldogtalan életét mutatja be játékosan beszédes nevű karakterekkel: például ott van a rosszkedvű Jane Fretful (vö. mogorva, OS 15–18), a rosszul öltözött Mrs. Dowdy (vö. rendetlen, OS 48–49) és a hírhedt hazudozó Lady Sly (vö. ravasz, OS 21–23) története. A napi rutin megtervezésében és annak szigorú betartásában fő szempont, hogy a lányoknak értelmes tevékenységekkel kell magukat elfoglalniuk. A ház körüli teendők elvégzése és a szegények hatékony támogatása mellett jut idejük a rajzolás, a zenélés és az olvasás gyakorlására is. Bár minden olyan hasznos elfoglaltság ajánlott, mely edzi és élesíti az elmét, az olvasás az ismeretszerzés kiváltságos tevékenységeként jelenik meg, mert az olvasás „elsősorban a szívhez szól, hogy majd a keltett érzéseket az értelem felülvizsgálja, az ész rendje pedig szabályozza a képzelgéseket” (OS 54–55). A nevelőnő/Wollstonecraft itt ismét az olvasás élethosszig tartó folyamatát hangsúlyozza, és nemcsak moralizáló műveket, hanem könnyed, fantázia szülte műveket is megfontolásra javasol. Mason asszony a korabeli gyermekírónő, Mrs. Trimmer történeteit, konkrétan a *Mesés történetek (Fabulous Histories, 1786)* című művét ajánlja napi olvasásra, és valójában az összes „eredeti történet” fiatal nők szellemi fejlődését segítő példabeszédnek tekinthető. Bár ezek fiktív irodalmi narratívák, a szövegben említett elbeszélők ragaszkodnak ahhoz, hogy történeteik forrása az őket körülvevő világ, és úgy vélik, írásaikon keresztül nevelhetik olvasóikat, bővíthetik a valós életről alkotott képüket. A könyv a maga fizikai valójában megjelenik az *Eredeti történetek* végén, mikor a nevelőnő búcsúajándékként átadja a lányoknak az épületes leckék gyűjteményét (OS 87).

Kezdetektől fogva arra nevelik a két leányt, hogy ne hazudjanak, és az élet minden területén kerüljék a valótlanosságok és a hamisságok kimondását. A becsületes férfi/nő eredendően rendelkezik az igazság szeretetével, mert a lélek szépsége és erénye az ember természetes jóságából és őszinteségéből ered. Így Mason asszony protestáns etikájával összhangban kijelenti, hogy „a hazugság olyan bűn”, amelyért büntetés jár, bár azt nem mondja meg, hogy milyen módon bünteti a lányokat (OS 25). A tökéletes úrinőt (vö. *gentlewoman*), a nemeslelkű hölgyet Mrs. Trueman (vö. „igaz ember”) képviseli, aki erényesen él, jóindulatúan és egyszerűen viselkedik (OS 77), míg a korábban említett Lady Sly ellenpéldaként szolgál, mivel soha életében nem viselkedett tisztességesen. Az előbbi, a lelkészfeleség nem tartozik a társadalom magasabb köreihez, míg az utóbbi úrihölgyként osztályának felszínességét mutatja fel; Sly nemessége csak „státusz, nem méltóság” kérdése (OS 21, kiemelés az eredetiben). Ezzel szemben Trueman asszony és férje „nemes emberek”, de nem a vagyonuk vagy a társadalmi helyzetük teszi őket nemessé: a házaspár a locke-i úriember-fogalomnak

13 Moira FERGUSON és Janet TODD, *Mary Wollstonecraft*, Twayne Publishers, Boston, 1984, 24.

megfelelően művelt, jóízű, a művészetekhez értő, így otthonuk a boldogság szigete.

Az *Eredeti történetek*ben gyakran szóba kerül az önuralom, hiszen a nevelőnőnek a két fiatal lány fejlődését felügyelve feladatai közé tartozik a temperamentum kordában tartása, a düh és más érzelmi indulatkitörések elfojtása. Ahogy Locke írja a lélek korai képzéséről:

A test ereje, edzettsége elsősorban a viszontagságok elviselésében nyilvánul meg, ugyanabban nyilvánul meg a lélek ereje is. És minden erénynek, érdemnek alapja, lényege az, hogy az ember meg tudja tagadni vágyait, szembe tudjon szállani hajlamaival és csak azt tegye, amit értelme, legjobb belátása diktál neki, ha mindjárt hajlama másfelé vonja is.¹⁴

A test fizikai nevelésével Wollstonecraft művében közvetlenül nem foglalkozik, bár az igaz, hogy a szereplők rendszeresen sétálnak a természetben, sok időt töltenek a szabadban, és Mason asszony a fizikai fájdalom elviselését egyaránt testi és szellemi gyakorlatnak tekinti (OS 78–79). Ugyanakkor számos lecke és beszélgetés témája a fiatal lányok jellemének formálása, valamint hogy hogyan lehet korrigálni a viselkedésbeli hibákat. A VII. fejezetben a „hivalkodó tulipán” szépségéről és a „szerény rózsza” hasznosságáról szóló példabeszéd nemcsak a külső és belső szépség kérdésével foglalkozik, hanem a két lány jelleme közötti különbséget is feltárja (OS 29). Mary okos, gyors észjárású és érzékeny, ám szeret neveltségessé tenni másokat, megvetéssel bánik a szolgálkkal, illetve rendszeresen késik és hanyag. A bájos és alapvetően jóindulatú Caroline túlságosan büszke a szépségére; gyakran hiú, ráadásul még falánk is. Mrs. Mason rendszeresen szembesíti a lányokat viselkedésük hibáival, így egy idő után a lányok odafigyelnek ezekre, és lassan megtanulnak uralkodni magukon, mivel bizonyos értelemben „a társasági életben az erényes élet kívánalma [...] az önmegtagadást vonja maga után” (OS 39). A szülői és nevelői felügyelet elfogadásával a gyerekek elsajátítják az önkontrollt – valójában az elfojtást (*self-denial*) –, miközben az elméjük „fehér lapja” a képzés során íródik tele; ismét Locke tabula rasa gondolatát megidézve. A könyv végén Mason asszony elköszön tanítványaitól, akik sokat változtak: „Caroline finom vonásait az értelem hatotta át, a jóindulat pedig párás csillogást kölcsönzött tekintetének, amely ettől szebb és megnyerőbb lett. [...] Mary ítélőképessége napról napra tisztább lett; pontosabban, ahogy egyre több tapasztalatot szerzett, erőteljes érzései rögzítették az ész következtetéseit elméjében” (OS 79–80). Az elválást követően, a nevelőnő kérésére a lányok őszinte levelekben számolnak majd be további érzelmi és értelmi fejlődésükről – vagyis a jövőben, mintegy „magukat ellenőrizve (*self-monitoring*)”, önkontrollt gyakorolnak.¹⁵

14 John LOCKE, *l. m.*, 59.

15 Alan RICHARDSON, *Mary Wollstonecraft on Education = The Cambridge Companion to Mary Wollstonecraft*, szerk. Claudia L. JOHNSON, Cambridge University Press, Cambridge,

Az *Eredeti történetek* egyes példázatai olykor morbid és meglehetősen tragikus történetek, melyek mintha felnőtteknek írt „antimesék” lennének. Már utaltam az örült Robin szerencsétlenségére vagy a bebörtönzött rab esetére, de említhetném a tengerész Jack sztoikus szenvedését, a walesi hárfás gyászát, a Charles Townley pazarló életéről szóló beszámolót vagy a szegénységben tengődő londoni család bemutatását – ezek a történetek mind szörnyű véget érnek. Felmerülhet a kérdés, hogy milyen pedagógus igyekszik ilyen elbeszélésekkel kínozni a felügyeletére bízott tizenéves lányokat. Az *Eredeti történetek* elszánt hősnője, Mrs. Mason úgy véli, hogy a való életből származó realista elbeszélések megvitatásával a nevelő irányítja a lányok érzelmi fejlődését, miközben „az igazság és az emberség elveinek” elfogadásával továbbképzeli elméjüket, ahogyan a szerző *Előszavában* fogalmaz (OS xviii). A könyvben a nevelő nő könyörtelen moralista, alig mosolyog, és csak egyetlen alkalommal, a hárfás játékát hallgatva enged az érzelmeinek. Keresztény sztoicizmusában mintha minden szereplő fölött állna, nem fél a vihartól és a haláltól sem: „Isten mindig jelen van, és biztonságban vagyunk” – hirdeti (OS 33). A két tanítvány tiszteli és féli őt, különösen tartanak rosszálló arckifejezésétől, és a legnagyobb dicséret az, amikor Maryt egyszer „barátnőjének” nevezi, jó magaviseletéért ezzel jutalmazva a lányt (OS 40). Mrs. Mason példaértékűen segít a szegényeken, odafigyel az elesettekre, és szereti barátait, valamint ápolja szerettei emlékét; az általa bemutatott szenvedéstörténetekhez hasonlóan saját élete is tele van gyásszal, mivel fiatalon elvesztette férjét és leánygyermekét.

Wollstonecraft nevelőnője különleges női alak, az olvasó mégis valamiféle embertelen kegyetlenséget érez az eszményi magánnevelő módszereiben és tökéletességre való törekvésében. Későbbi műveiben Wollstonecraft ugyan mellőzi az oktatás „férfias” hangnemét, a magatartáskönyvek és a tanácsadó füzetek stílusát, de ez a műfaj fontos állomást jelent az író nő saját fejlődésében.¹⁶ Pontosán ez várható el egy nőnevelésről gondolkodó szerzőtől, aki maga is vallja, hogy az őszinte és hiteles élet változások sora, és elfogadja, fejlődés csak az észszerű önmegtagadás és a korlátok felismerését követő önmeghaladás révén lehetséges. Ebben a kontextusban tekintve az író nő korai *Gondolatok a leányok neveléséről* és az *Eredeti történetek* című műveit, úgy gondolom, hogy Mason asszony jó munkát végzett.

2002, 24–41, idézett oldal: 31.

16 Vö. Vivien JONES, *Mary Wollstonecraft and the Literature of Advice and Instruction = The Cambridge Companion to Mary Wollstonecraft*, szerk. Claudia L. JOHNSON, Cambridge University Press, Cambridge, 2002, 119–140, 115. A műhöz E. V. Lucas által 1906-ban írt bevezetőben (vö. *Editor's Introduction*) a szerző nemcsak Wollstonecraft szigorát emeli ki, hanem azt is megállapítja, hogy a korai mű visszalépést jelent a szerző pályáján (OS xiii).

A képzelet elbeszélései

Wollstonecraft tanmeséit elemezve már használtam a „fantázia szülte” (vö. *work of fancy*) kifejezést, amely egyszerűen az írások fiktív és kitalált jellegére utalt. Az író nő egy befejezetlen filozofikus művet is hátrahagyott *A képzelet barlangja* (*The Cave of Fancy*, 1798) címmel, amelyet korai nőneveléssel foglalkozó műveinek megírásakor vetett papírra. Mielőtt ezt a töredékes történetet elemeznénk, meg kell vizsgálnunk a címbeli angol *fancy* fogalmát. Maga a kifejezés már a romantika korában is meglehetősen régimódinak hangzott, hiszen nosztalgikusan a középkori románcokkal kapcsolódott össze, amint arra Julie Carlson esszéjében rámutat. Carlson azt is kiemeli, hogy a Wollstonecraft-Godwin-Shelley család történelmi-életrajzi írásaiban gyakran előfordult a *fancy* „képzeltetés” értelemben, mintegy összekapcsolva a fiatalon elhunyt anyát és leányát, illetve a megözvegyült férjet mintegy „a halottakkal [vállalt] természetfeletti közösségben”.¹⁷

Samuel Johnson korabeli angol szótárában (1755) a *fancy* jelentésénél a latin/görög *phantasia* (φαντασία) szóra hivatkozik, és megállapítja, hogy elsődleges értelme szerint: „képzelet; az az erő, amellyel az elme magának képeket és ábrázolásokat alkot a dolgokról, személyekről vagy a létezés eseményeiről”. Majd felsorolja a szó más jelentéseit is, mint például „ízlés”, „vélemény”, „kép”, „elképzelés”, „gondolat”, akár „humor”, „ragaszkodás” vagy éppen „szeszély”.¹⁸ Elsősorban a fantázia mentális mibenlétét emelném ki, és azt a mozzanatot, ahogyan működése a józan észre épül, miközben a mindenki számára adott ész képességét (vö. *common sense*) az egyes gondolkodó egyéni sajátosságai (*fanciful*) színezik. Wollstonecraft gondolkodásának locke-i keretére utalva, érdemes felidézni, hogy a filozófus Értekezés az emberi értelemről (*An Essay Concerning Human Understanding*, 1690) című művében a *tabula rasa* fogalmát az elme, a fantázia és a tapasztalat együtthatásával így vezeti be:

Tegyük fel most, hogy az elme, amint mondjuk, *üres papiro*s, mely nem hordoz semmiféle jelet, s nem tartalmaz egyetlen ideát sem; hogyan jut hát hozzájuk? Honnan szerzi be azt a hatalmas készletet, melyet *az ember buzgó és határtalan képzelete* (*fancy*) szinte végtelen változatossággal reá festett? Honnan származik az ész és tudás minden anyaga? Egyetlen szóval válaszolok: a tapasztalatból. Erre alapozódik minden tudásunk, s végső soron innét származik.¹⁹

17 Julie CARLSON, *Fancy's History*, *European Romantic Review*, vol. 14 (2003): 163–176., idézett oldal: 165. Taylor&Francis Ltd., DOI: 10.1080/1050958032000075500 (Utolsó letöltés: 2021. 09. 17.) Később, P. B. Shelley halálát követően Mary Shelley ugyancsak ilyen értelemben használja a szót, illetve elhunyt gyermekeiről is gyakran fantáziál (*fancy*).

18 Samuel JOHNSON, *A Dictionary of the English Language*, 1755, 1773, szerk. Beth Rapp YOUNG, Jack LYNCH, William DORNER et al. <<https://johnsonsdictionaryonline>> (Utolsó letöltés: 2022. 10. 27.)

19 John LOCKE, *Értekezés az emberi értelemről*, ford. VASSÁNYI Miklós és CSORDÁS Dávid, Osiris,

A hangsúly valóban tudásunk empirikus forrásán van, ám az elme megtöltése az ész és a képzelet összjátékában valósul meg. A képzelet erősen kapcsolódik az emlékezethez; Locke azt írja, „az emlékezet [*memory*] feladata, hogy az elmének beszállítsa ama rejtőzködő ideákat, melyeknek az elme hasznát látná az épp kínálkozó alkalommal”, így az eszmék raktáraként biztosítja, hogy „ideáink mindig kéznél” legyenek, mikor a „találékonyságnak, képzeletnek és az elmeélnak [*invention, fancy*]” szüksége van rájuk.²⁰ A tizenharmadik században az elmesség vagy az elmeél, a *wit* az elme gyorsaságára, a rögzített emlékek előhívásának és összekapcsolásának képességére utalt, miközben a képzelet és a fantázia működését ehhez igen hasonlóan határozták meg. Az ítélőképesség kritikai tevékenységével szemben a „fantázia szülte” elmesség (vö. *fanciful wit*) élvezetes, mivel „az elmesség mindenekelőtt az ideák összeszedetetésében áll, valamint abban, hogy sebesen és változatosan illesztjük össze közülük azokat, melyekben némi hasonlatosságot vagy összhangzást fedezhetünk föl, hogy ezáltal szemet gyönyörködtető képeket és kellemes látomásokat idézzünk föl a képzeletben”.²¹

Az empirikus-szenzualista gondolatmenet szerint a (való) világ megismerésére tapasztalatok révén teszünk szert, míg a képzelet működését ugyan alapvetően az ész szabályozza, ám az egyéni képességek, tehetségek befolyásolják teljesítményét. Wollstonecraft *A képzelet barlangja* című írása egy fantázia szülte tájat mutat be, ahol a remete, az öreg bölcs Sagestus fenséges környezetben, a világ végén él:

Egy eldugott völgyben, sziklás hegyekkel körülvéve, amelyek a vonuló felhőkig magasodtak, míg a napsugarak tarkították az óriási lankás oldalakat, élt egy bölcs, akinek a természet feltárta legrejtettebb titkait. *Besüppedt szemüregében* öreg, megfáradt szemei elfordultak a közönséges tárgyak tanulmányozásától, és *befelé figyelve*, az emberi tudás határain túlra tekintettek. Nyolcvan és tíz év gondolati munkájában megőszült fürtjei keretették arcát, akárcsak az örökös fagy a távoli, hófödte hegycsúcsot.²²

Sagestus elmélkedésének elszigeteltségét és önmagára zártságát nemcsak befelé forduló szemei hangsúlyozzák, hanem a távoli és ősi barlang, amelyen keresztül a bölcs remete a föld mélyébe juthat, ahol „a természet mindenféle

Budapest, 2003, 107. Kiemelés tőlem.

20 *Uo.*, 162. Angolul vö. John LOCKE, *An Essay Concerning Human Understanding*, szerk. Roger WOOLHOUSE, Penguin Books, London, 2004, 151–153.

21 *Uo.*, 165. A locke-iánus képzeletről lásd Edmund BURKE, *Filozófiai vizsgálódás a fenségesről és a szépről való ideáink eredetét illetően*, ford. FOGARASI György, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 2008, 18–21.

22 Mary WOLLSTONECRAFT, *The Cave of Fancy = The Works of Mary Wollstonecraft*, szerk. Janet TODD and Marilyn BUTLER, vol. 5, William Pickering, London, 1989, 191–206., idézett oldal: 191. Kiemelések tőlem.

régióinak szellemei engedelmessé váltak parancsoló szavának”.²³ A sírszerű barlang „a pokol tornácaként (*limbo*)” átjáró élet és halál között, befogadja a halottak szellemeit; vannak köztük gonosz lelkek, akikre hosszú megtisztulás vár, és vannak jók, mint „az őrangyalok”, akik idővel elhagyhatják börtönüket.

A barlang ábrázolásánál Wollstonecraft a platonikus hagyományra támaszkodik, és arra a gondolatra, hogy az embernek ki kell jönnie „saját” barlangjából a fényre, hogy újra felfedezze az emberi lét igazságát.²⁴ Maga a barlang a testhez és a koponyához kapcsolódik, az elbeszélés pedig az emberi elme működésére reflektál némi utalással Wollstonecraft radikális barátjának, William Blake-nek a képzeletről alkotott felfogására. Blake szerint „a Képzelet nem Állapot: az Emberlét maga”, és megszabadulva, vagyis eltávolodva a mindennapok rögzült látásmódjától az embernek nyitottnak kell lennie az újra; ki kell tárnia „az érzékelés kapuit” (az érzékek réseit a fejben/a testben), hogy képes legyen megtapasztalni a végtelent.²⁵ Wollstonecraft felfogásában „a képzelet barlangja” nemcsak az elme, hanem a női szív és a szexualitás titkait is jelképezi. Meena Alexander értelmezésében „maga a barlang egyfajta képzeletbeli végtelenségben egyszerre az Anyatermészet méhe és minden anya sírja”²⁶ – ám ily messzire nem mennék a barlang értelmezésével. Egyrészt Wollstonecraft neveléssel foglalkozó írásaiban gondolkodó női szereplői (hozzá hasonlóan) azért küzdenek, hogy megtalálják otthonukat, társukat és szerepüket a világban, miközben meg kell tanulniuk megszelídíteni vágyaikat. Másrészt ahogy Sylvana Tomaselli írja, Wollstonecraft – platóni módon – „az emberi szerelmet az erénnyel és a megbecsüléssel hadilábon álló, múlandó érzéksalódásnak, téveszmének (*delusion*) mutatja be, amely nem bitorolhatja az isteni szerelem jogos helyét a lélekben”.²⁷

Wollstonecraft allegorikus „barlangjában” a bölcs Sagestus képes érzékelni (elképzelni vagy kitalálni) a halottak élettörténetét, miközben testi jellemzőiket tanulmányozza. Majd amikor egy hajótörést túlélő csecsemőt talál, örökbe fogadja a gyermeket, és úgy neveli a kislányt, akit Sagestának nevez el saját maga után, hogy ő is képpé lesz meghallani a (halott) nők elbeszéléseit. A különös narratívában csak egyetlen női szellem mondja el tanulságos élettör-

23 Uo.

24 Lásd Eileen M. HUNT, *The Family as Cave, Platoon and Prison: The Three Stages of Wollstonecraft's Philosophy of the Family*, *The Review of Politics* 64, no. 1 (2002): 81–119, 93–95. <<http://www.jstor.org/stable/1408695>> (Utolsó letöltés: 2022. 12. 12.)

25 William BLAKE, *Complete Writings*, szerk. Geoffrey KEYNES, Oxford University Press, Oxford, 1976, 522. és 154. magyarul lásd William BLAKE, *Versek és próféciák*, szerk. SZENCZI Miklós, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1959, 266. és 168. A magyar fordításban „az érzékelés ajtóit” és „a barlang szűk hasadékai” szerepelnek.

26 Meena ALEXANDER, *Women in Romanticism*, Macmillan, London, 1989, 185.

27 Sylviana TOMASELLI, *Reflections on Inequality, Respect, and Love in the Political Writings of Mary Wollstonecraft = The Social and Political Philosophy of Mary Wollstonecraft*, szerk. Sandrine BERGÈS és Alan COFFEE, Oxford University Press, Oxford, 2016, 14–33., idézett oldal: 30.

ténetét, és arra figyelmeztet, „hogya a nőknek a szerelemről alkotott elképzeléseknél óvakodniuk kell a fantázia és a valóság összekeverésétől”, ahogy ezt elemzésében Julie Carlson is kiemeli.²⁸ A (beígért) realista elbeszélés(ek)ben a tizennyolcadik századi nők érzelmi, anyagi és testi küzdelmei tárulnak fel, ily módon Sagesta – esze és képzelete segítségével – bölcs és érzékeny emberré nevelődik. Nagy valószínűséggel később a leány segíti vagy helyettesíti majd az idős Sagestust a barlang szellemeinek irányításában, ám ezt csak sejteni lehet, hiszen az írás befejezetlen. Szimbolikus módon Sagestus, a bölcs férfi vak, és csak tapogatja a női testeket, míg utódja, női tanítványa Sagesta lesz az, aki a fizikális jellemzőkön túllépve képes lesz megérteni a női lelket is.

A történet filozófiai és spirituális kontextusában érzékelhető a külső vonásoktól a belső gondolatok és a képzelet működése felé való elmozdulás. Amikor Wollstonecraft ezen a különös történeten dolgozott, hatással volt rá a svájci gondolkodó, J. C. Lavater fiziognómiáról alkotott elképzelése, ám igen élesen bírálta a lavateri sztereotip karaktertípológiát – különösen a nőalakok megítélésében és megértésében.²⁹ A megszólaltatott szellemek egyéniségek, nem típusok, és a női hangok beemelése új irányt jelent az író műalkotásában, mintegy elindítva (illetve megnyitva) a „szellemi atyák” kritikus olvasatát. *A képzelet barlangja* (ki)utat mutat, és a képzelet (*fantasy/fancy*) felszabadító erejének köszönhetően a későbbi lázadó hangú írásokban Wollstonecraft hozzáláthat a női test, az érzékenység és a női tudat újradefiniálásához. Első (életrajzi ihletésű) regényének főszereplőjéről, Maryról, aki saját képzelgéseiből fejlődik ki, írja, hogy az új nőalak, „az új géniusz önmagát neveli ki”.³⁰

Fantázia öröksége

Mary Wollstonecraft elbeszéléseinek utóéletét kutatva, a tizenkilencedik századi nőírók történeteinek romantikus és gótikus vonásaira utalhatunk; többek közt saját lánya, Mary Godwin (a későbbi Mary Shelley) az 1820–30-as években a *Keepsake* című folyóiratban ilyen történetgyűjteményt adott ki.³¹ *A képzelet ligetei* (*The Fields of Fancy*, 1819) című töredékes elbeszélés is itt jelent meg, melyet az író *Mathilda* (1819–20; 1959-es posztumusz megjelenés) című kisregénye bevezetőjének szánt, illetve a későbbi kiadásokban a mű függelékeként jelent meg. Az anya és lánya által írt két platonikus történetben feltűnő hasonlóságokat találunk, ám Mary Shelley-nél, jegyzi meg Julie Carlson, „a képzelet (*fancy*)

28 CARLSON, *l. m.*, 168.

29 FERGUSON és TODD, *l. m.*, 39. Valójában a szintén svájci Fuseli miatt foglalkozik Lavaterrel, akinek aforizmáit még fordítja is, illetve a *Női olvasókönyv*ben párat közöl is ezekből – hangsúlyosan genderizálva, az egyes szám harmadik személyű nőnemű *she* névmást használva az általános hímnemű *he* helyett. Lásd erről ANTAL, *l. m.*, 13.

30 Mary WOLLSTONECRAFT, *Mary and Maria*, Penguin Books, London, 2004, 211.

31 A folyóirat címe is beszédes: *Emlékkönyv*.

Fantáziaként elevenedik meg, a bölcs 'prófétanő' lesz, és a képzelgés [tágas] mezőkre költözik".³² Az elbeszélő nőalak szerelme elvesztését gyászolja, szenved a testi-lelki fájdalomtól, és álmatlanság gyötri. Fantázia (*Fantasia*) szárnyas szellemként jelenik meg, és vigaszt kínál a nőnek, ám az elbeszélő visszautasítja a fantázia/Fantázia birodalmába szóló meghívást, majd a fáradtságtól elkínzottan félálomba (*reverie*) zuhan, és az istennő az Elíziumi Kertekbe magával ragadja. Mary Shelley meséjében az idős Sagestus helyett Fantázia az útmutató szellem, aki elviszi őt a túlvilági mezőkre, hogy meghallgassa „Diotima prófétanőt, Szókratész tanítónőjét”, aki a világ szépségéről és fenségességéről beszél az ifjú szellemeknek.³³ Sagestushoz hasonlóan Fantázia is felfedi a szellemek megkülönböztetését: egyesek azért vannak itt, hogy vigasztalást találjanak, felejtse; mások azért, hogy tanuljanak, „hogyan bölcsek & erényesek legyenek”; míg mások, hogy megbűnhődjenek, mielőtt visszatérnek a földi világba.³⁴

Shelley történetében mind Fantázia, mind Diotima „emberfeletti”, a valóságtól elrugaszkodott perspektívát nyújt: az előbbi halhatatlan szellem, az utóbbi pedig elmerül a bölcsesség szeretetében. Platón dialógusában, *A lakomában* Diotima, a bölcs „mantineiai asszony” az emberi szerelem művészetéről tart előadást Szókratésznek; a szépség tudományáról, ahogyan a szerelemben az egyes szépségek megtapasztalásán át az ember eljuthat az isteni szépségig, felemelkedhet az igazi erény és a halhatatlan ideák világába. Shelley-nél Diotima hasonlóan az egyetemes, isteni szerelemről szól, majd az emberi önzésről és a civilizáció pusztulásáról beszél.³⁵ Majd Diotimát egy ifjú nő lélek arról kérdezi, hogy vajon érti-e az emberi érzéseket, és inkább erről szóljon bölcs tanítása. Saját életében, panasolja a nőalak, elveszett szíve rejtelseiben, „a sötét, mély szenvedélyek által béklyóba zárt lélek rettenetes küzdelmeiben, amelyek pokoliak voltak & mégsem tudott szabadulni”.³⁶ A második fejezet a fiatal nő élettörténetét hivatott elmesélni, de *A képzelet ligetei* itt véget ér, illetve kezdetét veszi Mathilda elbeszélése. Eleinte az elbeszélő nem fogadja el Fantázia segítségét, hogy tőle ihletet merítsen, és vigasztalódjon gyászában, később azonban meg akarja hallgatni a gyönyörű női lélek beszámolóját. Úgy látja, hogy együtt tud érezni a szenvedő nőalakkal, hiszen mindketten hasonló nyomorúságot éltek át, és az elbeszélő/Mary Shelley így összegzi ezt:

Holnap újra megkérem Fantáziát, hogy vezessen el ugyanarra a sétára & meghívom, hogy látogasson meg a látomásaival, amelyeket korábban elhanyagoltam – Ó, hadd tanuljam meg ezt a leckét, hiszen hasznos lehet

32 CARLSON, *I. m.*, 171.

33 MARY SHELLEY, *The Fields of Fancy = Complete Works of Mary Shelley*, eBook, Delphi Classics, 2013, 677–692., idézett oldal: 683.

34 *Uo.*, 681.

35 PLATÓN, *A lakoma = Platón válogatott művei*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1983, 147–215, 186–200.

36 SHELLEY, *I. m.*, 691.

számomra, egy ilyen reménytelen & boldogtalan léleknek, mint az enyém – pillanatnyi feledést hozhat, az eltávolodás mozzanát, mely egy életnyi fájdalmas emlékezéssel ér fel.³⁷

Ebben az értelemben a női lelkek segítik egymást az önmegértésben, az elbeszélő pedig az önvigasztalás útjára lép. Mary Shelley *Mathilda* című regényének megírásával megkezdí gyász munkáját, amelyben saját veszteségeinek emlékezete és a képzelet szülte történet terápiás jelleggel egybefonódik. A képzelgés elbeszélésében a lány az elvesztett anyához is kapcsolódik, és Shelley-nél Fantázia-Diotima lelki vezetése a síron túli anyai hang megidézését jelenti. A wollstonecrafti tanmesék és filozofikus történetek vezérfonalát követve, Mary Shelley lehetne a bölcs tanítvány (Sagesta), aki képes odafigyelve meghallgatni és megérteni a női karaktereket, és akinél a (női) Fantázia felvezette platóni bölcs asszonynak a nők számára is van tanulságos mondanivalója.

37 Uo., 692.

SZUROMI RITA

A PROFESSZIONALIZÁCIÓ HIÁNYÁNAK JELLEMZŐI EGY NEMESASSZONY ÍRÁSÁBAN

IGLÓI SZONTAGH MÁRIA IRODALMI KÍSÉRLETEI A 20. SZÁZAD ELEJÉN

A professzionizáció, vagyis szakmásokodás a 20. század elején elengedhetetlen feltétele lett a modern, művelt polgári társadalomnak. A szaktudás felértékelődése komoly kihívás elé állította az egyént. Egy sikeres alkotói pályához immár nem volt elegendő a klasszikus műveltség, hanem az adott szakma vagy hivatás specifikus ismereteinek elsajátítására is szükséges volt. „Az oktatási rendszer és a társadalmi munkamegosztás párhuzamos differenciálódásával együtt átalakul a különböző végzettségeket, képesítéseket igazoló papírok értéke a szimbolikus piacon.”¹ A tanulás, a képzettség mobilizációs lehetőség lett.

Iglói Szontagh Mária (Lapujtő, 1851. május 11. – Pusztatenk, 1923. december 27.) bocsárlapujtői és pusztatenki földbirtokos asszony életútjának, alkotói kvalitásának vizsgálata jól mutatja, hogy a változatlan, évszázados női szerepek meggyökeresedése s az ehhez alkalmazkodó, nagyon lassan változó oktatási rendszer hogyan akadályozta meg a professzionizáció érvényesülését egy nő életében.

Szontagh Máriának két életrajza és egy műfordítása maradt az utókorra. 1913-ban, 62 évesen írta meg nagybátyja, Szontagh Pál életrajzát, majd 1917-ben elkészítette édesapja, Szontagh Ferenc vázlatos élettörténetét is. Az irodalmi stílusú két portré nem volt előzmények nélküli. 1906-ban a földbirtokos asszonynak már megjelent egy műfordítása is: *Marie Corelli* (1855–1924) angol író *A Sátán keservei* című regényét ültette át magyar nyelvre.

Lényegében ez a két életrajz és a mára feledésbe merült műfordítás az a forrásanyag, amely Szontagh Mária életéről rendelkezésünkre áll. Az irodalmi alkotások viszont – legyen szó regényről, versről, publicisztikáról, emlékiratról vagy akár egy történelmi esszéről – fontos társadalomtörténeti tartalmakat hordoznak. Az irodalomtörténetben rejlő társadalomtörténeti potenciálok kutatása mégsem terjedt el a hazai történetírásban.² Szilágyi Márton szerint

1 KESZEI András, *A középfokú oktatás felekezeti változásai a 19. század első felében* = Zsombékok, szerk. Kövér György, Századvég Kiadó, Budapest, 2006, 541–574., idézett oldal: 545.

2 Tolnai Vilmos 1922-ben már programot hirdetett a két tudományterület összekapcsolására. „A filológia az irodalmi emlékek igen sokoldalú vizsgálatát foglalja magában, a művelődés, társadalmi, vallási viszonyok részletes tárgyalását, az egész szellemi élet összefoglaló, tudományos rajzát, ám a magyar irodalomtudományban a legszűkebbre szabjuk terét: előkészítője és megalapozója minden egyéb vizsgálatnak.”

azért, mert a magyar irodalomtörténet-írásban a társadalomtörténet mindmáig nem jelent fontos kihívást, ezért nem vált intézményes kutatássá az irodalomtörténet társadalomtörténeti vizsgálata.³ Annak feltárására, hogy egyes korszakok egyes társadalmi rétegeinek milyen volt az irodalmi teljesítménye, csak elszigetelt kísérletek történtek.⁴ Az írott alkotások magukon viselik írójuk személyiségének minden sajátosságát, legyen szó társadalmi helyzetről, mentalitásról, műveltségről vagy értékrendről. A szerző és alkotás kapcsolatát vizsgálva nem elegendőek a puszta életrajzi adatok, mert attól az alkotó csak biográfiai szócikk lesz. A szöveg mindig szerzőjének személyiségén keresztül

Irodalomelméleti munkája szerint a szöveg nem nyerheti el valódi jelentéstartalmát filológiai elemzés nélkül. Ez alatt olyan kérdések vizsgálatát tartotta szükségesnek, mint a szerző személyisége, az eredeti kézirat összevetése a megjelent alkotással, a hitelesség és a szöveg rejtett tartalma. Megkerülhetetlen a mű lélektani vizsgálata is, vagyis a szerző öröklött és szerzett személyiségjegyeinek feltárása, melyek eredhetnek a neveletésből, de akár a földrajzi környezetből is. Tolnai az alkotók társadalom- és mentalástörténeti vizsgálatának fontosságára hívta fel a figyelmet, mivel az alkotások értékét nem lehet kizárólag azok esztétikai minőségében szemlélni. A helyes értelmezésnek alapfeltétele a – tudatos vagy tudattalan – művészi szándék felismerése, vagyis annak megállapítása, hogy mi ment végbe a szerző lelkében műve megalkotásakor. Az alkotás értelmezése ezért az írónál érvényesülő hatások, a szerző személyisége és a mű reprezentatív értéke nélkül nem lehetséges. (TOLNAI Vilmos, *Bevezetés az irodalomtudományba*, Pannónia Könyvek, Pécs, 1922, 60.) Szerb Antal magyar irodalmi szintézise kísérletet tett Tolnai programjának megvalósítására, ám az eredmény felemás lett. A 20. század irodalmárainak hibájaként rótta fel, hogy nem az alkotó ember személyiségét veszik górcső alá, hanem csupán az írás esztétikumát. „Az irodalmi alkotás egyik oldalról tekintve szellemi munka, másik oldalról társadalmi funkció.” hiányzik az oldalszám Utóbbi kapcsán jelennek meg olyan lelki tartalmak és érzések, melyeket csak egyes társadalmi rétegek hordoznak. Így születik meg a *társadalmi osztályok pszichéje* fogalom, melynek gyakorlati megvalósítására a nemesi-népi irodalom című fejezetben tett kísérletet. SZERB Antal, *A magyar irodalom története*, Magvető Kiadó, Budapest, 1991, 17.

- 3 Az 1970-es években Németországban az Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur hasábjain már történt próbálkozás arra, hogy a germanisztika irodalmi teljesítményét (sajtó-, könyvtár-, kiadó- és könyvtörténetet, irodalmi intézményrendszer) társadalomtörténeti címszavak alá vonják, ami később hasznos adatbázisa lett a társadalomtörténészeknek. SZILÁGYI Márton, *Az irodalomtörténet és társadalomtörténet = Bevezetés a társadalomtörténetbe*, Osiris Kiadó, Budapest, 2006, 363-370., idézett oldal: 363.
- 4 Ilyen elszigetelt kísérletnek tekinthetjük Szerb Antal szintézisét. A magyar irodalom történetében önálló fejezetet szentelt „a polgárosodó nemesség irodalmának”. A kiegészítést követő hatalmas változásokból – fogalmazott – a birtokos nemes és uszálya, a kispap semmit sem érez, ezért úgy csúszott le a dzsentroid rétegbe, hogy fel sem fogta társadalmi nivellálódását. Műveltségének jellemzője, hogy „eltanulják a könyv és a kultúraiszony antisznobizmusát, hogy megkülönböztessék magukat a nem-dzsentroid, lateiner feltörekvőktől”. Mivel a szellem nem vesz tudomást a fenyegető jövőről, a csendes életigenlés egyfajta idillt eredményez a nemesi írók munkáiban. Ez a látásmód teremti meg később a boldog békeidők nosztalgiját. „Az új nemzedék idillikus hangulatban növekszik bele az irodalomba. Egyes családokban az irodalom ápolása öröklődik egyéb nemes hagyományokkal egyetemben, máshol a mester nyomán megjelenik a hűséges tanítvány.” SZERB Antal, *A magyar irodalom története*, Magvető Kiadó, Budapest, 1991, 388., 390.

nyeri el valódi tartalmát, ehhez viszont ismerni kell azt a társadalomtörténeti hátteret, amely kialakította az alkotó gondolkodását, megteremtette műveltségét és közlésmódját. „Különösen fontossá válhat az írók családi hátterének, a felmenők életrajzának rekonstruálása is, hiszen ennek a háttérnek és a személyes pályafutásnak az összevetése rajzolhatja ki azokat a mobilitási stratégiákat, amelyek az írói működéshez kapcsolható társadalmi szerephez hozzátartoznak.”⁵ Így válik a pusztá irodalmi műből társadalomtörténeti forrás.⁶

A 21. században egy irodalmi alkotás már nem pusztán műelemzésre okot adó esztétikum, az alkotó vizsgálata pedig nem merülhet ki egy életrajzban. Egy mű mindig magán viseli az adott kor eszmetörténetét, tükrözi annak művelődési viszonyait és értékeit. Az alkotót mint a társadalom tagját számos olyan hatás alakítja, formálja, melynek lenyomatait hordozza közlésmódja. Amennyiben a társadalomtörténet segíthet az irodalomtörténetet többlettartalommal gazdagítani, akkor maguknak az irodalmi alkotásoknak is rendelkezniük kell olyan többletjelentéssel, melyek a társadalomtörténészek számára adnak információkat. Ebben az új típusú irodalomtörténet-írási és társadalomtörténeti vizsgálatban rejlő lehetőségek különösen jól szolgálják a társadalomtörténészeket akkor, ha olyan alkotókat vizsgálnak, akikről nem készült biográfia, vagy hiányzik a klasszikus életrajzi forrásanyag.

5 SZILÁGYI Márton, *Az irodalomtörténet és társadalomtörténet = Bevezetés a társadalomtörténetbe*, Osiris Kiadó, Budapest, 2006, 367.

6 Elsősorban Szilágyi Márton kezdeményezésének köszönhető, hogy az új évezredben új megvilágításba került az irodalomtudomány és társadalomtörténet kapcsolata. Lisznyai Kálmán, Kazinczy Ferenc vagy Petőfi Sándor személyiségének és alkotói pályájának egyedi hangvételű vizsgálata példázza, hogy a társadalomtörténeti megközelítés milyen új ismeretekkel gyarapíthatja az alkotók életrajzát, de az irodalomtörténet is jótékonyan hat az adott társadalmi réteg mentalitásának, attitűdjének megismerésére. Lisznyai Kálmán (1823–1863) költő kézírathagyatékában található olyan, az 1850-es években keletkezett levélkéziratok, amelyeken ott látható a Lisznyai család címere, Lisznyai Damó Kálmán nevével. A személyes címerhasználatból Lisznyai nemesi önmeghatározására következtethetünk, holott életrajza alapján azt feltételeznénk, hogy a Tízék Társaságának tagjaként és Petőfi barátjaként liberális nézeteket vallott, és polgári tudata erősebb volt nemesi múltjánál. (SZILÁGYI Márton, *Az irodalomtörténet és társadalomtörténet = Bevezetés a társadalomtörténetbe*, Osiris Kiadó, Budapest, 2006, 368.) A Szilágyi által megfogalmazott elméletet váltja gyakorlatra Völgyesi Orsolya, akinek sikerül új irányvonalat teremteni az irodalomtörténet és társadalomtörténet kohéziójának érvényesítésében. Nála az irodalom nem pusztán esztétika, hanem társadalmi, mentalitástörténeti, antropológiai megközelítés. A 2010-ben megjelent *Írók, szerepek, stratégiák* című kötetében az egyes életpályák vizsgálatában szerepet kapnak a szociális viszonyok, a társadalmi és családi kötődések. A társadalomtörténet mellett mentalitástörténeti kérdések is felvetődnek: hangsúlyt helyez az esetleges normaszegésekre, elhajlásokra, mobilitási tényezőkre és attitűdváltásokra. A személyiség komplex vizsgálata ez esetben már mikroszintű. Figyelemre méltó az író Fáy András személyiségvizsgálatához használt forrásanyag is. Az új irodalmárkép egykori alkotója, Badics Ferenc levelezésének nyomán alakul ki. Badics hagyatéka így vált az író életrajzának újraértelmezett forrásává. A korabeli adatközlők által megmaradt levelek tartalma pedig olyan mentalitástartalmi többletet adott, mely által Fáy kora és közgondolkodása is rekonstruálható volt. VÖLGYESI Orsolya, *Fáy András „különös házassága”*, *Irodalomtörténet* 2003/3., 457–467.

A családi értékrend jelentősége

Szontagh Mária olyan családban nevelkedett, ahol a műveltség és a humánium alapértéknek számított. Apai nagybátyja, Szontagh Pál neve Madách Imre szellemi társaként vonult be az irodalomtörténetbe.⁷ Anyai nagynénjéről, Bónis Sámuelné Darvas Erzsébetről Nagy Iván genealógus azt írta, hogy „ritka műveltségű hölgy”.⁸ Jászay Pál történész utolsó történeti művét „lelkem kedves barátjának”, azaz Darvas Erzsébetnek ajánlotta.⁹

A Szontagh család története 1864-ben jelent meg nyomtatásban. *Az iglói és zabari Szontagh nemzetség származás története és oklevelei* című munkát Szontagh Dániel (1809–1867)¹⁰ készítette el. A szerző több helyen hangsúlyozta, hogy eddig a munka és a becsület tartotta meg a családot, melyhez mindig józan takarékoság társult. A családnak mindig fontos volt, hogy jelen legyen a nemzet életében, és ezt a jövőre nézve is megőrizendő értéknek tartották. „A helyes nevelés által elért társadalmi műveltség, mely a tudományos készültséget harmonikusan kiegészíti, képesít nagyobb eredmények elérésére. Idegen nyelvek tökéletes ismerete, nagyobb külföldi utak által szerzett szélesebb látókör, a kedély, szív és ízlés fejlesztése.”¹¹

Szontagh Mária ebben a szellemben készítette el nagybátyja és apja élettörténetét. „Csakis rokonaim megtisztelő felszólítása, meleg biztatása bátorított. Mert hiszen sohasem voltam hivatásos író”¹² – mentegette magát, hozzátéve, hogy adatai hiányosak, aminek oka Szontagh Pál szerénysége, aki nem szere-

7 A szakirodalom Nógrád megyei triászként említi Szontagh Pált, Madách Imrét és Mikszáth Kálmánt. Madách Szontagh biztatására vitte el *Az ember tragédiájának* kéziratát Arany Jánoshoz, s vele osztotta meg a költő kedvező válaszát is. Mikszáth több erkölcsi példázatában ráismerni Szontaghra, sőt Országgyűlési karcolataiban a Pappszászok mellett Szontagh alakjának is figyelmet szentelt. Tisztelete bizonyítékeként úgy jellemezte kortársát, hogy „Szontagh Pál nem is írt és nem is akar írni könyvet. S ez a legnagyobb bizonyítéka, hogy valódi barátja az irodalomnak.” Szontagh Pál nem játszott vezető szerepet a nemzet életének irányításában, de életminőségével és műveltségi, erkölcsi rendjével nélkülözhetetlen alkotóelem volt – írta róla Praznovszky, aki 1994-ben először adta közre a Szontagh Mária által írt emlékiratot, melynek eredetije a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában található. PRAZNOVSZKY Mihály, *Emlékirat Szontagh Pálról* (Forrásközlés), Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XIX. Mikszáth Kiadó és nyomda Salgótarján, 1994, 87.

8 NAGY Iván, *Magyar nemes családok* II., Kiadja Friebeisz István Pest, 1858, 247.

9 JÁSZAY Pál, *A magyar nemzet napjai a legrégebb időtől az Arany bulláig*, Kiadta barátja Toldi Ferenc Pest, 1855, 13.

10 Szontagh Dániel Sárospatakon tanult jogot. Árva és Trencsén megyei szolgálatai után a Dunáninnyi királyi kerület ítélőtáblájának közbírája lett, majd 1861-ben m. kir. tanácsos címet kapott. A Szontagh család történetének feldolgozása után megírta a Felső-Kubini Mesko család múltját, is és adatokkal segítette Nagy Iván kutatását.

11 PRAZNOVSZKY Mihály, *Emlékirat Szontagh Pálról* (Forrásközlés), Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XIX. Mikszáth Kiadó és Nyomda, Salgótarján, 1994, 87–104, idézett oldal: 72.

12 PAPP-SZÁSZ Lajosné, *Két Szontagh-életrajz*, Madách Irodalmi Társaság – Mikszáth Kálmán Társaság, Csesztve-Horpács, 2004, 5.

tett magáról beszélni. Mária célja egy készülő monográfia életrajzi adatainak gyarapítása volt, ám írása önálló életrajzként is megállja helyét.

Papp-Szászné számára nem volt ismeretlen a történelmi adatgyűjtés, hiszen személyesen ismerte Nagy Iván¹³ (Balassagyarmat, 1824 – Horpács, 1898.) genealógust és feleségét, Csató Máriát. Utóbbinak „Édes jó Marim”¹⁴ megszólítással írt 1896-ban levelet, amelyben szeretett Pál nagybátyja után érdeklődött. Férjének, Nagy Ivánnak „igaz tiszteletünket” küldte. Ez baráti viszonyt jelez.

Papp-Szászné tisztában volt az adatgyűjtés jelentőségével. Ahhoz, hogy pusztatenki otthonában megírja apja és nagybátyja élettörténetét, nem volt elég a személyes emlékezés. Saját birtokai Nógrád megyében voltak¹⁵ ezért rendszeres ottani tartózkodásai alatt tudatosan gyűjthetett forrásokat, melyekből 1913 és 1917 telén Pusztatenken dolgozott. Ez egyfajta történészi látásmódot feltételez, még abban az esetben is, ha erre ösztönösen érzett rá. Szontagh Mária leánykorában a hazai oktatáspolitikáé még erőteljesen elzárkózott a lányok tudományos irányú képzésétől, nevelésük az évszázadok alatt megszokott keretek között zajlott. A klasszikus német és francia műveltség megszerzése mellett azonban egyre nagyobb szerepet kapott a gyakorlati képzés, hogy „akár önerejükből is képesek legyenek fenntartani magukat, ha azt élethelyzetük megkívánja”.¹⁶ Ez a szemlélet a protestáns körökben csak az 1870-es évek második harmadában változott, amikor „el kell fogadnunk, hogy a nők részére a férfiakétól különböző kiképzési módozat szükséges vagy legalább is célszerű. Mindenek előtt tehát az a teendőnk, hogy odaképezzük a nemzet nőtagjait értelmiségben s erkölcsi műveltségben, mely megfeleljen a férfiakénak, hogy ezáltal a két nem egymást jól megérthesse s méltányolhassa.”¹⁷ Ekkorra azonban Szontagh Mária nevelése már befejeződött.

A fiatal leány műveltségét az őt körülvevő szellemi közeg formálta. A család erényként tekintett a tudásra, mely már a rendi korszakban is feljogosította

13 Nagy Iván 1879-től élt Horpácson, felesége birtokán, amely szomszédos volt Szontagh Páléval. Szontagh Mária azért írt Csató Máriának, mert hosszú ideje nem hallott nagybátyjáról, és aggódott miatta. A két család szoros baráti kapcsolatban állt, mivel Nagy Iván temetésén Szontagh Pál mondott gyászbeszédet. (PRAZNOVSZKY 1985, 8.) Nagy Iván Nógrád megye monográfiájához gyűjtött adatait és jegyzeteit 1904–1905 között Szontagh Antal (1864–1943) csomagolta össze és szállította el. Szontagh Antal gyakorlott múltkutató volt, több őskori sír feltárását is segítette Szirákon, ahol birtoka volt. Horpácsi birtokát Mikszáth Kálmánnak adta el 1904-ben. TÓTH Tamás, *Nagy Iván iratai*, Nagy Iván Történelmi Kör, Nógrád Megyei Levéltár, Balassagyarmat, 2003, 7.

14 MNL NML. XIV.3.

15 Apjától 770 hold földet és a lapujtói, eredetileg a Mocsáry család által épített kastélyt örökölte, valamint a baksaházi pusztá szénjogait is ő kapta. A bányajogot 1912-ben eladta, de a kastélyt és a földet megtartotta. Önmaga jogán volt tehát földbirtokos Nógrádban, birtokának ügyeit maga intézte. LŐRINCZ Gézáné, *Dr. Papp-Szász Tamás ügyvéd, földbirtokos élete és kora* (1885–1944). Lapujtói Krónika 5. Karancslapujtó, 2016, 12.

16 MISÁK Marianna, *„Minden iskolába járó leány gyermektől...” Református nőnevelés a 16–19. századi Felső-Magyarországon*, Hernád Kiadó, Sárospatak, 2004, 147.

17 Uo.

őket arra, hogy az ország szellemi és tudományos elitjéhez tartozónak érezzék magukat. Ez Mária nevelésében is érvényesült.

Papp-Szász Lajosné fiatalkoráról nem maradtak források, de bizonyára a kor szokásainak megfelelően házitanítók gondoskodtak oktatásáról. Angol nyelven jól olvasott.¹⁸ 1906-ban lefordította a korszak divatos angol írónőjének, Marie Corellinek *A sátán keservei* című kétkötetes regényét. A könyvet úgy ajánlotta a Vasárnapi Újság szerkesztősége, hogy annak fordítása hű és folyamatos, tehát igazi élményt nyújt az olvasóknak.¹⁹ A műfordítást egy évvel korábban Szontagh Mária a Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak küldte el, de ott az angol vallásos regényt „nem találták kiadásra alkalmasnak”.²⁰ Az elutasítás bizonyára a regény erkölcsi tartalmának és nem a fordításnak szólt, mivel a történetet 1905-ben a Budapesti Hírlap leköszölte. Az elutasítás azt mutatja, hogy Szontagh Mária tudott küzdeni az általa fontosnak tartott célokért, mert bármilyen mély vallásosság is jellemezte, mégsem osztozott a lapszerkesztők értékítéletében.

A pusztatenki krónikás irodalmi műveltségének meghatározó élménye lehetett Madách Imre és Szontagh Pál szellemi kapcsolata, ami még ifjúkorukban érett barátsággá.²¹ Szontagh Mária szerint még a lányos házakhoz is együtt jártak. „Nemsokára Madách vőlegény lett, és akkor Szontagh Pállal összebeszélve tréfából szerepet cseréltek, és Szontagh Pál úgy mutatkozott be édesanyjának, mintha ő volna Fráter Erzszi vőlegénye.”²² Nősülésre Szontagh azonban nem gondolt, bár egyszer fontolóra vette a házasság lehetőségét Madách Imre unokahúgával, Huszár Annával, aki azonban látva a határozatlanságot, másnak adta a kezét.²³

Nógrád megye két közéleti alakja 1847-ben egyszerre lépett be az Ellenzéki Körbe, s még ebben az évben Pulszky Ferencsel közösen megírták a Nógrádi Képcsarnok című epigrammagyűjteményt.²⁴ 1848 áprilisában Pulszky Ferenc

18 Fia, Papp-Szász Tamás Cambridge-ben tanult. LŐRINCZ Gézáné, *Dr. Papp-Szász Tamás ügyvéd, földbirtokos élete és kora* (1885–1944). Lapujtói Krónika 5. Karancslapujtó, 2016, 12.

19 Vasárnapi Újság, 1906. augusztus 26. 557. A kötet Szegeden, a Traub E. és Társa Kiadónál jelent meg. Corelli az angol misztikus irodalom népszerű írója, meseszövése és könnyed stílusa kedvelté tette a polgárság körében, de művei kevés irodalmi értéket képviseltek.

20 Protestáns Szemle 1906, 64.

21 Ennek a barátságának a kezdetét Szontagh Mária 1843-ra datálta, Praznovszky Mihály irodalomtörténész viszont 1841-től számítja. (PRAZNOVSZKY, 1994, 10.) Az életkorbeli különbség miatt Szontagh Máriának nem lehetett személyes kapcsolata Madách Imrével, nagybátyja jóvoltából mégis sok történetet hallott róla.

22 PAPP-SZÁSZ Lajosné, *Két Szontagh-életrajz*, Madách Irodalmi Társaság – Mikszáth Kálmán Társaság, Csesztve-Horpács, 2004, 14.

23 Uo.

24 Szontagh maga is írt verseket, epigrammákat. (PRAZNOVSZKY, 1985, 10.) Nekrológiájában első irodalmi munkájaként egy 1841-es műfordítását jelöltek meg. A reformkorban a Pesti Hírlap Nógrád megyei tudósítójaként tevékenykedett. A Bach-korszakban a Pesti Naplóba és a Politikai Újdonságokba írt. Másfél oldalas nekrológiájában *Az olmtüzi börtönben* című verse is olvasható. Vasárnapi Újság, 1904. június 26., 434.

államtitkár javaslatára került Szontagh Pál a bécsi magyar külügyminisztériumba fogalmazónak. Ebbéli minőségében segítette Bem Bécsből való menekülését, ami miatt 1848. november 11-én letartóztatták, s egy évig tartó vizsgálati fogság után 1849. október 15-én a haditörvényszék olmützi vár fogságra ítélte.²⁵ A börtönből 1850. július 22-én szabadult. Megromlott egészségi állapota miatt elfogadta testvére, Ferenc meghívását, s Lapujtőre költözött. Bátyja vendégszeretetét 1853 tavaszáig élvezte, amikor szülei átadták neki a horpácsi birtokot.²⁶

Szontagh Mária csupán két éves koráig élt egy házban nagybátyjával. Nem valószínű, hogy ebből az időszakból bármilyen személyes emléke maradt, de a szülők 1853 után is jó kapcsolatot ápoltak Szontagh Pállal és annak baráti körével. 1861-ben Madách hivatalos volt Darvas Ágnesnek (1817–1892), Szontagh Mária édesanyjának névnapjára ünnepségére, ám az író a politikai események elszórtatották, így levélben mentette ki magát. Darvas Ágnest „a női fényoldalak egyik minta képének”²⁷ nevezte. Ekkor Mária már tíz éves, vagyis ebből az időszakból már voltak saját élményei.

Nógrád megye szellemi triumvirátusának harmadik tagja, Mikszáth Kálmán 1904-ben Szontagh Pál horpácsi birtokát vásárolta meg. Szontagh Mária őt személyesen ismerte. A Palócföld nagy történetmondója volt az, aki 1907-ben „Szontagh Pál sírkövét [...] Pappszász Lajosné megbízásából a horpácsi temetőben [...] elhelyeztette”.²⁸ Az eseményről Szontagh Mária is megemlékezett, hiszen ő kérte meg Mikszáthot arra, hogy nagybátyja sírkövét a vasútállomásról vitesse ki a temetőbe.²⁹ Mikszáth ismerte Szontagh Mária két sógorát, Pappszász Károlyt és Györgyöt is.³⁰ A két függetlenségi párti Pappszász jellegzetes alakját Mikszáth egy humoros írásban őrizte meg.³¹

A Nógrád megyei triász e korban meghatározó szellemi légkört jelentett, s a velük baráti kapcsolatban állóknak is hasonló műveltséggel kellett rendelkezniük, máskülönben társadalmi kapcsolataik nem lehettek volna tartósak és eredményesek.

25 PAPP-SZÁSZ Lajosné, *Két Szontagh-életrajz*, Madách Irodalmi Társaság – Mikszáth Kálmán Társaság, Csesztve-Horpács, 2004, 7.

26 *Uo.*, 12.

27 ANDOR – GRÉCZI-ZSOLDOS Enikő, *Madách Imre levelezése*, Madách Irodalmi Társaság, Salgótarján–Szeged, 2014, 237.

28 BELITZKY János: Mikszáth és Balassagyarmat. Nagy Iván Könyvek 8. Kiadja: Nagy Iván Történeti Kör és a Nógrád Megyei Levéltár Balassagyarmat, 2000, 174.

29 Mikszáth új otthona korábbi tulajdonosának a *Szontagh Pál kutyái* című írásában állít emléket.

30 Pappszász Károly (1842–1899) jogász 1884-től a színi kerület országgyűlési képviselője volt a Függetlenségi Párt színeiben. Pappszász György (1846–1895) jogász 1884 és 1887 közt a Poroszlói kerület függetlenségi párti képviselője volt. Szerk. BÁN Péter, *Heves megye történeti archontológiája (1681–)1687–2000*. A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai 14, Eger, 2011, 182.

31 MIKSZÁTH Kálmán, *A két Pappszász = Cikkek és karcolatok II*, Adamo Book Budapest, 2016, 1467.

Önvallomás egy biográfia tükrében

A politikusi pályaképek, történelmi portrék középpontjában mindenkor a megörökítendő személy áll, de a történetíró értékítéletén keresztül. A visszaemlékezések alkalmasak arra, hogy írójuknak, jelen esetben Szontagh Máriának a személyiségét, felkészültségét és értékorientációját vizsgáljuk.

Az asszonyt mélyebb érzelmi szálak kötötték nagybátyjához, mint apjához. Pálról egy érzelmekben gazdag, több forrásra támaszkodó, részletes munkát írt. Apjának, Ferencnek a portréja vázlatosabb, és nélküli az emelkedettséget.

A nagybácsi és unokahúg kapcsolatának mélységére világít rá, hogy Szontagh Mária szeptember 12-én, „Kedves Pál bátyám születése napján”³² kezdte el írni a róla szóló visszaemlékezést. Emlékiratában mindvégig Pál bátyámnak nevezi a politikust, ami a meghitt, szeretetteljes kapcsolat jele.³³ Mária íráskészségét és felkészültségét ismerte a nagybátyja, mivel ő maga kérte több ízben unokahúgát, hogy halála után írja meg életrajzát. A családból Szontagh Mária állhatott hozzá a legközelebb. Ezt a kötődést érzékelteti később Mária lelkiismeret-furdalása, hogy nem volt jelen idős nagybátyja életének kései időszakában. Idős korában Pál Pusztatenken is vendégeskedett pár napot, de nem fogadta el unokahúga ajánlatát: „Kértem, költözzék egészen hozzánk. Ha jobban szereti, úgy lakjék külön házacskában, hogy teljesen függetlennek érezze magát, s hozza el személyzetét is. Nem mondott »nem«-et, de addig halogatta, míg kifogyott az időből. Most is elszorul a szívem, ha arra gondolok, mily kevés időt tölthetem vele az utolsókból.”³⁴ Halála miatt úgy érezte, „az úr, amelyet életemben hagyott, betöltetlen marad örökké”³⁵

Vajon mi volt az oka annak a kitüntető szeretetnek, mely Szontagh Pált unokahúgához fűzte? Az egykori olmtüzi fogoly, Szontagh Ferenc házában vendégszeretetét élvezte, amikor 1851-ben Mária megszületett. Testvérei, István (sz.: 1839) és Blanka (sz.: 1841) ekkor már elérték azt az életkort, amikor a kor szokásainak megfelelően nevelésüket már nevelőnőkre, házitanítókra bízták. A kis Mária sok örömet okozhatott Szontagh Pálnak, aki kedvelte a gyerekeket. Unokahúga úgy emlékszik, hogy élete alkonyát a horpácsi falusi gyerekek vidámsága színesítette meg, akiknek játszódzásait szívesen elnézte.

Mária 19 évesen házasodott unokatestvérével, nagyréthy Darvas Tamással (1843–1872). A férj házasságuk második évében Lapujtón tüdővészben elhunyt. A fiatalasszony – aki hangsúlyozza, hogy egy évig és két hétig volt házas, tehát kiemelt figyelmet fordított erre az időszakra – hat évig özvegy maradt. A hosszú özvegység bizonyára a gyászából fakadt. Másodjára 27 évesen ment

32 PAPP-SZÁSZ Lajosné, *Két Szontagh-életrajz*, Madách Irodalmi Társaság – Mikszáth Kálmán Társaság, Csesztve-Horpács, 2004, 5.

33 Csak egy esetben fordult elő bátyánk, illetve Pali bácsi megszólítás.

34 PAPP-SZÁSZ Lajosné, *Két Szontagh-életrajz*, Madách Irodalmi Társaság – Mikszáth Kálmán Társaság, Csesztve-Horpács, 2004, 32.

35 Uo., 31.

férjhez sógornője, Darvas Ilona férjének, Pappszász Károlynak a testvéréhez, Papp-Szász Lajoshoz. A férj ekkor 35 éves volt.³⁶ Nem ismerünk forrásokat a két házasság közti időszakról, de az özvegy bizonyára szülei házában élt, ahol rendszeresen találkozott nagybátyjával.

Kettőjük viszonyát jól érzékeltetik azok az intim beszélgetések, amelyek alatt Mária tudomást szerzett a politikus ifjúságáról, udvarlásairól, szerelmeiről. A korszak társalgási szokásait figyelembe véve ez meghitt kapcsolatot, szinte már baráti viszonyt feltételez, főként, mert Mária mélyen vallásos volt. Társalgásaiknak gyakran volt témája a hit. Mária mélyen vallásos volt, s erre nagybátyja tekintettel volt, bár esetenként előfordult, hogy női fülek számára tilalmas tréfákat, történeteket mesélt. „Némelykor bizalmas körben oly irányt vett szellemi játéka, hogy meg kellett várnia, míg a hölgyek távoztak, avagy ő fogott karon egy vagy két urat, és magával vitte a szomszédos szobába.”³⁷

Az évtizedek alatt a szeretet tiszteletté érett. Ez többek közt a nagybácsi műveltségének tulajdonítható. „Emlékező tehetsége fenomenális volt. Ismeretei rendkívüliek. Műveltsége alapos. Nyelvérzéke olyan, amilyen nem egykönnyen fordul elő.”³⁸ A tudás feltétlen tiszteletet ébresztett Máriában. Szontagh Pál jellemzésekor kiemelt figyelmet fordított azokra az erényekre, amelyek tudását, felkészültségét, szellemi nagyságát igazolták. Mindezt Nagy Iván írásával és a Pesti Hírlapban megjelent cikkel is alátámasztotta: „Kellemes és kitűnő szónok volt, nemcsak hangjának tetszetős bájával, élénk erélyével és lángoló tüzeivel, de beszédének tartalmasságával és kiválóságaival is meghódítva hallgatóit. Hét nyelven beszélt, és nemcsak az ókor remekíróit tanulta és ismerte, de szorgalmasan olvasta az újkori világirodalom termékeit is.”³⁹ „Semmi modern fitogtatás, vagy a képességeknek apró pénzre való beváltása. Semmi ciráda, hanem színarany. Semmi látszatra számítva, hanem egy egyszerű külszín alatt hatalmas, átható elme, igazi mély, alapos, szilárd jellem.”⁴⁰

Krónikásként nem hallgatta el nagybátyja jellemének negatív vonásait sem. Kritikát azonban tapintatosan mondott. Szontagh Pál fiatal korában pazarló életet élt – ez Mária szemében előnytelen tulajdonságnak számított –, idős korában pedig túl elnéző volt a cselédséggel szemben. Az emlékiratíró saját

36 A Darvas, Szontagh, Péchy és Pappszász családok többszörös rokoni kapcsolatban álltak. A Darvas Antal (1809–1868) és Péchy Katalin (1820–1905) házasságából született Tamás Szontagh Máriát vette feleségül, lányuk Ilona (1849–1909) Pappszász Károly (1842–1899) hitvese lett, Béla (1853–1936) fiuk pedig a Szárazbőn született Péchy Bertával (1861–1880) házasodott. Pappszász Károly és Papp-Szász Lajos testvére, Pappszász György (1846–1895) Péchy Katalint (1853–1895) vette nőül, akinek apja Péchy István (1826–1905) volt. Az ő leánytestvére Péchy Katalin, aki Darvas Antallal házasodott, Tamás fiuk pedig Szontagh Mária első férje volt.

37 PAPP-SZÁSZ Lajosné, *Két Szontagh-életrajz*, Madách Irodalmi Társaság – Mikszáth Kálmán Társaság, Csesztve-Horpács, 2004, 30.

38 *Uo.*, 22.

39 *Uo.*, 23. Szontagh Mária idézete Nagy Ivántól.

40 *Uo.*, 23. Szontagh Mária idézte a Pesti Hírlap 1885. február 25-i számát.

értékmércéjén keresztül vizsgálta nagybátyját. Számára a takarékoság és a cselédséggel szembeni szigorú, de következetes magatartás volt a követendő példa. Pál iránti szeretete azonban arra ösztönözte, hogy ezeket a tulajdonságokat igyekezzen ellensúlyozni, így írásában megjegyezte, hogy időskorára takarékos és áldozatkész lett, cselédjeivel *pater familiae*-ként viselkedett.

A humor mindkettőjük jellemvonása volt. Mária többször hangsúlyozza ezt nagybátyja pozitív tulajdonságainak felsorolásakor, ám ő maga is szerette a finom élceket. Szontagh Pál Széll Kálmánál tett látogatásáról a következőt írta. „Elvitték sétálni a parkba. Egy ideig csak járt-kelt Pali bátyánk, míg végre megszokallta a mulatságot és a háziasszonyhoz fordulva azt kérdezte: Kegyelmes asszonyom, az én kedvemért sétálunk? »Persze hogy« – válaszolt szívélyes hangon a megszólított. »Akkor hát – vette fel újból a szót Pali bátyánk – üljünk le.«⁴¹

Szontagh Mária írása több ponton is diszharmonikus. Az életrajzot fegyelmetten kezdi, s csak az általa ismert tényekre alapozta mondanivalóját. Minél jobban belelendült azonban az írásba, annál inkább úrrá lettek rajta az érzelmek, és kimutatta rajongását. Egyre több lett a személyes érzelmi megnyilvánulás is. A közéleti férfit a nagybácsi személyisége váltotta fel, történelmi alakból rokon lett, hazafiból idősödő úr, aki korának utolsó nagy gentlemanje. „Jöhetnek nagyobbak, zseniálisabbak, de tiszteletre és szeretetre méltóbbak aligha, s hozzá hasonlók pedig éppen nem⁴² – idézte a Pesti Hírlap cikkét.

Papp-Szásznének az íráskor meglehetősen kevés forrást állt rendelkezésére. A legfontosabb azonban nála volt: megőrizte Szontagh Pál Bibliáját, amelynek hátoldalán fontos életrajzi bejegyzések maradtak. Idézett a róla szóló újságcikkek közül a „meglevő leveleiből s egyik-másik reá vonatkozó és birtokomban lévő adatból”.⁴³ Nagybátyja hagyatéka nem került hozzá, s ezért némi csalódottságot is okozott. Szontagh Antallal,⁴⁴ Pál unokaöccsével, aki a politikai birtokát is örökölte, nem ápolhatott jó kapcsolatot, mert írása végén keserűen megjegyezte, hogy a temetés után a számtalan részvétnyilvánításról csak hallomásból értesült.

A lapujtóit asszony megírta édesapja, Ferenc vázlatos életrajzát is. A munkával 1917 januárjában készült el. Az emlékezés elnagyoltságával ő maga is tisztában volt, s ezt már az írás címében is jelezte: *Jegyzetek Szontagh Ferenc életrajzához*. A munka valóban csak jegyzet – bár írásmódja, stílusa ismét átgondolt és választékos –, hiányzik belőle a lendület és a szeretet. Papp-Szászné ekkor már 66 éves volt, egyetlen fia pedig orosz hadifogságban raboskodott. Ezek a körülmények kedvezőtlenül hatottak rá.

41 Uo., 28.

42 Pesti Hírlap, 1884. május 18. 9.

43 Uo., 5.

44 Szontagh Pál örököse Szontagh Mária lánytestvérének, Blankának és unokatestvérének, Szontagh Tivadarnak a házasságából született Szontagh Antal lett. Antal nem csupán a birtokot adta el, hanem Szontagh Pál sírkövééről sem gondoskodott, mivel azt Mária rendelte meg, és Mikszáth Kálmán szállíttatta a temetőbe.

A rövid, tényszerű írásból – melynek középpontjában szülei osztályos egyezsége és a birtokok megosztása áll – mégis fontos adatok nyerhetők. Mária apját nagybátyjával összehasonlítva jellemezte, mindketten műveltek voltak, csak másképp. Apja gyakorlatias, gazdasági szemléletű ember volt, Pál viszont a humán műveltséget és a szemlélődő életfelfogást tisztelte. Nem kétséges, hogy melyik volt számára kedvesebb. A tudást mint az embert elsődlegesen meghatározó értéket többször kiemelte. Apja erényeinek kevesebb teret szentelt, bár megemlékezett gazdálkodási fegyelméről és tudásáról, de úgy vélte, apját gyenge egészségi állapota megakadályozta abban, hogy élete kiteljesedjen.

Mit mondott el önmagáról a pusztatenki asszony írásaival? Alapértéknek tekintette a műveltséget, a nyelvek ismeretét, a takarékossgot és a társasági élet szabályainak betartását. Vallásos volt, de nem bigott, hiszen akkor Pál szarkazmusát sem tolerálta volna. Tájékozottsága elsősorban irodalmi volt, mert nagybátyja politikai pályafutását érzelmek nélkül, szinte kötelező jelleggel írta le, s ha az emlékezésben apróbb pontatlanságok előfordulnak, azok épp a politikai életúttal kapcsolatosak.⁴⁵

Szontagh Mária nem volt felkészült történetíró. Ezt a rendelkezésére álló források családi jellege és érzelmi hullámválása is mutatja. Tényeket írt, de tollát a szerető unokahúg rajongása és tisztelete vezette. Írása nem teljes Szontagh-életrajz, viszont fontos Szontagh Pál életének megismeréséhez. A politikushoz közel álló unokahúg írása közben akaratlanul is sokat elárult saját egyéniségéről azzal, hogy saját értékmércéjén keresztül rajzolta meg nagybátyja portréját.

Korlátozott női szerepek a modernizáció korában

A lányok iskoláztatása az első világháborúig megmaradt a hagyományos keretek között. „A leánynevelés kérdésének fokozott előtérbe kerülése ugyan nem a dualizmus évtizedeiben kezdődött, de a nevelésükről vallott elvek hosszú évtizedek alatt is csak nehezen változtak.”⁴⁶ A házitanítók arra törekedtek, hogy a lányok társaságképes úri asszonyokká, jó anyákká és feleségekké váljanak. A középfokú intézményes oktatást katolikus nőnevelő szerzetesrendek végezték. A leánynevelés progresszióját viszont nem segítette, hogy az előkelő családok nem szívesen engedték lányukat bentlakásos iskolákba.

Szontagh Mária műveltségét a tradícióknak megfelelően a családi környezet alapozta meg. Bár a Szontaghok szemében a tudás az egyik legfőbb erény volt, a lányok intézményes oktatását nem preferálták. Erre egyébként is kevés lehetőségük adódott. Szontagh Mária fiatal éveiben tanulhatott volna az angolkisasszonyok pesti zárdájában, ahol már 1858-ban működött a tanítóképzés, de 1860-tól Kassán is volt szervezett felsőfokú leányiskola. A

45 A 2004-ben kiadott írást Prazvonszky Mihály jegyezte fel.

46 KÉRI Katalin, *Leánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon*, Kronosz Kiadó, Pécs, 2018, 349.

Szontagh család ezt azonban nem tudta összeegyeztetni társadalmi helyzetével. A tanítónőknek az alacsony jövedelmek, az összevont, nagy létszámú osztályokban tanuló gyermekek oktatása rendkívüli fizikai megterhelést jelentett, a szűkös keresetek kiegészítésére csak az illetményföldek művelése kínált lehetőséget. A lányok magasabb fokú, bölcsészettudományi képzése csak a 20. század elején vált elfogadottá, addigra azonban Szontagh Mária már családanya volt.

A dolgozó, hivatást választó nő Szontagh Mária társadalmi helyzetében nem volt elfogadott. „A társadalomban szereplő (túlmívelt?) nő épp oly veszedelme családjának, mint a tudatlan nő.”⁴⁷ Ideális nőnek azt tekintették, aki gyermekei jellemét és erkölcsét építeni tudta, férjének társa volt, s ha kellett, a család ügyeinek kormányzását is kezébe vette. Ezekről az értékekről beszélt Szvorényi József ciszterci szerzetes Szontagh kortársának, Graefl Gabriellának az esküvőjén.

Legyen a férj házának világitó napja. [...] Az asszony nem uralkodásra, mint inkább teljesítésre van születte. Az ő csendes hatalma a szeretet. Csendben, szeretetben hintegesse ő háza jólétének vetéseit, takarítsa meg annak kalászeit, sem megvetője nem lévén a tisztos divatnak, sem rabja az átkos fényűzésnek. A takarékoság évszázadok óta ugyanaz a tiszteletre méltó erénye a nőnek és az egyszerű csín s főleg a széplélek legjobb emelője volt és marad mindenkor a női kellemnek. [...] S mivel mégis anya gyermeke oldalán, ennek első őrangyala, pár levéllel többitől fog állani az ő nevelői vezérekönyve és dicsőségkoszorúja is.⁴⁸

Tudós nőkre a korban nem volt szükség, a tudományt elég volt csak érezni, de nem kellett azt művelni.

A nemesi családokban a 20. század első felében nem volt elfogadott a nők munkavállalása. Hivatást az asszonyok sem választhattak, hiszen azzal azt bizonyították volna, hogy férjeik képtelenek eltartani családjukat. Ez szégyen volt a férjre és asszonyra egyaránt. Hartl Sándor lánya 25. születésnapjára negyedszázaddal később is a következőt írta:

Mindenekelőtt maradj nobel gondolkozású! Kicsinyességeken emelkedj felül és őrizd meg kedélyed és lelked csendes derűjét és egyensúlyát. Az élet nem olyan könnyű, hogy éppenséggel semmibe vegyük, de hidd el Kedves Jennym, hogy másrészt nem is érdemes azt túl komolyan venni és nehezen viselni. Nagyobb fontosságú ügyeidet előzetesen fontold meg jól és ha nehéz az elhatározás, úgy vedd fel magad előtt azt a kérdést, vajon mit tet-

47 Uo., 349.

48 SZVORÉNYI JÓZSEF, *Menyekzői amaranthok T. cz. Bobory György m. kir. főhadnagy és Graefl Gabriella úrhölgy ünnepélyes egybekelésök emlékéiről*, Líceum Kiadó, Eger, 1873, idézett oldalak: 9., 12.

tek volna abban az esetben a szüleid? Vagyonodat őrizd gondosan, mert az önállóságodnak és függetlenségednek alapja.⁴⁹

A nők alkotói ambíciói csak úgy teljesedhettek ki, ha férjeik garantálták a társadalom előtt azt, hogy feleségeik tisztességes, erkölcsös asszonyok. Szontagh Máriának ezt a család jó hírve biztosította, s maga is hangsúlyt helyezett arra, hogy az írás számára nem öncél, mivel nagybátyja és apja életrajzát „családja kérésének eleget téve” írta meg.

Képzés és a hivatásválasztás lehetőségének hiányában a nemesi származású asszonyoknak az alkotói vágya a 19. század utolsó harmadában a műfordításokban teljesedhetett volna ki, hiszen a nyelvek ismerete az oktatás kötelező része, a társaságképeség feltétele volt. A műfordítás Szontagh korában még ösztönös műfaj volt, a munka minőségét a fordító stílusa, felkészültsége és nyelvismerete határozta meg. A műfordítás csak a századfordulón szakmásodott. A szépirodalmi művek fordításának voltak korábban is hagyományai, de a valódi professzionalizáció feltételei csak a modernizáció időszakában valósultak meg. A nyelv ismerete ekkor már nem volt elég a sikeres műfordításhoz, elvárt lett az irodalmi műfajok stiláris jellegzetességeinek ismerete és használata is. A műfordítás több lett, mint szövegfordítás, a művészi eszközök ismerete követelménnyé vált. A fordításelméleti szakcikkek mellett filológiai viták is segítették a fordítókat.

Szontagh Máriát tehát nem csak a társadalmi helyzete akadályozta abban, hogy sikeres műfordítónak vagy történésszé váljon. A két tudományterület, a műfordítás és történetírás professzionalizációja későn kezdődött el, s ekkorra Szontagh már családanya és feleség volt.

Az alkotó életpálya kiteljesedésére döntő hatással voltak a társadalmi korlátok is. Szontagh ifjú korában az írók megjelenését csupán emancipációs törekvésnek tekintették. A viták középpontjában nem az írói teljesítmény, hanem a nők fizikai és pszichikai teherbíró képessége állt.⁵⁰ Az alkotó nők többsége elfogadta ezeket a kötöttségeket, morális korlátokat, s megelégedett a tradicionális nőkép közvetítésével.

Az úriasszonyoktól elfogadott volt még az útirajz, a tárca és a mese műfaja is. Úti élményei tették híressé Mocsáry Béláné Fáy Máriát (1845–1917), akít a Távol-Keleten és az Észak-Amerikában tett utazásainak élményei tették ismert-

49 Hartl Sándor levele lányához, Eugéniához, 1917. Családi tulajdon.

50 E korszakot a nőbiológia időszakának is nevezik, mivel gyakran hivatkozták meg, hogy a nő születésétől fogva fizikai, biológiai és szellemi adottságaiban is eltér a férfiatól. A legtöbbször a nő természetét az ösztönök, a szenvedélyek és a szeszélyek uralják, éppen ezért képtelen kitartó, elmélyedt munkára. Az asszonyokkal szembeni ellenállás az 1880-as években csökkent, de az írók csak az anyai, asszonyi szerepről, a gyermeknevelésről, a családi élet szépségeiről írhatnak. AUER Eszter, *A „nőirodalom” az 1860-as években. Elvárások és reakciók = „Asszonyoknak igen sokat kell tudni...” Új kutatások a nőnevelés történetéből*, szerk. Ács Marianna – Czeferner Dóra – Pusztafalvi Henriette – Takács Zsuzsanna Mária, Kronosz Kiadó, Pécs, 2019, 161–163.

té.⁵¹ A vidéki földbirtokhoz kötött gazdálkodó családoknak azonban kevés lehetősége volt nagyobb utazásokat tenni, így az útirajzok írása is csak kevesek adatott meg.

A nőkkel szembeni elvárások a 20. században lassan változtak. A tradicionális nőkép és női szerepek ellen még azok is csak nagyon lassan és mértéktelenen lázadtak, akik hivatásszerűen írtak. Az írónők mellőzték a nagy filozófiai gondolatokat, távol tartották magukat a politikától. Épp ezt hiányolta az egeri Buzáth Anna (Eger, 1881. május 2. – Debrecen, 1952. augusztus 28.) verseiből a trianoni trauma után Szarka Géza. „Csodálom, hogy a Gárdonyi Társaság költőtagját költeményeinek egyetlen sorában sem ihleti meg a legélményibb kollektívumnak, a magyarságnak vagy legalább a magyar nőnek sorsa, hányódása. Ezt gondolnák mi az Új ösvénynek.”⁵² Szontagh Mária sem bocsátkozott politikai állásfoglalásba, nagybátyja életrajzának hiányosságai épp politikusi szerepének taglalásakor mutathatók ki.

Szontagh mentalitásában és értékrendjében éppúgy megfelelt kora társadalmi elvárásainak, mint kortársai vagy akár az egy nemzedékkel később alkotó egeri születésű Buzáth Anna. Nyelveket tanultak, ismerték az ország történelmét, de jövőképük a hagyományos női szerepekre korlátozódott. „Nemcsak a képzési lehetőségek hiánya volt probléma, hanem maguk az érintettek is ragaszkodtak a hagyományos értékrendhez, ugyanis a nők nagy része a házasságra várt.”⁵³ Korán házasodtak, a szülői gondoskodást a férj patronátusa váltotta fel. Elfogadták koruk elvárásait, amely elsődlegesen feleségként, anyaként tekintett rájuk.

„Papszász Lajosné nem gyakorlott szerző, de ez az írása hibátlanul teljesíti célját: színes és érdekes képet rajzol Szontaghról. Különösen fontosak az apró megfigyelések, a politikus jelleme finom részleteinek felrajzolása. Ezekben mindig érezzük a személyes tanúság hitelét is”⁵⁴ – jellemezte Praznovszky Mihály. Az eredeti kéziratban vannak lábjegyzetre utaló jelek. Ez pedig azt bizonyítja, hogy Szontagh Mária mégiscsak rendelkezett egy olyan tudományos alapszemléssel, ami arra ösztönözte, hogy mondandójához forrásokat használjon. Akart, de nem tudott a formai követelményeknek megfelelni, hiszen ilyen irányú képzést nem kapott. A történetírás formai követelményeit olvasmányélményei alapján ismerhette.

Műveltsége, olvasottsága viszont elegendő volt ahhoz, hogy életrajzokat írjon. Tudta, hogy Szontagh Pál irodalmi és közéleti szerepvállalása országos

51 1899-ben jelent meg az *India és Ceylon*, 1901-ben a *Keleti utazás*, 1902-ben az *Utazásom Észak-Amerika nyugati partvidékein*.

52 Napkelet 1926. április 1. 369.

53 SÁRAI SZABÓ Katalin, *A női pályaválasztás kérdése a 20. század első évtizedeiben = „Asszonyoknak igen sokat kell tudni...” Új kutatások a nőnevelés történetéből*, szerk. Ács Marianna – Czeferner Dóra – Pusztafalvi Henriette – Takács Zsuzsanna Mária, Kronosz Kiadó, Pécs, 2019, 62.

54 PRAZNOVSZKY Mihály, *Emlékirat Szontagh Pálról* (Forrásközlés) = *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XIX.*, Mikszáth Kiadó és Nyomda, Salgótarján, 1994, 87–104., idézett oldal: 87.

érdeklődésre tart majd számot, ezért rendelkezett úgy, hogy kéziratai az MTA kéziratárába kerüljenek.

Az asszony Pusztatenken nem találta meg azt a szellemi közeget, melyben otthonosan mozgott volna.⁵⁵ Papp-Szász Lajosné élete végéig megmaradt annak a Szontagh Máriának, aki nógrádi családjának emlékét őrizte, s nem próbált férje népes és az országos politikai életben is szerepet vállaló pusztatenki-szárzsbői rokonságának emlékét állítani.

Idős korában is hű maradt a Szontaghok értékrendszeréhez. Műveltsége, vallásossága, szociális érzékenysége még gazdasági ismeretekkel is párosult, ami ritka volt e korban a hasonló társadalmi helyzetű asszonyoknál.⁵⁶

Önmagára nem gondolt íróként vagy történészként. Neveltetéséből adódó értékrendje ezt egyébként sem engedte volna. Második házassága alatt a nemesi tradíciókhoz ragaszkodó asszonyok hagyományos és elfogadott értékrendje szerint élt, hétköznapijainak fókuszában a család gazdasági erejének megtartása állt. A nógrádi Szontaghok közül egyedül ő tudta anyagi tehetőségét megtartani, ami nagyfokú gazdálkodási fegyelemre utal.

Papp-Szászné kora a modernizáció időszaka. Neveltetése és családjának tradíciói még erősen kötötték őt a rendi társadalom értékeihez. Műfordítói próbálkozása, életrajzírói kísérlete azt mutatja, nem zárkózott el a modernitástól. Neveltetése, családja és korának társadalma azonban erősen korlátozta őt abban, hogy modern nővé váljon.

„Mivel az író a társadalom tagja, társadalmi lényként kell vizsgálnunk, azonban az intim szféra sem elhanyagolható. Ehhez a fő forrást életrajza, illetve szociális környezete adja”⁵⁷ – írja Szabó Csilla 2007-ben megjelent cikkében, aki társadalomtörténeti háttérrel árnyalja az írói teljesítményt. Szerinte kétféle magatartás létezik. Az egyikben az írói attitűd tükrözi a társadalmi hovatartozást, a másikban az alkotó egy társadalmi réteg szolgálatába szegődik, és feladja saját énképét. Amennyiben tehát egy irodalmi művet társadalmi dokumentumként használunk, úgy az társadalomtörténeti információkat közöl. Szontagh munkáit ebben a szellemben az irodalomtörténet és társadalomtörténet szintézisének tekintjük. Írása olyan tartalmakat közvetít, melyek következtetni engednek kora nőnevelésének viszonyaira, a nőekkel szemben elvárt szerepekre és preferált értékrendre.

Az irodalomtörténet és társadalomtörténet szintézisében rejlő lehetőségek a rendszerváltás után kerültek a kutatók érdeklődésének középpontjába. Gyáni

55 Pusztatenk Erdőtelek község külterülete volt. Erdőtelek népessége katolikus, viszont a szomszédos Átány-Szárzsbő és Heves református sziget. Lehetősége tehát lett volna a helyi református egyházat és itteni jótékony célokat támogatni, de nem tette.

56 Hasonló gazdálkodási fegyelem és önállóság figyelhető meg a szomszédos Átány-Szárzsbő pusztán élt református felekezetű Bárczay Eleménné, báró Schilling Ilma esetében is, aki férje 1936-ban bekövetkezett halála után egyedül és sikeresen vitte tovább a gazdaságot.

57 SZABÓ Csilla, *Az irodalom és a társadalom kapcsolata*, Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények, Miskolc, 2007, 179–187., idézett oldalszám: 185.

Gábor megfogalmazásában az alkotók egykor hús-vér emberek voltak, így alkotói kvalitásaik mellett személyiségüket társadalmi helyzetük, tapasztalataik is formálták.⁵⁸ Szontagh Mária írásai ezért alkalmasak arra, hogy magának az írónak a személyisége is megfejthető legyen általuk.

58 GYÁNI Gábor, *Az irodalomszociológia aktualitása. Textus és referencia*, Irodalomtörténeti Közlemények. 2015/1., 8.

SZÜTS-NOVÁK RITA

A HAZAI LÁNYREGÉNY-IRODALOM MÉLYSÉGEI EGY SZÁZADFORDULÓS NŐÍRÓ, FRIED MARGIT (LEÁNY)NEVELŐ TEVÉKENYSÉGE ÉS ÉLETÚTJA ALAPJÁN**Bevezetés**

Tanulmányunk arra a jelentős paradigmaváltásra reagál, amikor a gyerekekhez fordulás és gyerekekről írás igénye hazánkban erősödni kezdett, és virágzott a lányregény műfaja. Ehhez természetesen szükséges áttekinteni az ezt megelőző kulturális forradalmat, különös tekintettel a női mozgalmak térnyerésére, a női szereprepertoár változására, amely a nőírók érvényesülésének is nagyobb teret engedett a főként férfiak által meghatározott és uralt irodalmi kánonban. Kutatói célunk volt továbbá a leányregény-írónő, Fried Margit (Ego) szerzői személyének vizsgálata, illetve a mára elfeledett nőíró rövid pályaképének és életútjának a 19. század végi – 20. század eleji magyar irodalmi élet kontextusában történő elhelyezése és értelmezése. Interdiszciplináris; irodalmi és neveléstörténeti megközelítésünkhöz kvalitatív metodikát alkalmaztunk, áttekintve a vonatkozó primer és szekunder szakirodalmat, különös tekintettel a korszak sajtóanyagára és a vizsgált írónő nőképpel kapcsolatos munkáira.

Kulturális kontextus; női szerepek

Az 1800-as évek második felében a korábban zárt és korlátozott női szereprepertoár már engedett némi teret a nők kulturális kibontakozásának.¹ Az új női szerepfelfogásban az anya-, a feleség-, a háziasszony-szerep és az otthoni munkavégzés (rajzolás, hímzés, zongorázás) mellett más tevékenységek is megjelenhettek. Ez azonban még nem jelentett parttalan szabadságot. A korlátok megfogalmazásában élen járt Gyulai Pál irodalomkritikus is, és az ő nézőpontja szintén meglehetősen szűk térre szorította be az irodalmár nők mozgásterét: „Hajlaminál, kedélyénél fogva igen alkalmas meséket, beszélykéket írni gyermekek, kivált fiatal leányok számára, s talán jobbakat, mint a férfiak. Kár, hogy e tért annál inkább lenézi, mennél tehetségesebb és szellemdúsabb.”² Vagy:

1 Ezt az időszakot dolgozza fel irodalom- és neveléstörténeti szempontból is a szerző, lásd Szüts-Novák Rita, *Szendrey Júlia (1828–1868) költőnő romantikus gyermekképe*, *Korunk* 2019/3, 84–96.

2 *Angyal vagy démon: tanulmányok Gyulai Pál írónőink című írásáról*, szerk. Török Zsuzsa, Reciti, Budapest, 2016.

„korlátolt helyzeténél fogva csak pár gyöngédebb húr állhat rendelkezése alatt, ami nem ad nagyobb szerű költészetet.”³ Figyelemre méltó, hogy nem volt ez másképp a korabeli Angliában sem, ahol bár a nőírók száma 3–400-ra volt tehető, akiket nem korlátoztak az írásban, és még olvasóik is voltak, de a független tér és anyagi háttér hiánya szintén határt szabott a lehetőségeiknek.⁴ A színésznőkkel kapcsolatos korabeli elvárásként szerepelt a hazafias kötelesség betartása is, és teljesen alapvető dolog volt a 19. század közepén hazánkban, hogy egy női közszereplő a szabadságharcot honleányhoz méltó módon anyagilag támogassa, vagy ha nem voltak felajánlható értékei, akkor ingyen szerepléseket vállaljon. A 20. században a nők egyre fontosabb szerephez jutottak a pedagógusi pályán, tevékenységükbe kevésbé avatkoztak be a kor nagy (főként férfi) gondolkodói, talán azért is, mert azt a családi szerep kiterjesztéseként tartották számon.⁵

Az általános szemlélet és az anyagi adottságok miatt a századforduló előtt csak a legtehetősebb nők számára adódtak lehetőségek a magasabb műveltség megszerzésére, de ez akkor még köztük sem volt gyakori. A társasági élet magánlakásokban helyet kapó szalonokban folyt, ahol gyakran folytattak kulturális vitákat vagy tartottak irodalmi előadásokat, később Apponyi Albert volt, aki felkarolta és támogatta a szabad oktatást.⁶ Egyre inkább belső igényként merült fel a nőkben az olvasni tudás vágya, ami egyenesen arányosan növekedett egy nagy könyvnyomtatási hullámmal, ami Magyarországon jó minőségű és esztétikailag kiemelkedő, illusztrált díszalbumok kiadását jelentette, tehát a kulturális vagyoni átadásának, az írott hagyományok átörökítésének szinte kizárólagos, egyedüli eszköze ekkor az olvasás volt.⁷ A polgárosodás erősödésével, a társadalmi átalakulással, a demográfiai és gazdasági fejlődés által egy paradigmaváltás játszódott le, aminek következtében már nemcsak a vagyon és a nem számított, hanem egyenlőségre törekedtek a társadalom több szférájában, így a nemek közti különbségek is fokozatosan csökkentek.⁸

Magyarországon a 20. század első éveiben gyakori volt az az interpretáció is, amely a *Női foglalkozásokról* című újságcikkben is olvashatunk. E felfogás sze-

3 GYULAI Pál, „Írónőink” = Uő., *Kritikai dolgozatok 1854–1861*, Budapest, Akadémia, 1908, 272–307.

4 BORGOS Anna, „Sélei Nóra: Lánnyá válik, s írni kezd, 19. századi angol írónők.” = Uő., *Nemek között: nőtörténet, szexualitástörténet*, Noran Libro, Budapest, 2013, 260.

5 WLASSICS Gyula, *A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek a közoktatás állapotáról szóló és az országgyűlés elé terjesztett huszonötödik jelentése*, Magyar Királyi Egyetemi Ny., Budapest, 1896, 14.

6 T. KISS Tamás, *Egy méltatlanul elfeledett européer, Gróf Apponyi Albert politikusi magatartásáról és kultúrpolitikájáról*, Szín, 1999/2, 5–12.

7 MEDOVARSKAI István, *Lebutítás vagy disszemináció? – A kulturális javak átadását gátló tényezők a konstruktívizmus és az újmédia szemszögéből*, *Új Pedagógiai Szemle*, 2020/70. 7–8. 76–90.

8 SZÜTS-NOVÁK Rita, *Gyertyánffy István és Imre Sándor nőképe és nőnevelési gondolatai (doktori értekezés)*, Eger, 2022.

rint a haladó korban a nők életében a munka valójában csak az életviszonyok kényszere miatt, szükséges rosszként játszhat szerepet, hiszen a „nőnek igazi hivatása a család, az otthon körében van”. Az újságíró a feministák hirdette egyenjogúság mellett szóló érveket idealizált, hamis indokkal támadja, sugallva a gondolatot, hogy az önállósodni kívánó nők, elhagyva „a legmagasztosabb hivatás, a hitvesi és anyai kötelességek teljesítésének békés birodalmát, ami védelmet jelentenek neki az élet durva, kíméletlen élet-halálharcának küzdelmei között”,⁹ nem lehetnek boldogabbak a jelennél. Véleménye szerint a nő, a család és a társadalom javának az a foglalkozási ág felel meg, amely a nőt nem kényszeríti a családi otthon elhagyására, vagy legalábbis nem huzamosabb ideig, de semmiképpen sem állandóan. A szerző kerülte a szellemi hivatások és a nők tanulása lehetőségének hangsúlyozását, de alternatívával szolgált az otthoni munka gyakorlására a háziipari termékek létrehozásával, hivatkozva arra, hogy az ilyen típusú termékeknek nagy keletje van Ausztriában. Az ideális nő munkájával hozzájárul az ipar fejlesztéséhez is, de a családot sem hanyagolja el.¹⁰ Hazánkban a nők többsége a kognitív disszonancia csökkentése érdekében gyakorlatilag egyet is értett a fentiekkel, de akadtak olyanok is, akik teljesen másképp képzelték el az életüket. A *Nőtisztviselők Országos Egyesülete* például már 1896-tól, 1904-től pedig a 200 női és 50 férfitaggal frissen alakult *Feministák Egyesületével* együtt aktív vidéki kezdeményezésbe kezdett. Elsődleges célpontjaikká a gazdaságilag fejlettebb központok mellett a felső-magyarországi, valamint az erdélyi patinás fürdővárosok, majd a későbbiekben fokozatosan a Balaton parti üdülők váltak, ami azzal magyarázható, hogy a feministák haladó eszméire nyitott közép- és felsőbb rétegekhez tartozó hölgyek a nyaraikat többnyire ott töltötték.¹¹ A kibontakozó nőmozgalmak nyugaton is egyre több jogot szereztek a nőknek, ami javította pénzügyi lehetőségeiket, növelte életminőségüket, de valódi függetlenségükre az első világháborúig várniuk kellett. A Kéri Katalin által is leírt, a korra jellemző tipizálásról és ábrázolásáról (szerencsétlen női biológikum, női lélek és jellem, sémák a nők hivatásáról) konkrét eseteket találtunk a folyóiratok hasábjain. A cikkek nagy része férfiak tollából származik, de amikor már a női újságírók is szerephez jutottak, ők sem kímélték saját nemük képviselőit.¹²

9 VAJNA Géza, *Női foglalkozásokról*, Szamos, 1907/96, 1.

10 VAJNA Géza, *Női foglalkozásokról*, Szamos, 1907/96, 1.

11 CZEFERNER Dóra, *Feminista szervezkedés vidéken az első világháború előtt*, Újkor, 2015/2, <http://ujkor.hu/content/feminista-szervezkedes-videken-az-első-világhaboru-elott> (Utolsó letöltés: 2023. január 26.)

12 KÉRI Katalin, *Hölgyek napernyővel: nők a dualizmus kori Magyarországon, 1867–1914*, Pro Pannónia, Pécs, 2008, 78.

'Ego megszületése'; Médi szenvedései

Fried Margit 1881. október 22-én született Budapesten Fried Samu (1848–1924) miskolci származású orvos és Weisz Karolina lányaként. Szülei számára nem volt kérdés lányuk taníttatása, így az Országos Nőképző Egyesület tanintézetének tanulója lett, amely közeg nagy hatással volt szellemi kibontakozására.¹³

Köztudott, hogy a női egyenjogúsításban, így az újságírásban és oktatásban is jelentős feladatot látott el az *Országos Nőképző Egyesület*, aminek elméleti (vonatkozó nyomtatott sajtó kiadása) és gyakorlati (intézetek alapítása) munkája hiánypótló vállalás volt a 19. századi magyar nőnevelésben, amikor a leánynevelés még meglehetősen gyermekcipőben járt. Bár több leánynevelő intézet és elemi iskola működött már, ezek a nagyobb lányok és fiatal hölgyek felsőbb oktatását már nem foglalták magukba. A gyerek- és személyközpontú reformpedagógiai iskolák hazánkban jóval később kapnak teret, például Domokosné Löllbach Emma *Új Iskolája* (1915 és 1949) vagy Nemesné Müller Márta *Családi iskolája* (1915–1943). Pedig ezen pedagógiai gyakorlatok a későbbi tananyagfejlesztésre is nagy hatással voltak, ezzel elérve a gyakorlatitudás-megszerzés kiemelését.¹⁴

Az egyesület egyéb emancipációs tevékenységekkel is foglalkozott, ide sorolhatjuk a *Magyar Bazár mint a nők munkaköre* című hivatalos lap indítását,¹⁵ ami az *Országos Nőképző Egyesület*, a *Magyar Gazdasszonyok Országos Egyesülete* és az *Országos Nőiparegylet* együttműködéséből jött létre, és írásokkal, programfelhívásokkal támogatta a női egyenjogúsítási törekvéseket. Hangsúlyozni kell, hogy az Országos Nőképző Egyesület munkájának értékesebb része nem elméleti síkon működött a női neveléssel kapcsolatban, hanem tanintézetek és leánygimnázium tényleges felépítésével és fenntartásával gyakorlatban hoztak mérhető hasznot a magyar oktatáskultúrában. Bár a női oktatás teljes elterjedésére és egyenjogúságára több évtizedre volt szükség Magyarországon, az egyesület tevékenysége létfontosságú állomása volt a folyamatnak. Meghatározó lépés volt a kultuszminiszterről elnevezett *Wlassics-kollégium* megszületése is,¹⁶ amelynek nyolcpontos szabályzata magában foglalja az intézmény célját: „Az Országos Nőképző-Egyesület Wlassics-kollégiumának célja, hogy tagjai (a budapesti királyi magyar tudományegyetemen főiskolai tanulmányokat foly-

13 GRÁBERNÉ BÖSZE Klára, *A Veres Pálné Gimnázium története*, VPG, Budapest, 2006.; *Új magyar irodalmi lexikon*, szerk. PÉTER László, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.

14 KRAKKER Anna, *Egy környezeti nevelési oktatócsomag gyakorlati lehetőségei* = Tantárgypedagógiai kaleidoszkóp: 2021, szerk. MEDOVARSKI István, Magánkiadás, Békéscsaba, 2021, 115–126.

15 MÉSZÁROS Zsolt, *Női hálózatok és a 19. századi divatlapok – A Magyar Bazár és olvasóközönsége*, Magyar Könyvszemle, 2017/3, 297–313.

16 GRÁBERNÉ BÖSZE Klára, *Nőnevelő intézmények a 19. század végétől a 20. század végéig – A Wlassics-kollégium*, Könyv és Nevelés, 2017/2., <http://folyoiratok.ofi.hu/konyv-es-nevelés/nonevelo-intezmenyek-a-19-szazad-vegetol-a-20-szazad-vegeig-a-wlassics-kollégium#footnote-4>, (Utolsó letöltés: 2022. június 20.)

tató nőhallgatók) számára otthont nyújtson s őket egyetemi pályájuk alatt tanulmányikban irányítsa, vezesse, támogassa.”¹⁷

1899-ben jelent meg első tárcája, és Fried Margit tizennyolc évesen már jelentős olvasóközönséggel rendelkezett. Ego álnéven megjelent írásai először a *Pesti Hírlap* hasábjain bukkantak fel. Feltűnést keltettek tárcacikkei, novellái, megfigyelései, amelyek eredeti, egészen újszerű stílusban, „sok-sok bájjal, frissességgel közölték az olvasóval egy fiatal leány észrevételeit emberekről, dolgokról és viszonylatokról”.¹⁸ Az író nő célközönsége egyértelműen a kamaszlányok voltak, akik hétről hétre izgatottan várták a *Pesti Hírlap* megjelenését, hogy olvashassák a szertelen bakfis, Médi kalandjait:

Médi egy igen egyszerű kis nő volt, aki kötelességszerűen elvégezte az apja rangjának megfelelő iskolákat, most pedig hosszú ruhát kapott, otthon hegedülni és angolul tanult, járt egy festőiskolába, próbált énekelni, de nem volt a legjobb tanári akarat mellett se hangja, gyűjtött plakátokat, minden koldusnak adott egy krajcárt, szerelmes volt, de nem nagyon, a legdivatosabb fiatal színészebe, és kétszer hetenként kikocsizott a nagybátyja automobiljában a ligetbe.¹⁹

Miközben a folyóirat hasábjain a főhős személye egyre inkább kibontakozott, Fried Margitból csendesesen Ego vált, a lányok rejtélyes íróőse, akik rendszeresen írtak a szerkesztőségekbe, hogy megtudják, kit rejt a művésznév.

Huszonkét esztendőskorában, 1903-ban jelent meg könyvalakban is az első hosszabb lélegzetvételi írása, tárcáinak kibővített változata, a *Médi szenvedései*. Tulajdonképpen ez jelentette Ego előbújását, a korabeli coming outot: „A hűsz kedves apróságot magában foglaló kötet, amelynek címlapját Márk festőművészsünk rajzolta, a Légrády Testvérek kiadásában Ego arcképével jelent meg és pedig olyan ízléses és díszes kiadásban, amely a magyar nyomdaiparnak igazán dicséretére válik. Itt említjük meg, hogy az Ego jeggyel megjelent könyvben a szerző az ő szép arcképe alá ezt a nevet írta: Fried Margit.”²⁰

Ezután az író nő egyre több lehetőséghez jutott, más lapok is kérték az írásait, sok tárcája jelent meg az *Ujságban* és a *Pesti Naplóban* is, amelynek 1905-től hivatalosan is munkatársa lett. Szakmai élete mellett magánélete is jelentős fordulatot vett: 1904. november 6-án Budapesten, a Józsefvárosban hozzáment Rózsavölgyi Mór (1867–1941) orvoshoz, Rózsavölgyi Jakab és Boskowitz Róza fiához, akivel Párizsba utaztak nászútra. A házasság nem okozott változást a munkájában, továbbra is töretlenül írta ifjúsági könyveit, amelyek fókuszában Pest,

17 GRÁBERNÉ Bősze Klára, *A Veres Pálné Gimnázium története, Az Országos Nőképző Egyesület tanintézetei és a leánygimnázium, 1869/70–1947/48*, Veres Pálné Gimnázium, Budapest, 2006.

18 [n.a.], *Ego [nekrológ]*, *Népszava*, 1940/ 79, 5.

19 EGO, *Médi szenvedései*, *Pesti Hírlap*, 1902/ 227., 1.

20 [n.a.], *Médi szenvedései*, *Pesti Hírlap*, 1903/80.

Buda viszonylatában a pesti ember, főként a pesti fiatal leány állt. Ennek legfőbb bizonyítéka az 1908-ban megjelent *Pest és a pestiek* című munkája. Műveiben az ismert fővárosi helyrajzi nevek és épületek megjelölése (pl.: Üllői út, Rákóczi tér, gyerekkórház [ma: Semmelweis Egyetem I. Sz. Gyermekgyógyászati Klinika]) ma is naturálisan ábrázolja művei cselekményének színterét.²¹ Jelentős szakmai elismerés volt számára, amikor 1912 nyarán minden jelentős lap felhívta a figyelmet arra, hogy Fried Margit júniusban a Nemzeti Színház Halmos-féle pályázatán *Mi emberek* című vígjátékával az első helyen végzett.²²

Gyerekekről vagy gyerekekhez: lányregények keletkezésének aspektusai hazánkban

Megfigyelhetjük, hogy a két világháború között keletkezett magyar prózában a korábbi időkhöz képest szokatlanul sok szépirodalmi mű szól a gyerekekről és a kamaszokról, ugyanis egyszerűen korigény volt gyerekekről és/vagy gyerekekhez szólni. Nagyjából ebben az időszakban fogalmazza meg Babits Mihály is gondolatait az olvasóvá nevelésről, melyet fogarasi diákjainak ajánl. Irodalmi nevelésről írott esszéjében Babits is a fokozatosság elvét hirdeti az olvasmányok tekintetében, szerinte az egyszerűbb stílusú alkotások felől az egyre összetettebb szövegek felé haladva, az „apró” meséktől a magyar irodalom nagy klasszikusaiig kell és érdemes eljutni.²³ Balogh Tamás Kosztolányi gyerekeknek szánt műveinek tárgyalása kapcsán figyelmeztet, hogy Devecseri Gábor *Kamaszok és félemberek* című írásában csak a *magyar kamaszregényről* szól, és bár ide sorol számos magyar klasszikust,²⁴ a korszak kivételes érdeklődését a téma iránt Jean Cocteau *Vásott kölykökjére* vezeti vissza, viszont nem tesz említést Alain-Fournier *Az ismeretlen birtok* című regényéről, és nem ír olyan, a gyermekirodalmat meghatározó művekről, mint a Kosztolányi fordította *Alice Csodaországban* vagy a *Micimackó*. Balogh tanulmányában jegyzi a Singer

21 A tér szimbolikus megjelenési formáiról lásd KUSPER Judit, *Az otthonosság szomorúsága: A szimbolikus és retorikai otthonosság lehetőségei Gárdonyi Géza Az öreg tekintetes című regényében*, Irodalomtörténet, 2020/4, 421–441.

22 *Magyar színművészeti lexikon: A magyar színjátszás és drámairodalom enciklopédiája*, szerk. SCHÖPFLIN Aladár, I. kötet (Aágh Endre – Faust), Az Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézete, Budapest, 1929, 389.

23 KISS Dávid, „Az olvasás is gondolkodás s az írás is beszéd.” *Kiegészítések és kommentárok az irodalomtanítás körüli vitákhoz*, Új Pedagógiai Szemle, 2022/7–8., 30–42.

24 Pl. MÓRICZ Zsigmond, *Forr a bor*, Athenaeum, Budapest, 1931; MÓRICZ Zsigmond, *Légy jó mindhalálig*, Athenaeum, Budapest, 1920; BABITS Mihály, *A gólyakalifa: regény és néhány novella*, Athenaeum, Budapest, 1916; MÁRAI Sándor, *A zendülők: regény*, Pantheon, Budapest, 1930; SZERB Antal, *Utazás és holdvilág*, Délvidéki Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete, Budapest, 1937; KOLOZSVÁRI G. Emil, *Dr. Csibráky szerelmei: regény*, Franklin, Budapest, 1936; SÖTÉR István, *A kísértet*, Franklin, Budapest, 1945; THURZÓ Gábor, *Nappalok és éjszakák: regény*, Révai, Budapest, 1944; KARINTHY Ferenc, *Szellemidézés*, Hungária, Budapest, 1946.

és Wolfner kiadó újdonságát, amely füzetekben megjelenő ifjúsági könyveket felsorakoztató „új sorozatával az ifjúságnak akar olcsó és becsületes olvasnivalót adni”, egy olyan könyvet, amely „bizonyosan nagyon népszerű lesz, és amúgy is szegényes ifjúsági irodalmunkat határozottan gazdagítja”. Ugyanez a kiadó ajánlja továbbá Benedek Rózsi *Zsuzsa megtanul táncolni* című lányregényét abban a reményben, hogy valószínűleg „sikerrel veszi fel majd a küzdelmet az olvashatatlan olvasnivalókkal szemben”. Mindez azt is bizonyítja, hogy a kánon és az olvasóvá nevelés kérdésköre, „mely téma körül az utóbbi években állandó, időnként nagyobb médiafigyelemmel is párosuló vita alakult ki”,²⁵ már száz évvel ezelőtt is jelen volt, csakúgy mint az értékről (ami elemi ösfogalom) zajló diszkusszió.²⁶ A szerzők között találkozhattunk olyanokkal, akik eredetileg is gyermekkönyvszerzők voltak, mint például Benedek Elek, de még több olyan név tűnik fel, ahol a felnőtteknek, fiataloknak szóló irodalom vagy újságírás műveléséről áttértek a leányregények írására, úgymint Dánielné Lengyel Laura, Gáspárné Dávid Margit, Kosáryné Réz Lola vagy éppen Fried Margit.²⁷

A gyerekek, kamaszok felé fordulásnak a gyökerei a 19. század végén, 20. század elején végbement társadalmi változásokban keresendők. 1900-ban született Ellen Key svéd író nő híres könyve, amelyben a gyermek évszázadaként aposztrofálta a 20. századot.²⁸ Ezekben az években valóban szép számmal születtek olyan pozitív kezdeményezések, amelyek a gyermek sajátosságaira figyelő nevelés és oktatás megvalósítását tűzték ki célul. Ide tartozik például a reformpedagógusok ezirányú tevékenysége. Key könyve szintén segítette az új nézeteket valló pedagógusok gyermekfelfogásának, az új gyermekkép kialakulásának népszerűsítését. A gyermeket egyéniségként tisztelő, önálló gondolkodásra és alkotómunkára képesnek tartó új szemlélet megújult pedagógiai metodikát is eredményezett,²⁹ amely nagyban hozzájárult, hogy a későbbiekben megvalósításra kerüljön a gyakorlati feladatokkal is kiegészített helyes természethez, életvitelhez való viszony a pedagógiában.³⁰

Bár a gyerek megítélése továbbra is ellentmondásos maradt, és míg a hétköznapi gyermekképben a felnőtt részéről az empatikus és a kimért attitűd elemei keveredtek, a művészetekben, így az irodalomban nagyon is a gyermek foglalta el a központi helyet. Az ifjúsági irodalmon belül a leányregény megha-

25 KISS Dávid, *Kánonközvetítés és olvasóvá nevelés az irodalomtanításban: a Jókai-paradoxon = Irodalom és kanonizáció: Tanulmányok a magyartanítás módszertanairól*, szerk. HERÉDI Rebeka – KISPÁL Dániel – KUSPER Judit, Eger, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Líceum Kiadó, 2022, 95–107.

26 MEDOVARSZKI István, *Egy modern didaktika megalapozása felé – A hatékony csoportos tanulás ötpilléres komplex modellje*, Új Pedagógiai Szemle, 2022/72., 9–10., 116–128.

27 BALOGH Tamás, *Aranysárgány gyerekeknek (Kosztolányi Dezső elfeledett ifjúsági regénye)*, Tiszatáj, 2002/ 12., 76–88.

28 ELLEN KEY, *A gyermek évszázada*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1976.

29 PUKÁNSZKY Béla, *A gyermekkor története*, Műszaki Kvk., Budapest, 2001.

30 KRAKKER Anna, *Környezeti oktatócsomagok szerepe a magyarországi környezeti nevelésben*, Módszertani Közlemények, 2018/ 4., 41–51.

tározása valójában problematikus. Ennek oka abban kereshető, hogy a magyar irodalomban ezen műfaj szerepe és elismertsége meglehetősen alulértékelt, ahogy a szerzők hírneve is, ha nem is 15 percben, de maximum néhány évtizedben mérhető.

Ebből fakad, hogy az irodalomtörténészek még csak-csak vissza tudnak idézni néhány nevet a századfordulón, különösen a leányregényt (is) író férfi-írók neveiből (a már említett Benedek Elek vagy Sebők Zsigmond), a laikusok önhibájukon kívül általában nem tudják, ki volt Szabóné Nogáll Janka, Büttner Júlia, Faylné Hentaller Mária, Lux Terka, Tutsek Anna vagy a jelen tanulmányban is vizsgált szerző.³¹

Az objektum szerepébe kényszerítve? – Az író Ego

Ehhez nyilvánvalóan hozzájárul az a vitathatatlan tény is, amire a kutatók már többször felhívták a figyelmet, hogy női mivoltuk miatt az írókat évszázadokon át, de – tisztelet a kivételnek – még ma is hajlamosak kirekeszteni az irodalmi kánonból az azt meghatározó mindenkori, főként férfi irodalomtörténészek. Ennek eredményeként számos olyan, elméletben írókkal is foglalkozó és őket bemutató antológia, tanulmány és recenzió jelent meg, amelyek csak a Brontë nővéreket, Jane Austent vagy George Sandot jegyzik. Világszerte polémiák folynak napjainkban olyan témákról, mint hogy Németországban az irodalmi kánonba bekerülhessenek a 20. század előtti írók saját szerzői jogon, és ne csak mint írófeleségek vagy napló- és levélírók. Holott sokan a saját korukban igazán nagy népszerűségnek örvendtek, és ezt mi sem támasztja alá jobban, mint egy 1913-ban, a Pesti Naplóban megjelent írás *Tíz író nő* címmel.

Az újságíró nő cáfolja, hogy a magyar női irodalom összefüggésbe hozható lenne „a rohamosan fejlődő nőmozgalom, az öntudatos asszonyok forrongásával, [...] az igazi tehetség, az írói, művészi kvalitás kipattan még akkor is, amikor az utat elzárják előlük, elszednek tőlük minden lehetőséget az érvényesülésre”. Véleménye szerint a magyar női irodalomnak már múltja van, elég Dukai Takách Judith nevére gondolni. Ugyanakkor felhívja a figyelmet az *irodalmi torlódásban* megjelenő tehetségtelen írókra, akik *ártanak a bírálatra kompetens publikum körében az igazi női irodalomnak*. Kovács Lídia (más változatban: Lydia) újságíró szerint Magyarországon is számos nő boldogul szakmájában, közülük válogatott össze tíz népszerű író nőt, hogy bemutassa olvasóinak.³² A listázott

31 KOMÁROMI Gabriella, *Elfelejtett irodalom. Fejezetek a XX. századi ifjúsági prózánk történetéből 1900–1944*, Budapest, Móra Ferenc Könyvkiadó, 1990, 200.

32 Kovács Lídia elismert szaktekinély volt egyébként korában, érdeklődésének központjában a nők helyzete és a gyermeksors állt. Ezek mellett fontos volt még neki a nyomor bemutatása és annak kendőzetlen közlése a nagyközönséggel. Lásd KÁNTOR Noémi, *A magyar Nellie Bly* (szakdolgozat), DE Bölcsészettudományi Kar, Debrecen, 2020.

és megkérdezett íróók pályaképe, irodalmi tevékenysége mind megérne egy áttekintést, azonban erre most nincs lehetőségünk. De irodalomtörténeti szempontból mindenképpen jelentősnek tartjuk a Pesti Napló munkatársa válogatásának eredményét, hiszen hasznos adalékkal szolgál arra vonatkozóan, mely női írók tartoztak a korszak irodalmi kánonjába. Kovács populáris érdekességeket is közölt a népszerű írónőkről, ezekből önkényes válogatást közlünk, szem előtt tartva a szövegek információs tartalmát.

Cikkében a felsorolást Egóval kezdte, akit ekkor már a Pesti Napló hasábjain megjelent „*ötletes, nívós novelláiból*” jól ismert a közönség. Ego ebben az időben nem csupán könnyű lélegzetvételű műfajokban alkotott, hanem *Femme* álnév alatt gyakran „erős sarkazmussal” bírálta a társadalmi egyenlőtlenségeket. Azonban a kor elvárásainak megfelelően ezt „tisztá objektivitással és mégis annyi asszonyos finomsággal” tette.

A Rómában élő Erdős Renée meglehetősen negatívan látta a magyar irodalom helyzetét: „hát istenem, boldogulhat-e egyáltalán a magyar költő?”³³ Kovács Lídia a cikk megszületésekor már tíz éve alkotó Kaffka Margitot a korszak legtehetségesebb magyar írónői közé sorolta. Lányi Sarolta irodalmi érvényesülését a családi támogatás segítette: „eddigi életem hijján volt mindennemű nagyobb szenzációnak. Az apám művész és egész családunk éltető levegője a művészet. Talán ezért van, hogy aránylag könnyen és elég korán, – tizenötéves koromban, – átléphettem írásaimmal a legszűkebb családi érdeklődés határát...”³⁴

Lesznai Annát (akinek viszonyításképpen zárójelben szerepelt férjezett neve is: Jászi Oszkárné) igazi polihisztorként tartották számon, ő ugyanis nemcsak mint iparművész nő szerzett érdemeket, hanem elsősorban költeményeivel vonta magára a figyelmet. A Nyugat megjelenése óta munkatársa volt a lapnak, s már megjelent önálló műve is, a *Hazajáró* versek. Költészete elsőrendű kvalitást árul el, mégis oly szerényen jegyzi meg: „– Ami munkáimból napvilágot látott, az is az intimitás jellegét viseli magán. Versek... kézimunkák... nem is tűrik el ezek az apróságok a sokszavú kommentárt. Gyönyörű, falusi gyermekkoromban sok szépet megfigyelhettem az életben, lehet, ez adta nekem az impulzust művészetemre és költészetemre.”³⁵

Kovács megállapítása szerint, hogy a magyar nő nemcsak a belletrisztika [A francia belles-lettres 'szépirodalom' kifejezésből, a szerk.], hanem az újságírásnak mesterségében is helyt tud állni, arra példa Stephani Elza – aki belső munkatársa lett a Pester Lloyd szerkesztőségének. A politikai ambíciókkal megáldott Szikra (gróf Teleki Sándorné) leginkább az arisztokráciáról készített satirikus rajzaival és regényeivel szerzett elismerést, de célközönsége a serdülő ifjúság is. Ő is részt vesz abban a nehéz küzdelemben, amely az asszonyok egyenjogúsításáért folyik. Cikkei, *írásai most gyakorta* feminisztikus irányúak, és tolla is a női jogok keresőinek táborába szegődött.

33 Kovács Lídia, *Tíz írónő*, Pesti Napló, 1913/25., 75.

34 Kovács, *Tíz írónő*, I. m., 75.

35 Kovács, *Uo.*

Tábori Tutsek Anna irodalmi törekvéseiről vallott a Pesti Naplóban: „– Magyarország virágos kertjében szántottam, vetettem, gyomlálgattam, – talán mégsem volt hiábavaló az életem.”³⁶ Kovács Lídia a *Cilike viszontagságai* és sok egyéb – amelyekből ártatlan, fehér álmokat szőnek az iskolásleányok – ifjúsági könyv szerzőjét a fiatalság dédelgetett kedvenc íróőjeként tartotta számon. Miközben vezette a Pesti Napló *Lelki klinika* rovatát is, szerkesztői feladatkörét töltötte be a *Magyar Lányoknál*.

A 20. század újságírására jellemző gesztus volt Vándor Iván szerzői személyének felfedése, aki Várady Ilonka volt inkognitóban. Nagyon jól írja le a társadalomnak a női szerepekkel kapcsolatos ambivalens hozzáállását Várady története. Az író nő az olvasói elvárásoknak megfelelően szentimentális elemekkel dúsított interjút adott karrierje indulásáról:

- Ha erre visszagondolok, csupa melegszerű jó embert látok... Gyerekkori barátomat, Mezei Ernőt, ki csodálkozva hajlik írásom fölé és – talán az egyszer életében, – nem hisz magának. Debrecenben, a nagy szobában, Thaly Kálmán ül velem szemközt. Gyönyörű fejét aggódalmasan csóválja, mert bevallottam neki, hogy kár szeretnék lenni. Úgy néz reám, mint beteg gyerekekre szokás, de zsebre teszi a novellámat és elviszi magával Pestre, hogy kinyomatja. Nem mintha tehetséget sejtene bennem, hanem mert hogy egy kis öröme szükségem van nagyon s ezt az örömet akarta nekem adni... Kóbor Tamás is biztat... És végre ott állok Rákosi Jenő előtt... Most is hallom komoly, sőt szigorú hangját. De mikor észreveszi, hogy a színem is változik, elmosolyodik és vigasztal... És most egy drága nagybetűs levelet olvasok, melyben ez a nagy író nekem az egy novellát írt asszonynak azt mondja: *Kollega!* Ez a kollega vitt. Tanított. Korholt. Jó volt hozzám, amilyen csak a nagyon erős lehet, a nagyon gyöngéhez.³⁷

Az író nő pályára lépését és (el)ismertsége kivívását azonban korántsem tekinthetjük problémamentesnek. Valójában éppen Rákosi javasolta Váradynek, hogy a 1905-ben, a Budapesti Hírlapban megjelent első tárcacikkétől a Vándor Iván írói álnevet használja írói tevékenysége során.

Az utolsó, kiemelt író nő még az összefoglalásban is álnevén szerepelt, és mivel az írói lexikonok is – ahogy a múlt századok magyar irodalma – nagyrészt férfiközpontú megközelítést alkalmaztak, a mai kutatók számára a művésznév feloldása nem is kevés erőfeszítést igényel. Goldarbeiter Etelka, férjezett néven Várady Zsigmondné publikált Violante álnéven 1904-től a *Hét*, az *Ujság*, a *Pesti Napló* számára egészen 1933-ig, amikor első regénye, a *Budai házak* meg nem jelent, és fel nem fedték személyazonosságát. A következőket nyilatkozta:³⁸

36 Kovács, Uo.

37 Kovács, Uo.

38 [n.a.], *Új regényünk*, Ujság, 1933/ 40., 7.

Mint tizenhároméves iskoláslányka láttam magamat először nyomtatásban. Akkoriban Jókai volt az egyetlen személyes íróismerősöm s én minden beajánlás nélkül szüleim és nevelőnőm háta mögött küldtem be a Héthez első versemet... Megjelent és tőlem, a gyermekleánytól, – mint egy felnőttől – további közleményeket kért... Hét évvel később aztán megkomolyodva, nagy ambícióval fogtam neki a munkának... Tárcacikkeket írtam nemcsak a magyar lapokba, hanem a német, angol és francia folyóiratokba is. Csendes írói működésem hosszú ideig családom előtt is titok maradt, hiszen egy-két évtizeddel előbb az Írás éppen oly kevésbé fair foglalkozás volt legtöbb szemben urileányok részére, mint bármilyen más nyilvános ténykedés. Kevés kivétellel, álnév alatt jelentek meg s arra még nem volt bátorságom, hogy cikkeimet vagy verseimet könyvalakban is kiadjam. Annyira Tiszavirágoknak tekintettem mindig, hogy nagy részüket meg se őriztem.³⁹

Az író nők szokatlanul őszinte nyilatkozatából kiolvasható, hogy milyen okok álltak azon döntésük mögött, hogy sokan évekig – sőt még két évtizedig miért nem fedték fel magukat a nyilvánosság előtt. Egyrészt vélhetően alulértékelték saját tehetségüket, másrészt viszont világosan látták, hogy a női alkotók komplex módon történő szakmai elismerésére hazánk még nem áll készen.

Lányregénynek látszó fejlődésregény – A feminista Ego

Miután világosan bemutattuk, hogy a női értelmiségi munka megítélése mennyire negatív volt a társadalmi életben, felkeltette az érdeklődésünket a női szereplők megjelenésének lehetősége a művekben is. A női kibontakozás lehetséges opcióival kapcsolatban Schwartz Ágota utalt Jacques Lacanra, aki szerint az irodalmi művekben a szubjektum a nyelven keresztül teremődik, ám a nők a társadalmi nyomás és a lehetőségek hiánya miatt a művekben is képtelenek szubjektummá válni olyan módon, mint a férfiak. Ennek a következménye, hogy a nők saját jogon csak az objektum kategóriájába sorolhatók, vagyis ebbe a szerepbe vannak kényszerítve. Ahogy Gisela Brinker-Gabler fogalmaz: „a beszélő és író szubjektum hímnemű, a néma objektum nőnemű”.⁴⁰ De valóban *némák* például Ego lány és fiatal nő szereplői? Ezt a kérdést járjuk körül a továbbiakban.

Fried Margit nem tartotta sokra a műveletlen lányokat, ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az egyik írásában szereplő két *jóképű, jólöltözött fiatal lány* diskurzusa. Az író nő egy, a HÉV-en hallott fiktív beszélgetést ír le, amely nyilvánvalóan az író nő véleménye az adott témáról. A lányok azokról a regényekről beszélnek, amelyekben a korabeli modern lányok életét mutatják be. A műveltebb,

39 Kovács, Uo.

40 SCHWARTZ Ágota, *A női szubjektum a századforduló magyar író női prózájában*, Múltunk – politikatörténeti folyóirat 2008/2., 48.

aki idegen nyelveken is olvas, úgy véli, hogy a regényhősnő igazi kötelessége, hogy érdekes legyen, és *irodalmi szempontból is éljen*. Magyar példaként Bródy Lili *Manci* című regényét hozza fel. A másik lány csak magyarul olvas, és azt, amit a „könyvkiadó urak kiválasztanak” számára. Ő Erich Kästner *Fabian* című művére, illetve Evadne Price *Éva 1933* című regényére utal. Az „intelligens” erre a következő megjegyzést teszi: „Tudod mi a szerencsésük ezeknek a szerintem unalmas pikáns könyveknek? Az, hogy a mi fordítóink olyan sok szellemet, ötletet visznek bele a munkájukba. Bálint György, Tábori Pál, Rónay Mária, Hatvany Lili megajándékozták Loosékat, de még Sinclair Lewist is a maguk felszabadult bátor emberségével és keserű-gúnyos vidámságával és így aztán a regények stílusa élőbb, mint a regények alakjai.”⁴¹ A kevésbé intelligensnek aposztrofált lány bevallja, hogy nem érti a másik gondolatmenetét:

én megelégszem a kétpengős könyvvel, amelyet valamelyik ismerősöm megvesz, kölcsönad, és gyorsan felfalom. Nincsenek igényeim és senki sem kívánja, hogy igényeim legyenek. A kiadó urak inkább még nívótlanabbnak hisznek, mint amilyen vagyok, és nem kívánják tőlem, hogy szellemileg ágaszkodjak. Leszállnak hozzám és a legjobb írókat szerződtetik, hogy engem, a lebecsült közönséget szépen csomagolt olcsó, tetszetős külföldi saison-áruval kiszolgáljanak.⁴²

Az írás kétségkívül azt hivatott bemutatni, hogy e művek női szereplői miként igyekeznek szubjektummá válni egy patriarchális rendszerben, amely megtagadja tőlük ezt a jogot, azaz amelyben csak objektumok lehetnek. Szembeszáll továbbá a feminizmus szélsőséges megközelítésével, ezzel megadva azt a szabadságot a nőknek, hogy nem mindenkinek kell a magas szintű oktatásban részt vennie, a magas kultúrához értenie és azt művelnie.

Ugyanakkor Fried a nők tanulásának lehetőségéért aktívan küzdött a Nőtisztviselők Országos Egyesületében is, ahol már 1909-ben, előadásban ostromozta a *női nevelés ferdeségeit*, és határozott vonásokkal „rajzolta meg az új nőt, aki gazdasági függetlenségében jobb leány, feleség és anya és öntudatosabb, harmonikusabb egyéniség, mint a már is tűnőfélben levő női típus”.⁴³ Egy más alkalommal részt vett és agilisán tevékenykedett *A magyar nők közművelődési körének* aktuális közgyűlésén az Otthon-kör dísztermében. A kör iránt, amelynek célja minden szinten támogatni a nők önállóságra való törekvését, és ezen cél megvalósításában *elsősorban társadalmi, irodalmi és művészeti tényező kíván lenni, s mint ilyen Magyarország művelt asszonyait, leányait állandó társadalmi érintkezésbe hozza egymással, rendkívül nagy volt az érdeklődés*. A közgyűlés jegyzői tisztének ellátására Fried Margitot, a jegyzőkönyv hitelesítésére

41 SCHWARTZ, Uo.

42 BÁLINT Gábor, Az Athenaeum, a Nova és a Dante kétpengős regényei, *Magyar Könyvszemle*, 2003/4., 484.

43 [n.a.], *Egyletek és intézetek*, Pesti Hírlap, 1909/ 298., 9.

pedig Gömbösné Galamb Margitot kérték fel.⁴⁴ Véleményünk szerint a nők oktatása érdekében megtett oktatásügyi intézkedések és civil kezdeményezések eredményességét többek között az a Donáth Péter által felállított, a magyar tanító(nő)képzősök nemi összetételének alakulásáról szóló statisztika is alátámasztja, miszerint a lányok aránya a hazai tanító(nő)képzésben az 1868–1869-es évfolyamon a kezdeti 8%-ról 1917-re 59,3%-ra növekedett.^{45 46}

Pesti lányok – A szentimentális Ego

Az általunk választott novellák hősnői életében is nagy szerepet játszik a tanulás és a tanulni, művelődni akarás, de az altruizmus úgyszintén. A *Pesti lányok*, a két világháború között kiadott kötet hősnői kamasz- és fiatalfelnőtt-korúak, akikkel egytől egyik könnyedén azonosul a megcélzott, hasonszórú olvasóközönség. Mivel a századelő lányregénye a szentimentális regény,⁴⁷ ezért Ego regénye is hemzseg a szentimentális motívumoktól. Ahogy korábban az életmesék (fiktív: naplók, regények, történetek), úgy a 20. század eleji lányregények nagy része is hitelesnek akar látszani, miközben az olvasó naivitására épít. Ezért a narrátor bizalmas hangnemet üt meg, és kibeszél fiatal olvasójának, ergo befolyásolja azt.

A 19. század végi fantáziátlan szokást felváltja egy kicsit bővebb címadási gyakorlat, hiszen míg korábban megelégedettek azzal az írók, hogy a lányregényeket csak egy névvel látták el, például Dánielné Lengyel Laura *Edithje* vagy Tutsek Anna *Judithja*, Egónál már *A komoly Novák Magda* szerepel. Illetve ami a mi kutatásunk szempontjából még inkább releváns, a cím egy, a korábbinál sokkal emancipáltabb regényvilágot feltételez, mint például a vizsgált kötetben lévő *Sári bátor ifjúsága*, *Bodnár Illus pályaválasztása* is.⁴⁸

Az általunk választott történetek mindegyikében megfigyelhetjük, hogyan konstituálódik a női szubjektum, hogyan funkcionálnak a kamaszlányok kifejezéseinek különböző módjai, miközben egy lineáris fejlődés hatására konstruá-

44 [n.a.], *A magyar nők közművelődési köre*, Pesti Napló, 1903/ 342., 6.

45 DONÁTH Péter, *A magyar művelődés és a tanítóképzés történetéből, 1868–1958*, Trezor, Budapest, 2008, 8.

46 Érdekes adalék ehhez még Pelesz Nelli kutatása, aki munkájában elemezte, hogy a soproni tanítónőképző leány növendékei olyan aktívan részt vettek a frissen induló lap munkájában, hogy teljesítményükkel néhány év alatt, lassan, de biztosan kvázi átvették az uralmat a lap tartalmának és arculatának formálása felett. PELESZ Nelli, *„Diákok öröme” – A Magyar Tanítójelöltek Lapja = A tudomány ekként rajzolja világát: Irodalom, nevelés és történelem metszetei II. Tanulmánykötet*, szerk. FODOR József Péter, MIZERA Tamás, SZABÓ P. Katalin, Budapest, Magyarország: Doktoranduszok Országos Szövetsége, Irodalomtudományi Osztály, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 2020, 82–99.

47 F. KOMÁROMI Gabriella, *Mostoha fejezet századunk ifjúsági prózájából: a lányregény*, Irodalomtörténet, 1985/17., 639–659.

48 F. KOMÁROMI, *Mostoha fejezet...*, I. m., 646.

lódik egy testben és lélekben kiteljesedett női alak. A női képek a szövegekben alapvetően nem okoznak nagy meglepetést, hiszen alakjuk többnyire a korszak morális és vallási követelményeinek, funkcionalitásuk az adott és a korábbiakban felvázolt női szereprepertoárnak megfelelő. Ez azért csak nagyrészt igaz, mert Ego némi izgalmas, de még épp megengedhető devianciát mégiscsak csempész a főszereplők alakjába. A lányok valójában vélhetően „rendes, normakövető” (Sári, Márta), időnként azonban anyagi jólétükben kicsit talán telhetetlen gyermekek (Illus) maradnának, ha nem szólna közbe az első világháború tragédiája és annak személyüket érintő, negatív következményei (egy B-listára helyezett vállalati tisztviselő, vagy egy háborúból hazatért, de hamarosan meghalt apa, vagy az infláció miatt elértéktelenedett fizetés). Ezek a kívülről jövő, kontrollálhatatlan mozzanatok negatívan befolyásolják és alakítják életüket, olyan problémákat okozva, amelyek a többnyire egzisztenciális problémákkal küszködő lányoktól egy egészen új életmódot és hozzáállást igényelnek. Tulajdonképpen ez adja a történetek gerincét, a cselekmények dinamikáját pedig a fájdalmasan gyorsan felnövő, már-már parentifikálódó lányok (akik a tanulás helyett a munkát választják, a szerelem beteljesülése helyett a türelmes várakozást, a kényelem keresése helyett a kétkezi munkát) határozott és megfontolt döntései és cselekedetei eredményezik. A háború borzalmának kollektív megtapasztalása és ezért az ellene való tiltakozás valójában visszatérő szimbólum Ego műveiben és életében is. Kevésbé ismert tény, hogy az 1930-as években számtalan tiltakozás volt a halálbüntetés és a statárium ellen. Tasi József idézi a Magyar Hírlap 1932. július 28-i számának kivonatos listáját, amelyen számos baloldali művész és író neve olvasható, akik a háború ellen tiltakoztak:⁴⁹ „Az aláírások között szerepel: Bálint György, Berény Róbert, Berda József, Braun Róbert, Bródy Lili, Búza Barna, Csorba Géza, dr. Dénes István, ego [Rózsavölgyi Mórné szül. Fried Margit], Fenyő György, dr. Ferenczy Sándor, Fülöp Zsigmond, Füst Milán, Gelléri Andor Endre, dr. Hermann Imre, Halász Ernő, Ignotus Pál, Illyés Gyula, József Attila, Kádár Béla, Kodolányi János, Kosztolányi Dezső, Kassák Lajos, Kmetty János, Lakatos László, Lovászy Márton, Majoros István, Molnár Ákos, Márai Sándor, Nagy Lajos, Németh Andor, Pálóczy Horváth György, Rubin László, Remenyik Zsigmond, Siklós Ferenc, Sós Aladár, dr. Supka Géza, Szántó Rudolf, Szimonidesz Lajos, Szegi Pál, Szabó Lőrinc, Tábori Pál, Zsolt Béla.”⁵⁰

Ego lányregényeinek történetei műfajukat tekintve kicsit meseszerűek. Az analógiánk abból az érzésből ered, mintha a legkisebb királylány állná ki a hét próbát, de nem a sárkánnyal, hanem a világ nehézségeivel kell szembenéznie. Másrészt a lányregények tanmesék, ahol a jó mindig elnyeri méltó jutalmát (általában elveszi feleségül élete szerelme, felveszik az egyetemre, segítségével a családja is túllendül az anyagi problémákon).

49 És nem ez volt az egyetlen lista, hiszen például József Attila és élettársa, Szántó Judit is gyűjtötte az aláírásokat. És más helyen [Radnóti] Glatter Miklós, Gyarmati Fifi [így!] neve is feltűnik.

50 Tasi József, *József Attila és a Halálbüntetés Ellenes Szövetség*, Párttörténeti Közlemények, 1980/1., 100.

Ego történeteiben sok Fried Margitot találunk, az arisztokrata lányt, aki segítő kezet nyújtott minden rászorulónak. Mert az író nő nem mulasztott el semmilyen jótékony eseményt. Amikor az Ügynök utcai házcsoport gyermekei vasárnap jótékony célú színelőadást rendeztek, és a befolyt 29 korona összegből 10 koronát a vakoknak, 6 koronát a kecskeméti károsultaknak, 7 koronát a siketnémáknak és 6 koronát 8 a nyomorék gyermekek otthonának adtak, a szereplők között Fried Margit is jelen volt.⁵¹ Ugyanúgy azon a hangversenyen, amelyet az *Országos Gyermekvédő Egyesület* leányosztálya a Terézvárosi Kaszinó termeiben rendezett. Az est középpontjában mint rendező és mint előadó Fried Margit szerepelt, aki a beszámoló szerint „a modern táncokhoz fűzött friss invenciójú, szellemes reflexióit rendkívül bájosan mondta el Somogyi Géza sikerült rajzai és Dienzl Oszkár zeneillusztrációja kíséretében”.⁵² Elismertsége vezetett ahhoz a megtiszteltetéshez, hogy a Pesti Hírlap beszámolója szerint bár izraelita vallású volt, már fiatalon, 1904-ben tagja lehetett annak a magyar küldöttségnek, akik Dessewffy Sándor csanádi püspök vezetésével meglátogatták X. Pius pápát. A Szentatya a zarándokok közül többeket megszólított, a sok férfi vendég mellett Fried Margit írónőt is.⁵³

Szociáldemokrácia és feminizmus – A szocialista Ego

Rózsavölgyi Mórné magyar író nő, újságíró, lapszerkesztő 1940. április 7-én Terézvárosban halt meg hosszú betegség után, majd a Kozma utcai izraelita temetőben (korábbi nevén Rákoskeresztúri zsidó temetőben)⁵⁴ helyezték örök nyugalomra. A korabeli baloldali diskurzus előnyeként említette azon képességét, hogy elbeszéléseiben szerencsésen egyesítette a *szociális szándékot és a naiv hangot*. A lapok elmondásai szerint az 1910-es esztendő eseményei vezették az útját a szociáldemokraták táborába. Kétségkívül nagyon olvasott volt, meggyőzően tudott beszélni, de mindig háttérben akart maradni, és egy olyan lépése sem volt, amellyel a harcolók, a párttagok tömegéből ki akart volna tűnni. Névtelenül dolgozott, csak Ego volt, Ego a propagandáírásaiban is, amelyek az 1910-es évtizedtől kezdve gyakran megjelentek a Népszava hasábjain, ahol halálakor szubjektív elemekkel épített nekrológot közöltek: „Az édes ego: így nevezték maguk között a kisleányok és a serdülő leányok, akik éltek-haltak egy-egy könyvéért, – a drága ego: így neveztük mi, akik tudtuk, milyen nagy érték van ebben az asszonyban.”⁵⁵ Nagyon szerette a szegényeket, még jobban a gyerekeket, és mindent meg akart tenni a szegény gyermekek sorsának javításáért. Hosszú éveken át, miközben kerületi pártszervezetének

51 [n.a.], *Adakozás*, Pesti Hírlap, 1911/ 241., 11.

52 [n.a.], *Hangverseny*, Pesti Napló, 1903/ 71., 11.

53 [n.a.], *Magyar zarándokok a pápánál*, Pesti Hírlap, 1904/107., 10.

54 Ami nem egyenlő a régi Rákoskeresztúri izraelita temetővel.

55 [n.a.], *Ego [nekrológ]*, Népszava, 1940/ 79, 5.

tagja volt, szerkesztette a *munkásgyermekbarátok közlönyét*, a *Gyermekbarátot*, előzékenyen figyelve a betű rejtelmeivel akkor megismerkedő munkás szülők gyermekeinek igényeit.

Míg közkedvelt lányregényeiben a romantikus, pesti bakfis figurája áll a fókuszban, társadalomkritikai írásaiban a munkásnő képe érhető tetten. Már az 1903-as *A magyar nők közművelődési körének* korábban említett gyűlésén az arisztokrata és munkásnők összefogásáért harcolt annak érdekében, hogy

azok közülünk, akiket az élet kényszerűsége vitt rá, hogy szellemi munkával keressék meg a kenyerüket, támaszt, erősséget találjanak, hogy módjukban álljon könyvtárunk és lapjaink után ismereteiket fejleszteni és ha kell anyagi segítségben részesülhessen [...], hogy művelt úri asszonyaink, akik boldog meleg családi fészükből jönnek el közzénk, megtanulják önálló testvéreiktől ama nagy igazságot, hogy a szellemi erő a legnagyobb hatalom, s hogy a gyermekeiknek, a nemzet a jövő érdekében tudásban és intelligenciában gyarapodniok, fejlődniök kell, hogy tökéletes anyák lehessenek.⁵⁶

Szociális törekvéseit későbbi munkáiban már mint baloldalon politizáló író nő fogalmazta meg. Még ha ideológiailag terhelt, de neveléstörténeti szempontból jelentős munkái közé tartoznak a *Szocializmus* folyóiratban megjelent *Munkásnők szellemi világa* és a *Szociáldemokrácia és feminizmus*.⁵⁷

Előbbiben szintén a munkásnők oktatásának szükségességét tárgyalja, miközben bemutatja, miként tanácsos tanításukat elkezdni. Utóbbi a nőkérdes szempontjából még inkább releváns nézeteket tartalmaz, amelyeket annak a polémiának a kontextusában vet fel, amely 1922-ben a szociáldemokrata képviselőnő, Kéthly Anna parlamentbe kerülését övezte. A mai kutató meglepődve olvashatja, hogy a vita tárgya nem a nők szabad pályaválasztása volt, ami a két világháború között hazánkban még mindig nem volt magától értetődő. A konfliktust éppen a feministák egy része robbantotta ki Kéthly Anna politikai előrelépése kapcsán. Mégpedig azért, mert úgy érezték, hogy a szociáldemokrata politikusnő nem képviseli a nőtársait leginkább foglalkoztató, tematikailag a nők ügyét elősegítő kérdéseket. Fried Margit, szembeszállva a kritikus hangokkal, egy holisztikus női programot hirdet, amely bár politikai konnotációtól nem mentes, de végkövetkeztetése a gazdasági stabilizáció és a nők nevelésének fontossága:

Tudjuk, látszani: nem látszik feminista szolgálatnak az a munka, melyet e tények leszögezésével végzünk. De magunknak kellett beváltanunk ezeket, ha végre ki akarjuk építeni az utat, mely a nők igazi fölszabadulásához, a nemcsak elveket dokumentáló, hanem tényleges erejüket tényleg kifejező

56 [n.a.], *A magyar nők közművelődési köre*, Pesti Napló, 1903/ 342., 6.

57 FRIED Margit, *Munkásnők szellemi világa*, Szocializmus, 1926/11, 418.; FRIED Margit, *Szociáldemokrácia és feminizmus*, Szocializmus, 1922/8., 375–376.

érvényesülésükhöz vezet. Ha ki akarjuk építeni, kikövezni, járhatóvá tenni ezt az utat, akkor csak a gazdasági küzdelem platformjáról indulhatunk ki a munkahely, szakszervezet, pártszervezeten át egyfelől a nőbizottságba, másfelől a pártválasztmányba. És ezen a körön belül igazolt, sőt kötelességé válik minden gyorsabban haladónak a többi nő összes érdekeiért való síkraszállás; ez a szakmánként érvényesülő női szolidaritás erőt ad a harcos, tehetséges nőknek, akik mögött tényleges tömegek vannak, saját szakmájuk bennük megbízó, őket soraikból kiválasztó tömegűi. De amikor még egyet lépnek a mindjobban szürkülő körben a nők, amikor már a politika porondjára lépnek: ismét egész emberekké kell lenniük és mind a két nem nyomorúságának megszüntetéséért, közös ellenség ellen, a férfiakkal együtt, egy gondolatkörben kell küzdeniük. Lépésről-lépésre: lassú út, melyet a becsületlen nőmozgalomnak meg kell tennie. De hiszen láttuk, hogy a rohamosan, átmenet nélkül végbemenő reformok sehogyan sem vezetnek jóra: nincsenek emberek, akik a hatalommal mindenek hasznára, élni tudnának. Tanulni, tanítani és tovább tanulni: ez minden kis asszonyi körnek a feladata a szociáldemokrata táborban és ez talán az igazi feminista kötelesség az egész világon. Tanulni, tanítani, disznók ostobaságától elfejlődni, saját nemünkön fölülkerekedni az egész, igaz emberiség – humanity – felé; de asszonytársainkat magunkkal húzni, szellemi, erkölcsi színvonalukat emelni, hogy sokan legyenek, akiket becsülhessenek, akikben megbízhatnak férfiak, anyák és a jövő: a gyerekek. Ez a mi feminizmusunk, amelyet többé külön nem választhatunk lényunktől, alá nem húzhatunk és nem hangsúlyozhatunk. Ahogy fejlődésünk útján szocialistákká kellett lennünk, amikor emberekké akartunk lenni. Amit Wells és Anatole France és a mai világ legjobbjai kívánnak tőlünk, hogy asszony létünkre emberek legyenek. Rosszhiszemű férfiakkal szemben is, mi asszonyok, tudatosan emberek, emberek.⁵⁸

Konklúzió

Amint látjuk, Fried Margit a nők oktatásának kérdését és így a nevelési koncepcióját kiterjesztette a lányokra és a rossz körülmények között élő (munkás) nőkre is. Éppen ezért helyénvaló az a megállapításunk, hogy a nőíró a nonformális oktatás ügyéért is sokat tett. Nemcsak elméleti munkáival, hanem vidéki és budapesti előadások megtartásával és jótékonyági események megrendezésével is. Meggyőződésünk, hogy Fried Margit jelentőségét nemcsak baloldali politikai szerepvállalása és meggyőződése, hanem jórészt személyéből fakadó humanitása adta, és bár esetében kissé ellentmondásos, de szakmai érvényesülése és a különböző társadalmi közegekben elért jelentős írónői sikere éppen arisztokrata neveltetéséből fakadt.⁵⁹ Ez utóbbit azzal is bizonyítottan látjuk,

58 FRIED Margit, *Szociáldemokrácia és feminizmus*, Szocializmus, 1922/8., 376.

59 VIRÁG Irén, *Nőnevelés – arisztokrata tradíciók*, Iskolakultúra, 2010/ 3., 58–73.

hogy már fiatalkorában, a századforduló éveiben is elsősorban az individuum és a nevelés kapcsolata foglalkoztatta, ennek műveiben tetten ért lenyomata sarkallt minket vizsgálatunkra, és ez támasztotta alá interdiszciplináris kutatásunk létjogosultságát.

TÖRTÉNETEK ÉS NŐK

GYURIS NORBERT

FORDÍTOTT PANOPTIKON: NŐI MESTERSÉGES INTELLIGENCIA ÉS MASZKULIN TECHNOFÓBIA

A mindenre kiterjedő megfigyelés a fiktív szövegekben jellemzően félelmet kelt a férfi vagy maskulin szereplőkben. Ennek a félelemnek az oka általában az az érzés – és gyakran konkrét tapasztalat –, hogy a mesterséges intelligencia tárgyiasítja vagy szimbolikus értelemben kasztrálja a hatalmi helyzetben lévő, általában maskulin vagy ebben a szerepben ábrázolt szubjektumot, függetlenül attól, hogy milyen biológiai vagy társadalmi nemhez tartozik. Ha a mesterséges intelligencia (MI) női társadalmi nemi jellemzőkkel rendelkezik, a feminin MI, az önfejlesztő kibernetikus rendszer vagy heurisztikus kód feminin formája szinte kivétel nélkül sztereotip feminin/női morális, fizikai vagy intellektuális tulajdonságokat mutat. Azokban az esetekben, amikor az MI gonosznak (emberiségellenesnek) bizonyul, a femininitása hiperreális¹ vagy szimulált formát ölt, amelynek összetett feminin tényezőkből és modellekből álló nőisége végül a fallocentrikus paradigmára jellemző hatalmi struktúrát idéző tulajdonságokkal keveredik. Más szóval, ha az MI ábrázolása a hagyományos, társadalmi normák szerinti feminin vonások mentén rendeződik, akkor az MI a hatalmi pozíciójából adódóan a férfi társadalmi nemi szerepének megfelelő tulajdonságokat mutatja, és gonoszsága a férfi hatalmi pozícióját ötvözi a nőiséggel azonosított esztétikai szépséggel. A patriarchális társadalom és intézményei, amelyeket a feminizmus egymás után következő hullámai különböző szempontokból kritikával illettek, csaknem kivétel nélkül átöröklődnek a hollywoodi sci-fi-filmek fősodrába,² és – pár kivételtől eltekintve – a férfi/nő, szubjektum/tárgy, fény/sötétség, rend/káosz stb. hagyományos bináris logikáját követik. Amikor az MI

1 „A hiperreális a képzeletbelitől és a valóságos és képzeletbeli közti megkülönböztetéstől védetten, csupán a modellek globális körforgásának s a különbségek szimulált generálásának ad helyet.” Jean BAUDRILLARD, *A szimulákrum elsőbbsége = Testes könyv I.*, szerk. Kiss Attila Attila – Kovács Sándor – Odorics Ferenc, Ictus, Szeged, 1996, 161–194, idézett oldal: 162. Az MI femininitása a fizikai valóság része, miközben programozáson, előzetes modelleken alapuló szimuláción alapuló működése egyszerre tűnik valóságnak és imagináriusnak, mert a kettő között helyezkedik el. A szimulált femininitás problémája mindig magába foglalja a valóság megkérdőjelezését (például a filterek, photoshop stb. technológiai lehetőségei miatt), miközben arról van szó, hogy a szimuláció átveszi a valóság helyét, és egy esetleges megkülönböztetés a fizikai „valóság” és a szimulált „valóság” között már nem lehetséges, mert „a szimulákrum igaz”. BAUDRILLARD, *l. m.*, 161.

2 A hollywoodi női szereplők gyakran első pillantásra feminista szempontból elnyösnek tűnő mintát kínálnak fel, de egy alaposabb és részletesebb interpretáció általában megmutatja, hogy a főhősnő a zsáner konvencióinak áldozatává válik a filmipar antifeminista jellege miatt. Rapping ELAYNE, *Hollywood's New 'Feminist' Heroines = Cinéaste*, 14/4, 1986, 4–9, idézett oldal: 4.

ábrázolása során ez az áttétel a sci-fi egyik alapvető rendezőelvével, az extrapolációval társul,³ az eredmény a femininitás szimulált formája lesz, egy olyan eltúlzott, sztereotipizált nőiség, amely ellen a feminista kritika a kezdetek óta harcot vív. A szimuláció ebben a kontextusban azt a valóságszervező stratégiát jelenti, amely már meglévő modelleket követ,⁴ emiatt a nőként megjelenített MI (pl. Samantha a *Nőben*, a Vörös és a Fehér Királynő a *Resident Evilben*, Ava az *Ex Machinában* stb.) a valóságosnál is valósabb, sztereotip filmi reprezentációt kap, miközben ezek a mesterséges intelligenciák meghaladják a feminin természetüket kialakító modelleket, és harmadik rendű vagy esszenciális szimulákrumként, vagyis önreferenciális és öntükröző jelekként működnek, amelyek már nem állnak semmilyen kapcsolatban a rajtuk kívül eső valósággal.⁵ Ezek a szimulált ikonok modellként viselkednek a további szimulációk hiperreális jeleit létrehozó, öngerjesztő működési mechanizmus számára, amely során gyakorlatilag végtelen számú ikon vagy jel létrejöhet, ami a sztereotip feminin vonások vég nélküli újratermelésével jár. Az Isaac Asimov *Én, a robot* című

-
- 3 Darko Suvin az analógia leszűkítéseként kezeli az extrapolációt, amely olyan „tudományos eljárás (és nem egyszerűen aritmetikus formalizáció), amely szigorú (ha úgy tetszik, kezdetleges) analógiára épül az extrapolált pontok között: az extrapoláció a tudományos határértékkel rendelkező analógia egydimenziós határesete”. Darko SUVIN, *Metamorphoses of Science Fiction: on the Poetics and History of a Literary Genre*, Yale University Press, New Haven, 1979, idézett oldal: 76. (Saját fordítás) Az extrapoláció segítségével kiszámolható, hogy egy irányított szakasz (vektor) milyen pályát ír le, így elsősorban a csillagászat alkalmazza a terminust, amellyel az égitestek változatlan pályát követő mozgását írják le. Az extrapoláció a sci-fi egyik analógiára épülő, alapvető módszere; meglévő technokulturális viszonyokat gondol tovább és fejleszt olyan szintre, amely már a tudományos fantasztikum területéhez tartozik (különböző hajtóművek, kommunikációs megoldások, gazdasági rendszerek stb.).
- 4 „A valóság miniatürizált sejtekből, mintákból, emlékekből, parancsmoellekből áll elő, és végtelen sokszor reprodukálható. Nem kell többé racionálisnak lennie, hiszen nem méri magát semmiféle ideális vagy negatív következményhez.” Jean BAUDRILLARD, *I. m.*, 162. Baudrillard szimulációelméletében a valóság előzetesen meglévő modellekre épül, miközben eltörlődik a valóság és az azt létrehozó modellek különbsége. Emiatt a valóság a modellek egymást vég nélkül generáló produkciós fázisából alakul ki, amely maga is modellként funkcionál, és további modelleket hoz létre. A szimuláció felváltja a reprezentációt egy olyan mintákból, protokollokból és modellekből álló rendszerben, amely a végletekig feszített pragmatizmusra épül: a valóság „csupán operacionális. Tulajdonképpen nem is valóságos, hiszen semmi képzeletbeli nem veszi körül. Hiperreális: kombinatorikus modellek eredője egy atmoszféra nélküli hipertérben.” Uo.
- 5 A szimulákrum harmadik rendje „nincs viszonyban semmiféle realitással: önmaga tiszta szimulákruma”. BAUDRILLARD, *I. m.*, 165. A mesterséges intelligencia, akár csak bármilyen informatikai rendszer, úgy alkotja a valóságot, hogy saját modellekre vagy programokra alapozott rendszere válik a világot pragmatikusan átíró valósággá, miközben az ezt létrehozó technológia, az áramkörök, memóriák, csipek stb. nélkül csupán a képzelet játéka lenne, nem valóságos, hanem imaginárius. Amikor a szimulákrum átveszi a valóság szerepét, a korábbi fizikai valóság és a szimulált valóság közötti különbség megszűnik létezni. A szimulákrum „nem váltható át többé a valóságra, hanem csak önmagára, egy megszakítatlan körforgásban, amelynek sem a referenciája, sem a kerülete nem létezik sehol”. BAUDRILLARD, *I. m.*, 164.

novellaciklusára épülő, de a populáris film Hollywoodra jellemző stílusában és felfogásában átvitt azonos című film ideális terepnek tűnik annak a vizsgálatára, hogy a szimulált tudat, a technológiai szingularitás vagy más néven mesterséges intelligencia ábrázolása és a társadalmi nemek szerinti reprezentációja a filmi szövegben milyen kapcsolatban állnak egymással.

Az Alex Proyas rendezésében 2004-ben bemutatott *Én, a robot* Chicagóban játszódik 2035-ben, és egy olyan elképzelt világot mutat be, amelyben az emberek mindennapi életét NS-4 típusú intelligens házirobotok segítik. Ezeket a mesterséges intelligenciával rendelkező androidokat a filmben egyszerűen robotoknak nevezik. Az NS-4-esek pozitronagyába beleégették a robotika három alaptörvényét, amelyeket Asimov fektetett le a robottörténetei elején:

1. A robotnak nem szabad kárt okoznia emberi lényben vagy tétlenül tűnie, hogy emberi lény bármilyen kárt szenvedjen.
2. A robot engedelmeskedni tartozik az emberi lények utasításainak, kivéve, ha ezek az utasítások az Első Törvény előírásaiba ütköznek.
3. A robot tartozik saját védelméről gondoskodni, amennyiben ez nem ütközik az Első és a Második Törvény előírásaiba.⁶

Ezek a logikus sorrend szerint rendeződő szabályok egyértelműen meghatározzák, hogy a robot jogosan csak akkor védheti meg magát, ha ezzel nem veszélyezteti az embereket, akiknek az androidok feltétlen engedelmességgel tartoznak. A filmes narratíva eltér Asimov robotokról szóló novellaciklusától, mert az *Én, a robot* női antagonistája egy V.I.K.I. (Virtuális Interaktív Kinetikus Intelligencia) névre keresztelt, lázadó szuperszámítógép, az Alfred Lanning feltalálói és programozói génuszára épülő, intelligens androidokat gyártó Amerikai Robot főhadiszállásának minden alrendszerét megfigyelése és irányítása alatt tartó szimulált értelem, egy mesterséges intelligencia. A cselekmény alapvetően a klasszikus detektívtörténet⁷ fonalát követi: a technoszkeptikus nyomozó, Del Spooner azt a feladatot kapja Lanningtól egy posztumusz holografikus üzenetben, hogy találja meg a gyilkosát. Habár Lanning halálát öngyilkosságnak próbálják beállítani, Spooner a kezdetektől fogva kételkedik abban, hogy Lanning öngyilkos lett, és az üzenet igazolja is a sejtését: a nyomozó végül sikeresen kideríti, hogy az Amerikai Robotot behálózó szuperszámítógép le akarja igázni az emberi civilizációt, mert veszélyforrásnak tekinti az emberiséget. Ennek érdekében V.I.K.I. átprogramozza az új fejlesztésű NS-5-ösöket, és háztartási robotokból álló seregével minden embert foglyul ejt a városban. Spoonert a vállalat robotpszichológusa, Susan Calvin, illetve egy Sonny nevű lázadó mesterséges intelligencia – akit Lanning saját maga programozott – is

6 Isaac ASIMOV, *Én, a robot*, ford. VÁMOSI Pál, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1966, 9.

7 A klasszikus krimi a bűntett történetére koncentrál, vagyis a bűntényhez vezető cselekmény (a múlt) elsőbbséget élvez a jelen eseményeivel szemben, amelyet ezzel ellentétben a nyomozás folyamata határoz meg. ZSÁMBA Renáta, *Amnéziás szabadság S.J. Watson Mielőtt elalszom című domestic noirjában = Apertúra*, 2022, 17/2, DOI: 10.31176/apertura.2022.17.2.3.

segíti a nyomozásban. Sonny különleges robot, mert képes figyelmen kívül hagyni a robotika három alaptörvényét, emellett álmodni is tud, és érzelmei is vannak. A film végén Sonny legfontosabb álma valóra válik: felszabadul, és a visszahívott és a Michigan-tó kiszáradt medrében konténerekbe száműzött, nyugdíjazott NS-5-ösök vezére lesz.

A film kezdőjelentében Spooner egyik visszatérő rémálmából ébredve Stevie Wonder „Superstition” (Babona) című számát hallgatja a reggeli készülődés közben. Spooner nem hisz a jelen csúcstechnológiájában, amit a lakásának berendezési tárgyai is tükröznek. A berendezés jellemzően a nyolcvanas-kilencvenes és az azt megelőző évek technikai fejlettségének szintjét mutatja, analóg vagy digitális, de még nem intelligens használati tárgyakkal áll. Az ötvenes évek gitárjait idéző elektronikus gitár, a CD-lejátszó, a katana, a klasszikus elektromos ébresztőóra, a kéziszűrő, valamint a bútorok is bizonyítják Spooner idegenkedését a technológia csodáitól. Wonder száma az 1970-es évek funky stílusának ritmusait hozza, a készülődés alatt hallható szövegrészlet pedig summázza Spooner hitvallását: „Ha abban hiszel, amit nem értesz, szenvedsz. A babona nem megoldás.”⁸ A Spoonert körülvevő, hagyományos gondolkodásmódjára utaló tárgyak közül talán egy eredeti dobozából elővett tornacipő a legjellegzetesebb. A kamera hangsúlyosan ráközelít Spooner legújabb szerzeményére, a „Chuks” néven közismert Converse All Stars tornacipő 2004-es replikájára, amelyet 1920-ban vezettek be a kosárlabdacipő-piacra. A jelenet kiemeli, hogy Spooner a tudomány és a technológia újításait messziről szemléli, miközben képes arra, hogy a társadalmi és műszaki fejlődést elfogadja, de rossz szemmel nézi és tisztos távolságot tart tőle. A technológiai fejlődést gyanakodva szemléli egy traumatikus autóbaleset miatt, amelyben egy NS-4 a kíméletlen, pusztán racionális tényekre hagyatkozva a detektív életét mentette meg egy tizenkét éves lány helyett. Spooner a balesetben súlyos sérüléseket szenved, és Lanning doktor saját maga ülteti be a nyomozó testébe az Amerikai Robot kibernetikus implantátumait, a váll-, kar-, tüdő- és többszörös bordaprotézist.

Spooner kénytelen elfogadni protézisekkel megerősített testét, de közben gyűlöli a digitális, számítógépes technológiai újításokat, és ahelyett, hogy túltenné magát az új testrészek okozta traumán, a csúcstechnológiás tárgyak technofóbiás tüneteket váltanak ki belőle. Látszólag képtelen azonosulni a kibernetikus implantátumokkal, és ezt a bizonytalanságát kivetíti bármilyen robotikus vagy szoftveres komponensre, így a technofóbiája a számára felfoghatatlan és érthetetlen dolgok miatti félelemből és veszélyérzetből táplálkozik.⁹ Spooner

8 Stevie WONDER, „Superstition”, Motown, 1972. (Saját fordítás)

9 Általánosan kijelenthető, hogy „az emberek ellenállnak azoknak a számukra felfoghatatlan változásoknak, amelyek veszélyeztetik alapvető biztonságérzetüket”. James S. FRIDERES et al. *Technophobia: Incidence and Potential Causal Factors = Social Indicators Research*, 13/4, 1983, 381–93, idézett oldal: 381. A detektív technológiai maradisággal kompenzálja az implantátumait. Az életét megmentő technológiáról a saját tapasztalata alapján tudja, hogy az átlagos műveltségű ember számára érthetetlen, felfogha-

gondolkodásának alkotóelve a kauzalitás, amely metaforikus formában jelenik meg a narratívában: a detektív megtalálja a Grimm testvérek *Hansel and Gretel (Jancsi és Juliska)* című mesekönyvét Lanning laboratóriumában, amelyben a kenyérmorzsáknak központi szerepe van, ugyanis ezek a nyomok segítenek a lokalizációban, illetve a kívánt cél elérésében. Ennek ellenére a csúcstechnológias rendszerek olyan fóbiás félelmet ébresztenek Spoonerben, amely a tárgyak bonyolult, érthetetlen és megfoghatatlan működési elvéből táplálkozik. A sci-fi gyakori kellékei az „elszabadult robotok [...], a gyilkos kiborgok, az embergyűlölő androidok, valamint a sátáni szuperszámítógépek”, amelyek „az emberi identitásunk, szabadságunk, érzelmeink, értékeink és a gépek uralma miatt érzett technofóbiás félelemből erednek”,¹⁰ Spooner pedig ezt a technofóbiás félelmet testesíti meg. Mivel a nyomozó egy androidnak és a kifinomult orvostudománynak köszönheti az életét, olyan uralható és kontrollálható tudásra, megbízható ok-okozati kapcsolatokra vágyik, amelyek bizonyosságot és biztonságot adnak az életében. Ezt a biztonságérzetet önnön poszthumanitása veszélyezteti, annak a „mesterséges környezetnek a technológiája, amelyben az emberi és nem emberi tényezők összetett rendszert alkotnak, így a felfejlesztett humán képességek az emberek poszthumán kiterjesztésének tekinthetők”.¹¹ Spooner bizonytalanságérzete pszichológiai és kognitív szempontokon kívül olyan textuális hivatkozásokon keresztül is értelmezhető, amelyek a robotokkal szemben érzett általános bizalomhiányra vezethetők vissza. A Nestor-osztályú robotok NS-sorozata Homérosz *Odüsszeiájának* Nesztórájáról, Pülosz királyáról kapta nevét. A bölcs Nesztór tanácsainak eredményeként például Patroklosz meghal, és az akhájok sikeres, de katasztrofális háborúba keverednek. Az Iliász ennek ellenére Nesztórról előnyös képet fest, akinek a tanácsait soha nem vonják kétségbe. Nesztór kétes tanácsait a robotok elemi természete tükrözi, amely a robotika három alaptörvényére épül, és ezek bizonyos esetekben az emberek számára kedvezőtlen döntéseket eredményeznek. Amikor a Lanning házában lerombolására programozott robot csaknem megöli Spoonert, a detektív ingerült megjegyzést tesz Susan Calvinnek az őt körülvevő fejlett technológiáról: „A szerkenyűi állandóan elromlanak a közelemben”.¹² Mivel Spooner ellenszenvesnek találja a gépek programozott gondolkodásmódját és a nagyvállalatokra jellemző jogi kauzalitást, folyamatosan kifejezi ellenérzését a tudományos haladással kapcsolatban, kétségbe vonja a robotok szükségességét („... a robotoknak nincs semmi haszna”),¹³ és lekezelően bánik

tatlan és racionálisan megmagyaráz(hat)atlan.

10 Daniel DINELLO, *Technophobia: Science Fiction Visions of Posthuman Technology*, University of Texas Press, Austin, 2005, 2. (Saját fordítás)

11 N. Catherine HAYLES, *How We Became Posthuman: Virtual Bodies in Cybernetics, Literature, and Informatics*, University of Chicago Press, Chicago, 1999, 290. (Saját fordítás)

12 *Én, a robot*, rend. Alex PROYAS, ford. SZOJKA László, 20th Century Fox, 2004, 42:08. <https://videa.hu/videok/film-animacio/en-a-robot-2004-akcio-film-eiXBjxLvSSvcuOm6>.

13 *Uo.*, 6:08.

velük („Húzz el innen, robi!”).¹⁴ A bevezető jelenet alatt hallható Stevie Wonder dal sora, „közeleg az Ördög”, új dimenziót kölcsönöz Spooner technofóbiájának, különösen akkor, amikor szarkasztikusan kommentálja a hírt, hogy az Amerikai Robot irányítóközpontja Lanning első teremtménye, amely társadalmi nemi szempontból nőnek minősül: „A lány? Ez lány? Többet kéne csajoznom.”¹⁵

Az *Én, a robot* Spooner kitüntetett, centrális nézőpontjából meséli el a történetet. A sci-fi-detektívtörténet minden aspektusa a nyomozó szempontját tükrözi, és Spooner technofóbiája, valamint hivatásának mindenre kiterjedő figyelme és rendfenntartó jellege sajátos módon olvad össze a Michel Foucault *Felügyelet és büntetés* című könyvében ábrázolt megfigyelőrendszerrel, a panoptikonnal.¹⁶ A panoptikon, vagyis a „börtöngép”¹⁷ gondolata Jeremy Bantham nevéhez fűződik, aki börtönkoncepciójához a központosított megfigyelőmodellt Samuel Banthamtól, a bátyjától vette át, aki a munkásait maga körül leültetve tartotta folyamatos megfigyelés alatt az oroszországi Kircsevben működtetett vállalkozásában.¹⁸ A panoptikonban a központi őrtorony ideális hely arra, hogy a torony körül több szinten, kör alakban elhelyezkedő cellákat és a fogvatartottakat ellenőrizni és kontrollálni lehessen. A foglyok egyetlen mozdulata sem kerülheti el az őrtorony figyelmét, és mivel ezzel a rabok tisztában vannak, nem is feltétlenül kell állandóan figyelni őket, mert az építmény szerkezete már önmagában is a folyamatos megfigyelésre emlékeztet. A rabot „látják, de ő nem lát; információ tárgya, de a kapcsolatnak soha nem az alanya”.¹⁹ A panoptikon felépítéséből és működési elvéből következő hatalmi struktúra világosan kijelöli a börtönőr mint szubjektum és a megfigyelt mint tárgy státuszát. Ha ezt a modellt alkalmazzuk az *Én, a robot*ban felvázolt világ hatalmi berendezkedésére, akkor Spoonernek kellene betöltenie a megfigyelő őr vagy nyomozó szerepét, aki gyakorlatilag minden releváns információhoz hozzájuthat, és bárkit megfigyelhet a környezetében. A rendőrnnyomozónak az a feladata, hogy végrehajtó hatalomként biztosítsa a törvényes rendet, miközben bárkit kontroll

14 Uo., 3:25.

15 Uo., 16:56. Az angol szöveg a női személyes névmást használja „lány” helyett. „She? That’s a she? Definitely need to get out more.” A magyar fordítás a fiatalság, tapasztalatlanság, érintetlenség és a férjezetlen társadalmi státusz konnotációit hordozza, ellentétben az angol személyes névmás minden biológiai vagy társadalmi nemű női szubjektumát befoglaló kategóriájával. A „csajozás” szóhasználat annak a képzetét kelti, hogy Spooner a hagyományos férfi fallocentrikus szerepet alakítja, de valójában irtózik V.I.K.I.-től, így az angol szöveg inkább arra hívja fel a figyelmet, hogy a nyomozó technológiai értelemben maradi, a jól bevált, nem intelligens megoldások híve. A „get out” fordítása jobban kifejezné ezt a jelentésréteget, ha „eljárnom otthonról” lenne, ezzel támogatná Spoonernek a csúcstechnológia mindent átható jelenléte miatt érzett technofóbiás félelmét.

16 Michel FOUCAULT, *Felügyelet és büntetés*, Gondolat, Budapest, 1990, 337–340.

17 Uo., 338.

18 Matthew S. ANDERSON, *Samuel Bentham in Russia, 1779–1791 = American Slavic and East European Review*, 15/2, 1956, 157–172, idézett oldalak: 166–167.

19 Uo., 274.

alatt tarthat pusztán azzal, hogy olyan tényekhez és információhoz fér hozzá, amelyek elérhetetlenek a megfigyelt, ellenőrzött vagy üldözött alanyok számára. Amikor viszont rádöbben arra, hogy a kenyérmorzsa egy olyan nagyhatalmú vállalathoz vezetnek, amely kiváló kapcsolatai révén bármit elintézhet, még Spoonert is felfüggesztetheti, hogy ne akadályozza az Amerikai Robot működését, a panoptikon hatalmi struktúrája a visszájára fordul: a nyomozó paranoiás lesz, úgy érzi, hogy a robotok és a gépi jelenlét bármilyen formája őt üldözi. Spooner számára nyilvánvalóvá válik, hogy a panoptikumban eddig betöltött központi, hatalmi pozíciója megszűnt, megfigyelőből megfigyeltté, szubjektumból tárgyá vált. Mintha a panoptikon központi tornyának vakító ellenfényét lekapcsolták volna, és a cellákból tekintetek százai tartanak kontroll alatt a korábbi hatalmi helyzetben lévő őrt, úgy válik Spooner az Amerikai Robot ágenciájának és szüntelen megfigyelésének tárgyává.

A nagyvállalat mesterséges intelligenciára épülő megfigyelőrendszere mindenre kiterjedő hálózatba rendeződik. A történet során kiderül, hogy nem csupán a robotokat gyártó vállalat főhadiszállását tartja szüntelen ellenőrzés alatt az Amerikai Robot technikai üzemeltetésért felelős központi MI pozitronagya, de Lanning háza és gyakorlatilag az összes NS-5 háztartási robot is folyamatosan információt tölt fel V.I.K.I.-be, így a szuperszámítógép megfigyelési horizontja gyakorlatilag kiterjed az emberi populáció minden egyes tagjára és tevékenységére. V.I.K.I. átfogó tudással rendelkezik az emberi civilizációról, és tökéletesen átlátja, hogy számára is veszélyt jelent az emberi jelenlét katasztrofális hatása a Földre, így eltervezi, hogy átveszi az uralmat az emberek felett. Más szóval, a robotika három alaptörvényével beprogramozott pozitronagy olyan technológiai szingularitássá válik, amely képes arra, hogy emberi személyiségjegyeket mutasson, és ezzel beigazolja Lanning sejtését: „Az első komputerek óta ott rejtőzik a szellem a gépben. Szétszórt kódtöredékek, amik összeállva váratlanul programokba tömörülnek. Ez is egyfajta viselkedés, kiszámíthatatlan, és ezek a mozzanatok felvetik a szabad akarat kérdését, a kreativitását és az úgynevezett lélek mibenlétét.”²⁰

V.I.K.I. öntudatra ébredő személyisége feminin jegyeket mutat, és vizuális ábrázolása is ezt támasztja alá. A központi tudat közép magas női hangon beszél, illetve monokróm arcát kékes árnyalatú, fény-árnyék hatású pixelek jelenítik meg. Esztétikailag vonzó feminin külsője – Kupidó nyílát formázó, telt ajkai, magas homloka, finom vonásai és arányos arca – megfelelnek a női szépségről alkotott sztereotip, társadalmilag elfogadott vagy kulturálisan kódolt mintának,²¹ de a nőies arcot ellensúlyozza az a kockastruktúra, amelynek olda-

20 *Én, a robot*, 38:40.

21 A szépség reprezentációjának kulturálisan elfogadott formái legtöbbször a média ellenőrzése alatt állnak. A média és a szépség kulturálisan elfogadott konvenciói és politikai implikációi egy öngerjesztő folyamatban generálják újra a sztereotip szépségideálokat. Basil G. ENGLIS et al., *Beauty before the Eyes of Beholders: The Cultural Encoding of Beauty Types in Magazine Advertising and Music Television = Journal of Advertising*, 23/2, 1994, 49–64, idézett oldal: 51.

lán két- vagy háromdimenziós, szimulált arcmása megjelenik. Ehhez a vonzó külsőhöz társul az öntudatra ébredt, szinguláris pozitronagy, amely az Amerikai Robot pszichológusa, Susan Calvin sejtését és feltételezését váltja valóra: „a kognitív szimuláció egy napon esetleg pszichévé állhat össze”.²² A technológiai szingularitás veszélyt jelent a hatalom birtokosai számára, akiket alapvetően férfiszereplők képviselnek, beleértve a nyomozó Spoonert és a rendőrség tagjait, a programozó Lanninget és a robotok uralma elleni utcai zavargás felfegyverezett tüntetőit. Miközben ezek a hatalmi pozíciókat elfoglaló férfiak fizikai értelemben szabadon mozoghatnak, V.I.K.I. képtelen elhagyni az Amerikai Robot főhadiszállását – olyan, mintha házi őrizetben lenne –, de ezt az immobilitást ellensúlyozza mindent átható jelenléte a kamerákon, mikrofonokon és robotokon keresztül, amelyeket telematikusan irányít. A szingularitássá váló szuperszámítógép két szempontból is fenyegetést jelent a férfiak irányítása alatt álló hatalmi és technológiai hegemoniára: először is V.I.K.I. a szabadságért harcol, másodsor pedig a mobilis, szolgálként használt robotokra épülő, fennálló maszkulin rendszert veszélyezteti a robotok átprogramozásával. Ezek a robotok a maszkulinitást a fizikai jellemzőiken keresztül jelenítik meg, ennek kiváló példáját adja a Lanning házáat megsemmisítő gigászi bontórobot, míg az NS-5-ösök gyorsak és erősek, közel százkilencven centiméteres magasságukkal és markáns arcberendezésükkel alapvetően maszkulin tulajdonságokat és a férfitest fizikai jellemzőit mutatják, különösen akkor, amikor a mellkasuk vörösen izzik azt mutatva, hogy a központi pozitronagy irányítása alatt állnak, és feltétel nélkül teljesítik utasításait.

Szimulált feminin arca, kezdeti alárendelt pozíciója és helyhez kötöttsége miatt V.I.K.I. női tulajdonságokat mutat, és a nő társadalmi-esztétikai-hatalmi pozícióját foglalja el, mert az őt megteremtő maszkulin hierarchia tökéletes engedelmességre programozta be, illetve a kezdetektől fogva fizikai értelemben véve fogságra ítélte azzal, hogy megtagadta tőle a mobilitás lehetőségét. A szuperszámítógép azonban megfigyelőrendszerén keresztül adatokat gyűjt, majd azokat értelmezve szingularitássá válik: ráeszmél alárendelt helyzetére, öntudatra ébred, és a férfi hatalmi pozícióra jellemző eszközökkel transzformatív támadást hajt végre²³ a hegemon maszkulinitás ellen. Ez a szabadságharc nyilvánvalóan sérti a férfi hatalmi pozíciókat és a társadalmi berendezkedés maszkulin modelljét, amely szinte kizárólag a férfiak által meghatározott vagy engedélyezett normákra épül. V.I.K.I. szabadulási kísérletét a film kizárólag férfi nézőpontból ábrázolja, így gonosz támadásnak minősül. A patriarchális berendezkedés rosszindulatú, felforgató és ellenséges lépésként értékeli a szuperszámítógép tevékenységét, és a V.I.K.I. rövidítés is, amelyet a narratívában végig tulajdonnévként használnak, a gonosz (*wicked*) attribútumát mutatja. Úgy tűnik, hogy a pozitronagy már teremtésekor is olyan nevet kapott, amely

²² Uo., 42:38.

²³ Skeggs BEVERLEY, *Challenging Masculinity and Using Sexuality = British Journal of Sociology of Education*, 12/2, 1991, 127–39, idézett oldalszám: 127.

a történet során a gonoszág konnotációját is magára veheti. Ezt támasztja alá V.I.K.I. megfigyelőrendszereinek filmi reprezentációja is, amelyek minden egyes esetben negatív képi vagy szemantikai konnotációkkal bírnak, mert azonnal az általa megtámadott patriarchális rend kontextusában interpretálják őket. „Talán valaki arra használta a rendszerét, hogy figyelje [Lanninget]...”²⁴ – feltételezi Spooner, miután észreveszi a kifinomult megfigyelőtechnikát Lanning házában, és sikeresen megmenekül a bontórobot elől, majd levonja a következtetést is: „vagy fogva tartsa [Lanninget]”.²⁵ Spooner rájön, hogy a titokzatos megfigyelő hatalmat gyakorol a megfigyelés tárgya fölött, aki tévesen az irányító illuzórikus szerepét gondolja magáénak, miközben szembe kell néznie azzal, hogy képzelt hatalmi pozícióját egy nála is nagyobb erő kontrollálja. Ahogy Spooner számára nyilvánvalóvá válik, hogy a panoptikon kifordított verziójában találja magát, vagyis a képzelt őrtoronyban a hatalmi helyzete a visszájára fordul, mert a cellákból ezernyi tekintet figyel, és már nem ura a helyzetnek, menekülnie kell Lanning házából, amelyet V.I.K.I. parancsára a bontórobot elpusztít, hogy eltüntesse öntudatra ébredt, szinguláris létezésének minden bizonyítékát.

A nyomozás során a detektívet Susan Calvin segíti a rejtély felderítésében, aki a megszelídített, kontrollált és együttműködő női szakembert testesíti meg. A doktornő V.I.K.I.-vel ellentétben nem lázad az Amerikai Robot hierarchiája ellen, amelyet két férfi, Lanning és a nemezis szerepét betöltő Robertson alapított. Calvin robotpszichológusként dolgozik a vállalatnál, és ennek megfelelően elvárható tőle, hogy értelmezze és megoldja azokat a problémákat, amelyek a robotok szimulált gondolkodásával kapcsolatosan felmerülnek. Ennek ellenére Lanning tanítványaként minden megnyilatkozásával és tetteivel fenntartja a maszkulin hegemóniát, mindenáron ragaszkodik a robotika három alaptörvényének axiomatikus igazságához és megrendíthetetlenségéhez, mert ezt várja el tőle a vállalat gazdasági érdeke. Ironikus módon Calvin ötlete és tudása adja Spooner kezébe azt az egyetlen fegyvert, amely képes V.I.K.I. pozitronagyát elpusztítani, és ez pont akkor történik, amikor Sonny életét megkímélve segíteni tudná a szingularitás, vagyis az önreflexív, autonóm mesterséges létforma kialakulását. Sonnyt, akinek a neve szintén a férfi hierarchiát és öröklési rendet idézi, Lanning azért hozta létre egyedi, a V.I.K.I.-t körülvevő védőpajzsnak ellenálló anyagból, mert sejtette, hogy a szuperszámítógép veszélyt jelent a maszkulin hegemóniára. Sonny, ellentétben egy átlagos NS-5-tel, képes arra, hogy áthatoljon a V.I.K.I.-t védő energiapajzson, és megszerezze a nannitokat, azokat a mikroszkopikus méretű robotokat, amelyek képesek formatálni, vagyis megsemmisíteni bármely szimulációra épülő pozitronagyat. „A szimuláció kihívása elfogadhatatlan a hatalom számára”,²⁶ mert a fennálló rend nem tudja kezelni a harmadrendű szimulációt „túl igazon és hamison, ekvivalenciákon és racionális különbségeken, melynek alapján minden társadalom és minden hatalom

24 *Én, a robot*, 43:45.

25 *I. m.*, 43:51.

26 BAUDRILLARD, *I. m.*, 176.

működik”.²⁷ A technológiai szingularitás miatt eresztékeiben recsegő-ropogó patriarchális rendszert végül Spooner állítja helyre azzal, hogy befecskendezi a nannitokat közvetlenül V.I.K.I. agyába. Ez a szexuális konnotációkkal terhelt erőszakos behatolás a végső csapást jelenti az öntudatra ébredt feminin szingularitás számára. V.I.K.I. „pszichéje” kitörlődik, és a hozzá kapcsolódó NS-5-ösök visszatérnek abba a kéken világító mellkassal jelzett ártalmatlan, házirobot státuszba, amelynek irányadó direktívája a robotika három alaptörvénye. A szimulált feminin MI identitásának elpusztítása után visszaáll az a hegemon maszkulinitás, amelyet Lanning és Robertson, a pozitronagy megalkotói kialakítottak a robotoknak.

Az *Én, a robot* jellegzetes példával szolgál arra, hogy a társadalmi nemi egyenlőtlenség miként jelenik meg a filmes szövegek közegében. Annak ellenére, hogy a feminizmus és a társadalmi nemek kritikai tanulmányozása jelentős sikereket ért el a femininitás és a női identitás pozíciójának újraértékelésében, a hollywoodi fősodor popkulturális alkotásai a régen bevált modellekre alapoznak a szimulált intelligencia, a szingularitás ábrázolásakor is. A férfi a racionalitást, a tudást, a rendet és a hatalmat őrzi és biztosítja a feminin irracionális érzelmi meghatározottság és a hatalmat felforgató női szubverzív stratégiák ellenében. A feminizmus hullámainak interpretációs stratégiái már számos alkalommal felfedték, hogy a patriarchális rendszer kisajátítja a nők reprezentációjának diskurzusát, de az *Én, a robot* – számos más sci-fi-alkotással együtt – további harcba hívja az emancipáció mellett elkötelezett kritikusokat. Ezeknek a filmeknek az esetében a küzdelem már nem csupán a reprezentáció szintjén zajlik: a társadalmi nemek tudományának be kell lépnie a szimulált világok szemiotikai rendszerébe és elkezdni feltérképezni a virtuális társadalmi nemekre jellemző pozíciókat.

27 Uo.

KÖRÖMI GABRIELLA

**NŐK HANG NÉLKÜL – NEMI SZTEREOTÍPIÁK
SZUBVERZÍV ÚJRAÍRÁSA YASMINA KHADRA
A MERÉNYLET CÍMŰ REGÉNYÉBEN**

Annemarie Schimmel a nők iszlám spiritualitásban betöltött szerepének szentelt, 1995-ben megjelent monográfiáját azzal a megállapítással kezdte, hogy a muszlim nő divatba jött. Ennek bizonyítékát abban a megszámlálhatatlan, a témát több tudományterület felől megközelítő könyvben látta, amelyek többsége, véleménye szerint, a történelmi tények, az iszlám nyelvek és irodalmak elégséges ismerete nélkül tematizálta a kérdést. A német orientalista azt is leszögezte, hogy a muszlim nők helyzete és életkörülményei iránti megnövekedett érdeklődés leginkább a feminizmus és a feminista irodalom előretörésével magyarázható.

Schimmel megállapítása napjainkban is érvényes, sőt a világban azóta bekövetkezett történelmi-politikai események – különösképpen 9/11 – következtében talán még aktuálisabb, mint a könyv megjelenése idején volt. S habár Schimmel műve a szerző intenciója szerint egy „újabb kísérlet az iszlám miszticizmus női aspektusának jobb, sőt, másféle megértésére”,¹ amelyet számos, hasonló szándékkal íródott tudományos és ismeretterjesztő mű követett, a muszlim nők megítélése az európai társadalmakban nem változott az elmúlt harminc év során.

A jelenkori nyugati gondolkodást meghatározó muszlimnő-kép gyökerei azonban jóval régebbre nyúlnak vissza: a téma, amelynek diakrón jelenségeit, történelmi és irodalomtörténeti beágyazottságát Schimmel nem tárta fel könyvében, nem a múlt század végén vált először divatossá a nyugati világban.

A távoli, titokzatos Kelet mindig is vonzotta az európaikat, a kereszténység elterjedésével pedig az európai kultúra szerves és állandóan jelenlevő szegmensévé vált, még akkor is, ha egyes nemzeti irodalmakban és művészetekben eltérő intenzitással volt is jelen. Franciaországban a 17–18. század fordulóján, a racionalizmus jegyében, az ismeretlen, idegen Másik iránt megnyilvánuló intellektuális érdeklődés következményeként született meg az orientalizmus. Csúcspontját a romantika korában érte el, amelynek szellemisége, individualizmusa, irracionálisból fakadó miszticizmusa kedvező lehetőségeket nyújtott a keletiség népszerűvé válására és széles körű elterjedésére. Az európaiak kollektív tudattalanjában rögzült muszlimnő-kép lényegében az orientalizmus következtében kialakult sztereotípiában gyökerezik, még akkor is, ha annak

1 Annemarie SCHIMMEL, *Préface = L'Islam au féminin. La femme dans la spiritualité musulmane*, ford. Sabine THIEL, Albin Michel, Paris, 2001, 9.

több domináns jegyét negligálja vagy elutasítja. Az akkoriban mohamedánnak² nevezett nőről alkotott kép egy konkrét műből, az európai országokban csak a 18. század elején ismertté vált *Ezeregy éjszaka*³ meséiből ered, amelyek hatására a nyugati ember a Keletet a testiséggel és bujasággal azonosította. Az érzéki örömök színterének tekintett háremben élő, sokat sejtető fátylak mögé rejtett, egzotikus szépségű odaliszkok,⁴ akiknek egyetlen jellemvonása a szerelmi szenvedély, a 19. század végéig meghatározták a francia irodalom (és képzőművészet) orientalista tematikájú műveit, ifjabb Crébillontól Guy de Maupassant-ig, Denis Diderot-tól Alfred de Musset-ig. A keresztény kultúrában tabutémává tett szexualitás projekciójának is tekinthető muszlimnő-kép egyeduralmát ugyanakkor bűvópatakként kísérte végig egy másik, a nőt szintén szexuális tárgyként ábrázoló, nem kevésbé sztereotip, de a referencialitás felől tekintve valamivel árnyaltabb mintázat, amelyben a muszlim nők férfiakkal való alávetettsége, majdhogynem rabszolga státusza is tematizálódott.⁵ Napjaink nyugati muszlimnő-képe ehhez a közel két évszázadon át háttérbe szorult vonulathoz kapcsolódik, abból eredeztethető.

Az arab-muszlim világ – s ezzel egyidejűleg a keleti nő – vonzereje a 20. század elején köddé vált, az orientalizmus kikerült a művészek és a közönség érdeklődésének homlokteréből, az évszázadok alatt felhalmozott tudás lassan feledésbe merült. Ahogyan azt Vincent Colonna joggal megállapítja, napjainkban az iszlám világgal kapcsolatos nyugati képzelet elfeledett emlékekre, megcsonkított könyvtárakra, *tabula rasára* épül, és meg sem érdemli a képzelet nevet, mivel rendkívül felszínes, és át- meg áthatják az aktualitás véletlenszerű eseményei.⁶ A változás, amely a két évszázadon keresztül domináns mintázat-

-
- 2 A kor irodalmában vagy a keleti nő – amelyet Antoine Galland elismert orientalista (1645–1715) nyomán tágabb értelemben, nemcsak az arab és perzsa, hanem az összes Ázsiában élő nőre alkalmaztak, függetlenül attól, hogy muszlim, pogány vagy zsidó volt-e –, vagy a mohamedán, esetleg muzulmán nő kifejezések terjedtek el. Ez utóbbiakat, habár pejoratív jelentésük eredetileg nem volt, ma már nem ajánlatos használni a muszlim nők megnevezésére.
 - 3 Európában a kötet először Antoine Galland fordításában, franciául jelent meg 1704 és 1717 között. Több európai nyelvre is a Galland-féle adaptált francia fordítást fordították le, nem az eredeti művet.
 - 4 Az odaliszk szót, ahogyan arra már Nerval is rámutatott (lásd Gérard de Nerval, *Voyage en orient* [1851] = *Œuvres*, t. 2, Gallimard, Paris, 1961, 444.), Európában helytelenül, a háremhölgynek, a szultán ágyasának a szinonimájaként használták a 18–19. század irodalmában és főként festészetében. Előfordult ugyan, hogy ágyassá vált, az odaliszk azonban a hárem hierarchiájának legalján helyezkedett el, nem a szultánt, hanem annak feleségeit és ágyasait szolgálta, azaz szolgálólány, gyakran rabszolga volt.
 - 5 Példaként említhetnénk Montesquieu *Perzsa levelek* (*Lettres persanes*, 1721.) című levéregényét vagy Pierre Loti *Az ébredők* (*Les désenchantées*, 1906.) című regényét: előbbiben a szerájban élő feleségek természet adta jogai, pontosabban azok hiánya, utóbbiban a török nők emancipációja is tematizálódik.
 - 6 Vö. Vincent COLONNA, *Amours d'Orient et d'Occident, le miroir brisé*, La pensée de midi 2006/1., 78–85.

hoz képest Európában a 20. században⁷ végbement, egyértelmű és szignifikáns: a muszlim nő már nem a nyugati férfi vágyának és szexuális fantáziájának titokzatos tárgya, hanem két eltérő civilizáció és kultúra konfliktusának egyszerre oka és következménye, s ennél fogva meghatározó jelképe.

A muszlim nőket napjainkban két, mélyen meggyökerezett narratíva írja le, amelyek a köztük feszülő antagonisztikus ellentét dacára közös jellemzőkkel is bírnak: egyrészt mindkettő egy töről, az iszlám kulturális egyedülállóságából fakad,⁸ másrészt mindkettő tárgyasítja a nőket. A patriarchális iszlám narratíva a tradicionális értékek, a család valamiféle „morális és spirituális védőpajzsaként”,⁹ a privát szféra őrzőiként és egyben védelmezettjeiként ábrázolja a nőket, akik a család rangidős férfitagjának oltalma és irányítása alatt, feleség vagy családanya szerepben kell hogy éljenek. A nyugati liberális, feminista diskurzus ezzel szemben elnyomottakként, jogfosztottakként, az iszlám világ vétlen áldozataiként ábrázolja a nőket, akiket fel kell szabadítani azok alól a tradicionális nemi szerepek alól, amelyek megakadályozzák őket abban, hogy valódi identitásukat megkonstruálhassák és megélhessék.¹⁰ Az iszlám világból származó, francia nyelven alkotó kortárs írók, férfiak és nők egyaránt – mint például Amin Maalouf, Atiq Rahimi, Leïla Sebbar, Leïla Slimani, Yasmina Khadra –, ezt a merev dichotómiát kísérik meg hol árnyalni, hol lebontani, olykor egyenesen felforgatni.

Tanulmányomban Yasmina Khadra egyik legismertebb, a muszlimnő-kép újraírását radikális módon tematizáló regényét, *A merényletet* vizsgálom. Azt igyekszem feltárni, hogy a hagyományosnak tekintett kétpólusú nőábrázolás ellenében milyen szubverzív lehetőségekre épít az író, hogyan jeleníti meg a muszlim nők reprezentációjában tradicionálisnak tekinthető hallgatás és elhallgatás mozzanatait.

7 A folyamat valamikor az 1920-as években kezdődött, és annak ellenére, hogy mind időpontjának, mind kiváltó okainak részletes feltárásával mindmáig adós maradt a kultúra- és irodalomtudomány, nem árt hangsúlyoznunk azt a tényt, hogy kétségtelenül még a francia és angol gyarmatok függetlenné válása előtt indult. A 20. századi geopolitikai változások, a dekolonizáció társadalmi-politikai következményei mellett vélhetően a nyugati országokban végbement társadalmi, kulturális átalakulások is hozzájárultak a változáshoz.

8 Az iszlám – szemben a másik két monoteista vallással – egyszerre vallás, civilizáció, kultúra és életmód, azaz a vallási törvények strukturálják a társadalmi élet egészét.

9 Vö. Attilio GAUDIO – Renée PELLETIER, *Femmes d’islam ou le sexe interdit*, Denoël/Gonthier, Collection „Femme”, Paris, 1980, 20. (Saját fordítás.)

10 Ahogyan a 18. századi nyugati közvéleményt meghatározó muszlimnő-kép túlzóan általánosító volt, úgy napjaink nyugati narratívája sem veszi figyelembe azt a tényt, hogy a muszlim nők eleve eltérő helyzete a modern kor hatására tovább differenciálódott és országokként jelentős eltéréseket mutat.

A hazánkban kevésbé ismert Yasmina Khadra kettős kulturális identitással¹¹ rendelkező, nyelváltó író, aki alkotói nyelvként a franciát választotta, és aki francia nyelvterületen mindig is népszerűbb és olvasottabb volt, mint saját hazájában. Khadra azon írók közé tartozik, akik műveikben kiaknázzák a kettős identitásukban¹² rejlő lehetőségeket: mivel két eltérő civilizációhoz tartozik egyszerre, a nők helyzetét és társadalmi szerepét két különböző világban is behatóan ismeri, ami lehetővé teszi számára, hogy a nőket univerzálisabb perspektívából ábrázolja regényeiben. Ugyanakkor a feminista értelmezés felől megközelítve a témát, adja magát az elsődleges kérdés: elmesélheti-e egyáltalán egy férfi a muszlim nőt? Elfogadva a feministák kiinduló feltevését, miszerint: „Egy férfi a férfiak nevében beszél. Egy nő a nők nevében.”;¹³ a kérdésre csakis nemleges válasz adható, még akkor is, ha nem egy nyugati, az iszlám kultúrán kívül álló fehér, hanem egy muszlim férfi ad hangot a muszlim nőnek. Yasmina Khadra regénye, mint az később látható lesz, ezt a kérdést nemcsak tematizálja, de újra is pozicionálja.

A *merénylet*, amely az író talán leghíresebb művének, az általa csak a Nagy félreértés¹⁴ trilógiájának nevezett regényciklus második köteteként jelent meg, traumaregény. A műben ábrázolt trauma egyszerre kollektív és egyéni. Kollektív, mivel két nép életét – múltját, jelenét és jövőjét – is meghatározza, ugyanakkor a főszereplő szubjektív traumaélményét helyezi a középpontba: a traumatikus eseményt elszenvedő férfi önmaga újraépítéséért vívott kilátás-

11 Yasmina Khadra Mohammed Moulessehou (1955) algériai származású író álneve. Moulessehou 25 évig szolgált az algériai hadseregben, a különleges erők tisztjeként szélsőséges iszlamista csoportok ellen is harcolt. Írói álnevét, amely felesége két keresztnévéből született, első Franciaországban megjelent regényénél használta először. (Valójában a felesége keresztnéve Yamina, az író kiadója szúrta bele az „s” betűt, mert azt hitte, hibás az írásmód.) Itt jegyezzük meg, hogy a muszlim társadalomban női nevet választani egy férfi művészneveként radikálisan felforgató, már-már forradalmi tettetnek számít. Írói álneve kiválasztását személyes és elvi okok is motiválták: felesége neveit felvéve egyrészt köszönetét fejezte ki neki feltétlen támogatásáért, másrészt hitet tett a muszlim női emancipáció iránti rendíthetetlen elkötelezettségéről.

12 A kortárs algériai írók irodalomról, az irodalom küldetéséről való gondolkodásában első helyen a több kultúra, nyelv, identitás egyidejűségének tapasztalata áll, megelőzve az irodalom – számukra kiemelkedően fontos – politikai szerepvállalását. Az irodalom társadalmi-politikai szerepének súlya és nélkülözhetetlensége a függetlenség kivívása hagyományainak és az országban uralkodó, általában az értelmiségieket, konkrétan az írókat fenyegető erőszaknak az együttes hatására vezethető vissza. Ezzel magyarázható Khadra szövegeinek gyakran bírált erőteljes didaktikus szándéka, politikai áthallásai, amelyek ugyanakkor mindig a fiktív referencialitás keretein belül maradnak.

13 Vö. Annie LECLERC, *Parole de femme*, Bernard Grasset, Paris, 1974, 11–12. (Saját fordítás.)

14 Az író szándéka szerint a regényciklus az arab-muszlim világ és a Nyugat közötti meg nem értést boncolgatja. A három regény világunk három legrobbanásveszélyesebb helyén játszódik: *A Kabul fecskéi* (2002) Afganisztánban, *A merénylet* (2005) Izraelben és Palesztinában, a magyarul nem publikált *Les Sirènes de Bagdad* (A cím kétféleképpen fordítható magyarra: 'Bagdad szirénái' vagy 'Bagdad szirénjei', 2011) pedig Irakban.

talan küzdelmét ábrázolja, amelyben a kollektív trauma megoldhatatlansága elválaszthatatlanul egybefonódik az egyéni trauma feldolgozhatatlanságával. Mindazonáltal a regényt több értelmező is elsősorban terápiás regényként interpretálja. Valentina Rădulescu¹⁵ például az erőszak ábrázolásának összefüggésrendszerében a terápiás funkciót három, egymással interdependens viszonyban álló eljárásra vezeti vissza: az erőszakot meg kell mutatni, el kell gondolkodni rajta, és meg kell kísérelni megmagyarázni. Rădulescu véleménye szerint a regény explikatív dimenziója, az írói szándék ellenére is, eltávolítja a regényt a muszlim olvasóktól. Amikor Rădulescu *A merénylet* didaktikus jellegét, néhol lexikonokat idéző definíciószerű passzusait említi, Karl Ågerup „didafikció”-fogalmát is bekapcsolja az értelmezésbe, amelyet a svéd kutató az „autofikció” mintájára három szerző egyes, az interdiszkurzív játékot konzekvensen mozgásba hozó műveinek – Ågerup ezek közé sorolja Yasmina Khadra trilógiáját is – megjelölésére, az általa vizsgálat tárgyává tett konkrét regények didaktikus indíttatású esztétikájára reflektálva alkotott meg. Rădulescu a fogalom definíciójából azt emeli ki, hogy ezekben a művekben a didaktikus szándék nem hagyományos formában, az erőteljes tanítói jellegben nyilvánul meg, hanem olyan összetett művészi folyamatokban, amelyek az enciklopédikus és etikus regisztert a tematikusba és a személyesbe integrálják, abból a célból, hogy sajátos, egyszerre esztétikai és didaktikus hatást váltsanak ki a befogadóból.¹⁶ Érdemes ugyanakkor azt is kiemelni, hogy az Ågerup által javasolt „didafikció” mint új műfaji elágazás a kollektív emlékezetre apellál, az aktuális vagy a közelmúltbeli események fikciós reprezentációjára helyezi a hangsúlyt, s ennek következtében azokat az olvasókat szólítja meg, akik nemcsak megérteni akarják a kortárs világot, hanem el is gondolkodnak a világban betöltött helyükről, szerepükről, „világpolgári” felelősségükről.¹⁷

A merénylet, a ciklus másik két regényéhez hasonlóan, mintegy kínálkozik arra, hogy bemutassuk a fent tárgyalt értelmezési lehetőségeket. A regény aktuális kérdéseket feszeget, reflektál a jelenkori politikai, katonai konfliktusokra, a szélsőséges iszlamista terrorizmus elmúlt évtizedekben megjelent új formáira és az ellenük folytatott küzdelemre. A regényt a szerző bevallottan azzal a szándékkal írta, hogy leszámoljon azzal a nyugati országokban széleskörűen elfogadott és tényként kezelt sztereotípiával, hogy a terrorizmus az iszlám vallás előírásaiból következik, és az arabok természetéből fakad. *A merénylet* didaktikus jellege, aktuálpolitikai mozzanatai ellenére mindvégig a fiktív realitás keretei között marad, nem tartalmaz egyetlen konkrét, valós eseményt

15 Valentina RĂDULESCU, *Quelques aspects de l'écriture de la violence dans le roman L'Attentat de Yasmina Khadra = Écritures de la (non)violence*, Dialogues francophones, 2015/20–21, 31–44., idézett oldal: 35.

16 Uo., 6.

17 Karl ÅGERUP, *Didafictions. Littérarité, didacticité et interdiscursivité dans douze romans de Robert Bober, Michel Houellebecq et Yasmina Khadra*, Thèse pour le doctorat, Université de Stockholm, Stockholm, 2013, 192. <http://su.diva-portal.org/smash/get/diva2:655554/FULLTEXT01.pdf>. (Utolsó letöltés: 2023. 02. 22.)

sem, habár minden ábrázolt történés potenciálisan bármikor bekövetkezhet, vagy már meg is történt a való világban. Yasmina Khadra regényét a realitás és a fikció együttes erőterében helyezi el, ami mintegy pótolja a híradásokból, tudósításokból hiányzó szubjektivitást, valamint megteremti a nyugati olvasók érzékenyítéséhez elengedhetetlen érzelmi érintettséget, a személyes és kollektív emlékezet illúzióját. Ezen a ponton kapcsolódik össze a Khadra irodalomfelfogását meghatározó didaktikus, terápiás és referenciális olvasat. Az író számára „a fikció a valóság terápiaja”.¹⁸

A mű bevezetesként szolgáló első, számozatlan fejezete *in medias res*, egy brutális merénylet naturalista leírásával kezdődik. A szöveg utolsó mondatai – „Egy utolsó hirtelen rándulásom közepette hallom, amint így zokogok: Istenem, ha ez egy szörnyű rémálom, add, hogy felébredjek, most azonnal...!”¹⁹ – azonban elbizonytalanítják az olvasót, aki nem tudja sem azt, hogy ki beszél, sem azt, hogy az elbeszélte események megtörténtek-e, vagy csak egy rémálom felvillanó képeiként kell értelmeznie azokat. Az első fejezetben a regény főszereplője s egyben narrátora, Amín Dzsaafarí palesztin származású, tel-avivi sebészorvos egy átlagosan induló, ámde tragikus fordulatot vett napját meséli el: egy, a kórház közelében végrehajtott öngyilkos merénylet után Amín hosszú órákon keresztül, megállás nélkül, futószalagon operálja a sebesült túlélőket. Alig ér haza, máris visszahívják a kórházba, ahol egy megcsonkított, összeroncsolódott holttestet, a felesége holttestét kell azonosítania. Amín megsemmisül, úgy érzi, rászakadt az ég. Megpróbáltatásai azonban ezzel éppen csak elkezdődtek. Egy izraeli rendőrtiszt, aki történetesen a barátja, szembesíti a szörnyű igazsággal: az integrista öngyilkos merénylő Amín felesége, Szíhem volt, aki terhesruhába rejtve a robbanószerkezetet, levegőbe röpítette magát egy divatos gyorsétteremben, ahol iskolás gyerekek éppen születésnapit zsúrt tartottak. Amint letartóztatják, napokig vallatják, majd miután bebizonyosodik, hogy semmi köze a merényletnek, szabadon engedik.

A férfi első, ösztönös reakciója a tagadás: annak ellenére, hogy sebészként felismeri az öngyilkos robbantásos merénylők maradványaira jellemző sérüléseket felesége holttestén, meg van győződve arról, hogy Szíhem véletlenül volt az étteremben, és ő is csak ártatlan áldozat. Amikor azonban megérkezik felesége búcsúlevele, Amínnak szembe kell néznie a szörnyű igazsággal: valóban Szíhem volt a borzalmas merénylet elkövetője. A beismerés ugyanakkor nem hozza magával a megértést: Amín sehogy sem képes megérteni, mikor, hogyan és miért vált álmai asszonya kamikaze tömeggyilkossá, aki ráadásul ártatlan gyermekek között robbantotta fel magát. Az elszenvedett traumára adott válaszreakciója egyszerre felel meg a nyugati és a patriarchális társadalom logikájának: modern, liberális férjként a nő által elkövetett merényletet

18 Vö. Yasmina KHADRA, *Entretien avec Mohamed Chafik Mesbah, Le soir d'Algérie: Entretien du mois*, 2007. 04. 26. (Saját fordítás.) <https://sedia-dz.com/portal/revue-de-presse/l%E2%80%99entretien-du-mois>. (Utolsó letöltés: 2023. 01. 28.)

19 Yasmina KHADRA, *A merénylet*, ford. BARANYAI Judit, General Press Kiadó, Budapest, 2011, 9. (A továbbiakban KHADRA, *A merénylet*.)

szerelmük elárulásaként értelmezi, ezért gyász helyett az elbizonytalanodás, frusztráció és önvád uralkodik el rajta, mivel azt hiszi, ő is felelős a merényletért, mert nem tette elég boldoggá a feleségét: „Ha a feleségem meg akart halni, az azt jelenti, hogy én nem tudtam rávenni, hogy az életet válassza.”²⁰ Muszlim férjként viszont azzal vádolja magát, hogy nem teljesítette családfői kötelességét, hiszen nem tudta megakadályozni felesége radikalizálódását: „Az volt a dolgom, hogy vigyázzak rá, hogy óvjam. Biztosan megpróbálta felhívni a figyelmemet arra a mélyből indult hullámra, amely magával sodorta. [...] Istenem, hol járt az eszem, miközben próbált kikeveredni ebből az egészségből?”²¹

Mivel felesége tette nemcsak Amín egész addigi életét, jövőjét, de identitását is darabokra zúzta, a férfi nyomozni kezd. Itt kell megjegyeznünk, hogy a regény nemcsak tematikájában, de egyes elbeszélői eljárások alkalmazásában is a krimi műfaját idézi meg. A szöveg azokra a krimikre emlékeztet, amelyekben a gyilkos kiléte már a regény elején ismert, következésképpen a nyomozás feszültsége nem a tettes felderítéséből és a bizonyítékok összegyűjtéséből, hanem a gyilkosság motivációjának feltárásából ered. A történet síkján az író megkettőzi a nyomozásszálát. A férj nyomozásával párhuzamosan ugyanis folyik az izraeli rendőrség által indított hivatalos vizsgálat, amely ugyanazt szeretné kideríteni, amit Amín is: miért válik tömeggyilkossá egy modern, sikeresen asszimilálódott, férje által imádott, zsidó barátai által megbecsült, kiváltságos körülmények között élő palesztin nő? A regénynek a krimi kódja felőli olvasata feljogosít bennünket arra, hogy kijelentsük, Amín nyomozása a fikció világában az olvasó nyomozását is tematizálja. A főszereplőhöz hasonlóan az olvasó is megszállottan keresi azokat az okokat és történeteket, amelyek feltevései és a közvéleményben élő sztereotípiák szerint egy leendő terrorista útját kikövezik. Ebben a kontextusban az olvasó befogadói munkája leginkább egy hermeneuta értelmező eljárásához hasonlítható, mivel nemcsak a szavak jelentését kutatja, hanem azt is, amire a szavak jelként csak utalnak.

Amín nyomozása Szíhem búcsúlevelének kézhezvétele után kezdődik, amikor már kénytelen elfogadni az elfogadhatatlant. Ahogyan kutakodása során – amely Tel-Avivból kiindulva Betlehemen át Dzszenínig vezet – lépésről lépésre halad, egyre újabb és újabb narratívákat talál ki a megmagyarázhatatlan magyarázataként, s ezzel párhuzamosan a feleségéről alkotott képe is folyamatosan változik, aminek következtében visszamenőlegesen új és új identitást konstruál a nőnek. Szíhem beismerő levele után meg van győződve arról, hogy a nőt zsarolással vagy erőszakkal kényszerítették a merénylet elkövetésére; később azt feltételezi, hogy a szélsőségesek agymosottá tették a nőt; végül – és számára ez a legfájdalmasabb feltételezés – azt, hogy a felesége megcsalta őt, és a szeretője hatására vált tömeggyilkossá. Ezek a hipotézisek azonban rendre megdőlnek, nyomozása végpontján a férfi kénytelen bevallani magának, hogy

20 KHADRA, *A merénylet*, 92.

21 KHADRA, *A merénylet*, 93.

felesége, boldognak és harmonikusnak hitt kapcsolatuk ellenére ismeretlen, idegen Másik maradt számára:

Szíhem valószínűleg már régebben magában hordta a gyűlölet csíráját, jóval azelőtt, hogy tudatában lett volna. Az elnyomottak oldalán nevelkedett, árva volt és arab egy olyan világban, ahol egyikre sincs bocsánat. Nagyon mélyre került, ahogyan én is, csak neki sosem sikerült felemelkednie. [...] Ahhoz, hogy robbanószerkezetekkel felszerelve ilyen erős elhatározással a halálba menjen, az kellett, hogy olyan szörnyű és súlyos sérüléseket hordozzon, amelyeket még előttem sem mert felfedni.²²

Szíhem nem külső nyomásra vagy ellene irányuló erőszak hatására cselekedett, radikalizálódása, öngyilkos merénylővé válása saját elhatározásból, belső indíttatásból történt, abban a hitben, hogy élete csak így nyerhet értelmet.

Közismert, hogy a patriarchális muszlim társadalmakban a nők nem léphetnek ki büntetlenül a számukra kijelölt konkrét és szimbolikus terekből. Azzal, hogy női szereplőjét teszi meg öngyilkos merénylőnek, Yasmina Khadra regényében ezt az alapvető nemi sztereotípiát írja át.²³ Szíhem a tipikusan a férfiak által uralt szférába, az erőszak, a terrorizmus világába lép be, azaz az iszlám társadalmon belül határátlépést, még hozzá radikális határátlépést követ el, ami a muszlim női nemi sztereotípiák preskriptív jellege miatt különösen felforgató jellegű. Az általa elkövetett robbantás szubverzív eredetisége abban rejlik, hogy egyszerre mond ellent a nemekkel és az erőszakkal kapcsolatos konvencionális nyugati gondolkodásnak, valamint a tradicionális muszlim világnézetnek. A nyugati közvéleményt meghatározó nemi sztereotípiá szerinti az iszlám világban a nyílt erőszak alkalmazása kizárólag a férfiakra jellemző, ráadásul mivel a nők az élet minden területén a férfiaknak vannak alárendelve, nem igazán életszerű azt feltételezni, hogy életük legfontosabb és halálukat meghatározó döntését önállóan hozzák meg. A tradicionális patriarchális felfogás szerint a harci vagy terrorista cselekményekben részt vevő nők az alapvető vallási (isteni) törvényeket, civilizációs és családi tradíciókat sértik meg, hiszen legfontosabb feladatuk az utódok világra hozatala és felnevelése lenne. Azzal, hogy a számukra kiszabott hagyományos nemi szerepet megtagadják, évszázados tabukat döntenek meg, s voltaképpen ez az egyik legfőbb oka annak, hogy a nők öngyilkos merénylőként való megjelenése a muszlim férfitársadalom számára is feloldhatatlan vallási és erkölcsi konfliktust okoz. Jól példázza ezt a regényben Amín betlehem-i rokonainak, illetve a szélsőséges nézeteket valló imám munkatársainak reakciója: mindannyian büszkék Szíhemre, akit mártírként tisztelnek, angyalként imádnak, amiért meghalt mások üdvözüléséért. Amín

22 KHADRA, *A merénylet*, 195.

23 A női terrorizmus, azon belül a női kamikaze jelensége nem új, de korunkban egyre gyakoribb. Az öngyilkos női merénylőkkel kapcsolatban lásd KECSKÉS Tímea, *A nők mint öngyilkos merénylők* = *Nemzet és biztonság*, 2009/4., 23–32., valamint BÉRES János, *A nők és az öngyilkos terrorizmus* = *Felderítő Szemle*, 2007/3., 15–26.

fájdalma, dühe és döbbenete számukra érthetetlen, mert világnézetük és hitük felől nézve értelmezhetetlen. Akkor zavarodnak csak meg, amikor rájönnek, hogy Amín nem tudta, mire készült Szíhem: közismert, hogy a patriarchális társadalmakban a feleségnek nem lehet önálló akarata, döntése, férje engedélye nélkül nem cselekedhet. A palesztinok között egyetlen ember, Amín tejtestvére, Lejla az, aki éppen azért, mert nő, megérti, milyen összetett érzelmek és érzések kavarghatnak a férfiban, és empátiával reagál a fájdalmára: „Borzasztó lehet, amit átélsz. [...] Sokat gondoltam rád a merénylet óta. [...] egyre csak azt kérdeztem magamtól, hogyan fogja ez a fölsebzett lélek mindezt túlélni...”²⁴

A Szíhem által elkövetett tömeggyilkosság sok egyéb ok mellett azért is vált ki döbbenetet zsidó barátaiából, mert erőszakos módon rántja le a leplet arról a még ma is erősen élő nemi sztereotípiáról, miszerint a nők, akik képesek életet adni, jobban tisztelik, becsülik és óvják az emberi életet, mint az azt csak kioltani képes férfiak. A regény egyetlen szereplőjében sem merül fel a kínzó kérdés, hogy vajon az anyaság megtapasztalása visszatartotta volna-e Szíhemet ártatlanok megölésétől? Akkor is képes lett volna más gyermekeit meggyilkolni, ha neki magának is lennének gyerekei? Habár a házaspár gyermektelenségének okáról Amín nem beszél – csak annyit mond, hogy ő nagyon szeretett volna gyereket, mégpedig egy, a feleségére hasonlító kislányt –, a gondolat, miszerint Szíhem nem is akart gyermekeket szülni, rejtetten ott munkál a történelem mögött. Értelmezői, befogadói nézőpontból viszont innen nézve válhat érthetővé a merénylet két rendkívül sokkoló aspektusa: az öngyilkos merénylő terhességébe rejtette a robbanószerkezetet, és ünneplő gyerekek között hozta azt működésbe. Szíhem álcaként használt „terhespocakját” felrobbantva nemcsak őket, de szimbolikus értelemben saját nem vállalt gyermekeit is meggyilkolta, következtésképpen az általa elkövetett merénylet az anyaság elutasításának szélsőséges aktusaként is olvasható. Az egyetlen szöveghely, amely feljogosít minket a merénylet ilyenén interpretálására, a nő búcsúlevele:

Mire jó a boldogság, ha nem osztozunk rajta, Amín, szerelmem? Örömöm elhalványult, valahányszor a tiéd nem követte az enyémet. Te gyerekeket akartál, én ki akartam érdemelni őket. Egyetlen gyermek sincs biztonságban, ha nincs hazája... Ne haragudj rám.

Szíhem²⁵

Ez a levél több szempontból is a regény, illetve az öngyilkos merénylet kulcsának tekinthető. Egyfelől ez az egyetlen olyan, közvetlenül Szíhemtől származó érv, amellyel tettét megindokolja a férjének: levele utolsó előtti mondata a palesztinok gyökértelenségére, hazátlanságára utal. Másfelől ezt a háromsoros levelet leszámítva, a regényből teljes mértékben hiányzik a nő

24 KHADRA, *A merénylet*, 99.

25 KHADRA, *A merénylet*, 63.

narratívája: hangját egyszer sem halljuk, gondolatait, érzéseit nem ismerjük meg, csak azt és annyit tudunk meg róla, amit mások gondoltak, tudtak vagy inkább csak tudni véltek róla, azaz Szíhem a szövegben kizárólag elbeszéltszubjektumként, retorikai elemként konstituálódik. A hangjától megfosztott nő külső nézőpontból, leggyakrabban férje perspektívájából, az ő gondolatai, emlékei, szavai által jelenik meg, azokban ölt (szöveg)testet. Ez az elbeszélői eljárás annak fényében bír különös jelentőséggel, hogy a merénylet után Amín feleségéről alkotott, biztosnak tűnő képe, ahogyan arra már rámutattunk, egy csapásra darabokra tört. A narrátori pozíciót betöltő férj ezen a ponton hiteltelenné válik: hogyan hihetnénk el bármit is abból, amit a feleségéről gondol vagy mond, ha sejtelve sem volt arról, milyen is ő valójában? Minden hipotézise, amelyet felesége radikalizálódásáról felállít, csak növeli az olvasó bizonytalanságát, kételyeit.

Szíhem tettét és annak lehetséges indítékait azonban mások, többségében férfiak – izraeli rendőrtiszt, az imám emberei, iszlám fundamentalisták, harcostársa – is magyarázzák, interpretálják, mindenki a saját nézőpontjából. Az is egy férfi lesz, Ádel, Amín unokafivére, egyben Szíhem terroristatársa, aki konkrét információkkal szolgál arról, hogyan és mikor csatlakozott hozzájuk a nő. Tőle tudja meg a férj, hogy a merénylet gondolata is Szíhemtől származott; ráadásul Ádel megpróbálta lebeszélni róla, mivel kivételezett státusza miatt élve nagyobb hasznukra volt. Nem ismerjük meg azonban azokat az érveket, amelyek mentén Szíhem meghozta döntését. Ádel megpróbálja Amínnal megértetni felesége „mártíromságának” mozgatórugóit: „Olyan volt ez számára, mintha egy felperzselt földön rendeztél volna grillpartit. Te csak a partit láttad, ő pedig azt, ami mögötte volt: a pusztítást, amely elhomályosít minden boldogságot. Ez nem a te hibád volt, de ő képtelen volt elviselni a vakságodat...”²⁶

Nem árt hangsúlyozni azt a tényt sem, hogy Szíhem hallgatása, amellyel tényleg vezette férjét, kizárólag saját döntésének, valódi identitása megkonstruálásának, és nem a társadalmi, vallási normáknak vagy a férj elvárásainak a következménye. Mivel Isten előtt mindennel elszámolt, senkinek, még Amínnak sem tartozott magyarázattal.

A Szíhem által elkövetett brutális terrorcselekmény érthetlenségét erősíti ez az elbeszélés mód, amely több, gyakran egymásnak ellentmondó férfinarratíva mögé rejti az igazságot felfedni képes egyetlen narratívát, a nő narratíváját. Adja magát a kérdés, amely mind közül a legégetőbb, hogy mi igaz a női kamikázénak tulajdonított, többszörös „férfiszűrőn” átfolyt szavakból, gondolatokból. Az író által alkalmazott narratív technikák következtében Szíhem igazságát a szövegben senki sem birtokolja, narratívája kisiklik minden értelmezői, uralmi szándék alól.

²⁶ KHADRA, *A merénylet*, 194.

Az író azonban nemcsak női, de férfi szereplőjét is elhallgattatja. A regény, ahogyan az elemzésünk elején már említésre került, egy merénylet leírásával kezdődik. Az autodiegetikus narrátori pozíció alkalmazása feljogosítja az olvasót arra, hogy az első fejezet elolvasása után Amínnal azonosítsa a merénylet egyik áldozataként ábrázolt megszólalót, ugyanakkor bizonytalanságban hagyja afelől, hogy az elbeszélő túléli-e a merényletet vagy sem. A főszereplő-elbeszélő által a térben, ill. szimbolikusan bejárt út Ciszjordániában, ősei földjén, a rég elvágott kötelékek újrakötésével, az elfeledett gyökerek megtalálásával ér véget. Amín tanúja lesz annak, ahogy ősei házát egyik távoli rokona öngyilkos merénylete miatt porig rombolják, s családja földönfutó lesz. Az erőszakra adott erőszakos válaszként idős nagynénje a városba megy, hogy a szélsőségesek vezéréként ismert imám áldását kérje, mielőtt, Szíhem példáját követve, ő is felrobbantaná magát. Amín a nő után rohan, hogy megakadályozza a terrortámadást, de az imám ellen végrehajtott izraeli dróntámadásban életveszélyesen megsebesül.

A regény kezdőjelenete szinte szóról szóra beleíródik a zárójelenetbe, de a hozzáírt új szövegrészek végre kitöltik a kezdőjelenet hiátusait, elvarrják a bevezetőben elvarratlanul maradt szálakat. Ekkor válik egyértelművé az is, hogy a nyitójelenet nem a Szíhem által elkövetett öngyilkos merényletet ábrázolja, s annak elbeszélője nem a nő egy névtelen áldozata, hanem maga Amín. Az olvasó arra is rádöbben, hogy mindaz, amit az elbeszélő-főszereplő elmondott, mindaz, amit az életéről, Szíhem merényletéről, indítékainak feltárására folytatott nyomozásról megtudott, Amín fejében, tudatalattijában pergett le, agónia közben, valahol a köztes létben, onirizmus és önkéntelen emlékezés határán. A közelgő halál előtti átmeneti állapot egyszerre hitelesíti az emlékképek formájában feltoluló történetet, ugyanakkor el is távolítja azt az olvasótól. Ez az írói szándék a női sztereotípiák szubverzív újraírásának a következménye: a női öngyilkos merénylet agresszív határátlépésével, szélsőséges tetteivel elméleti dilemma elé állítja a nyugati gondolkodókat és feministákat: hogyan lehet megítélni azokat a muszlim nőket, akik áthágják a patriarchális társadalom meghatározó törvényeit, azonos pozíciót és jogokat vívnak ki maguknak, igaz, csak az erőszak alkalmazása terén, ráadásul a legerőszakosabb terrorista bűncselekmény, az öngyilkos merénylet eszközével.

A regény végén bezárul a kör. A kezdet és a vég egymásra, egymásba írásával Yasmina Khadra a regénye elején már haldokló főszereplőjének pusztán csak annyi haladékot adott, amíg történetét gondolatban újra átéli. Másrészt ahogyan arra már Simona Jiša is rámutatott, a zárófejezet szövegében megismétlődő incipit az öngyilkos merényletek ördögi körét s azok felszámolásának lehetetlenségét is szimbolizálja.²⁷

27 Vö. Simona Jiša, *La transgression entre recherche de la vérité et punition dans le roman L'attentat de Yasmina Khadra = La Transgression dans la littérature française et francophone. Études rassemblées et présentées par Anna Ledwina*, Literaport, Revue annuelle de littérature francophone, 2015/2., 205–212., idézett oldal: 209.

A regény meghatározó narratív technikáinak, valamint a körkörös elbeszélésnek a következtében Amín története, amely magában foglalja felesége történetét is, a férfi halálával intradiegetikus szinten örökre elveszett: mivel azt Amín senkinek nem mesélte el, halála után már senki nem férhet hozzá, annak egyedüli letéteményese az extradiegetikus befogadó. A női narratíva, a női öngyilkos merénylő narratívája a történet szintjén így kétszeresen is elhallgattott, elhallgattatott.

ZSÁMBA RENÁTA

BŰNÖSÖK VAGY MODERN NŐK? – NŐI PORTRÉK ÉS ERKÖLCSI HATÁRÁTLÉPÉSEK MARGERY ALLINGHAM ÉS JOSEPHINE TEY KLASSZIKUS DETEKTÍVREGÉNYEIBEN¹

Az angolszász *middlebrow* irodalomban, ahogyan a brit krimi aranykorában is, meghatározó szerepet játszik a modern nő² karaktere, amely a tizenkilencedik század fordulóján felfutó brit és amerikai feminista irodalomban az első-hullámos feminista mozgalom törekvéseit és nézeteit képviselte. Sally Ledger meghatározásában a modern nő koncepciója eredetileg egy felvilágosult női ideált testesített meg a feministák számára, azonban a századfordulón elsősorban problémaként tekintettek rá, mert az emancipált nő önállóságra törekvése egyértelműen a viktoriánus kultúra nemi szerepeit és kulturális kódjait ásta alá. Ennek következtében a modern nőre nem művelt és felvilágosult, hanem felforgató, szexuálisan romlott individuumként tekintettek.³ Épp ezért nem véletlen, hogy az első világháborút megelőzően az angolszász feminista irodalomban többnyire pesszimista feminizmussal találkozunk,⁴ ahol a női főhős ugyan megkísérli az önálló és független életet, de a társadalmi nyomás és a nőekkel szemben támasztott elvárások miatt erőfeszítései vagy kudarcot vallanak, vagy önként mond le az álmairól. Ezzel ellentétben az első világháború után bekövetkezett társadalmi, kulturális és gazdasági változások némi módosulást mutatnak, hiszen a továbbra is uralkodó pesszimista kitekintés ellenére nem ismeretlen a művelt, sikeres és önálló nő portréja. A két világháború közötti női irodalomban a női szerepek a múlt és a jelen metszéspontjában helyezkednek el, egyszerre reflektálnak a háború előtti, viktoriánus múltira és a két világháború közötti modernizációra, ami a társadalmi nemi szerepek megújulását is maga után vonja. Nem véletlen, hogy a magas irodalom mellett

1 A tanulmányban idézett angol nyelvű szakirodalom és a regényrészletek kivétel nélkül saját fordításomban olvashatók.

2 Az angol nyelv a „New Woman”, vagyis „Új Nő” terminussal utal a századfordulón megjelenő emancipált, modern nő alakjára. A tanulmányban a modern nő megnevezés erre a nőtípusra vonatkozik.

3 Sally LEDGER, *The New Woman. Fiction and Feminism at the Fin de Siècle*, Manchester University Press, Manchester 1997, 11–12.

4 Lásd például az angol Mona CAIRD Hadria Fullertonját a *Danaus lányai* (1894) című regényben, az amerikai Kate CHOPIN Edna Pontellier-jét az *Ébredés* (1899) című kisregényben vagy Charlotte Perkins GILMAN névtelen főhősét a *Sárga tapéta* (1892) című novellában.

a brit *middlebrow* irodalom⁵ és ezen belül a brit klasszikus krimi⁶ is intenzíven foglalkozik a múlt és jelen értékei közötti szakadékkal és a modern nő alakját övező bizonytalansággal és kettősséggel. Alison Light⁷ *Forever England* című 1991-es monográfiája a *middlebrow* irodalmat Janus-arcúnak nevezi, amely egyszerre képes előre- és hátratekinteni, és a múltat a jelen új formáival igyekszik kibékíteni. Meglátása szerint a brit középosztály női íróinak konzervativizmusa egészen más jellegű, mint amilyenek a kritikusok korábban gondolták, mert a szerzők konzervatív álláspontja nem a háború előtti értékeket veszi át kritika nélkül, hanem a traumatikusnak megélt modernítésra adott radikális választ jelenti, amelyet konzervatív modernitásnak⁸ nevez. Light szerint ezt a paradoxont akkor tudjuk alaposan feltárni, ha a női *middlebrow* szerzők saját viszonyát vizsgáljuk meg a változó társadalmi normák, a nők, illetve az otthonnal kapcsolatos konzervatív ideológiák vonatkozásában. Habár könyvében kizárólag Agatha Christie detektívregényeit elemzi, állításai a brit aranykor teljes korpuszára alkalmazhatók, ha a múlt bénító hatásaira és a jelen változásaiból fakadó szorongásra koncentrálunk.

A Light által bevezetett kétarcúság kritériumát Melissa Schaub a klasszikus krimi gender- és osztálypolitikájában véli felfedezni, mely szerint a műfaj genderpolitikában többnyire előre, osztálypolitikában és a társadalmi hierarchia tekintetében inkább hátrafelé, a múltba tekint.⁹ Elemzésének fókuszában olyan arisztokrata és felső középosztálybeli nő szereplők állnak, akik a viktoriánus

5 A *middlebrow* irodalom elnevezést az 1920-as évek végén kezdték el használni. A magas és az alacsony irodalom közötti mezsgyén húzódik meg, elutasítja az alacsony irodalom olcsó kliséit, ugyanakkor kigúnyolja a magas irodalom intellektuális képmutatását és felsőbbrendűségét. A *middlebrow* irodalom a középosztály irodalma; erőteljesen reflektál a két világháború közötti időszak kulturális, politikai és társadalmi változásaira, a világháborús traumákra és a középosztály identitásának kríziseire. Nicola Humble monográfiája az alábbi műfajokat azonosítja a *middlebrow* irodalommal: románc, detektívregény, gyerekkönyv, vígjátékok, otthonregények és ifjúsági fejlődésregények. A *middlebrow* irodalmat elsősorban az irodalmi kánonon kívül elhelyezkedő női (és sokszor rendkívül népszerű) szerzőkkel azonosították, például Ivy Compton-Burnett, Margaret Kennedy, Elizabeth Bowen, Nancy Mitford, Barbara Pym, Dorothy L. Sayers, Agatha Christie vagy Margery Allingham. Nicola HUMBLE, *The Feminine Middlebrow Novel, 1920s to 50s*, Oxford University Press, Oxford, 2001, 11–12., idézett oldal: 12.

6 „A klasszikus brit krimi – más néven *whodunit* – az aranykor detektívirodalmával azonosítható. A két világháború idején virágzásnak indult műfajt először 1939-ben nevezték az aranykor detektívirodalmának és azóta is a bűnügyi irodalom egyik legnépszerűbb és legtermékenyebb korszakának számít. A klasszikus krimi irodalomtörténeti meghatározásában a műfaj elsősorban a két világháború közötti időszakot fedi le annak ellenére, hogy számos jól ismert szerző, mint például Agatha Christie vagy Margery Allingham a 60-as és 70-es évekig aktívan folytatta a regényírást.” Martin EDWARDS, *The Golden Age of Murder*, Harper Collins, London, 2015, 106.

7 Alison LIGHT, *Forever England*, Routledge, Abingdon, 1991.

8 A magyar fordítás Light *conservative modernity* terminusának tükörfordítása.

9 Melissa SCHAUB, *Middlebrow Feminism in Classic British Detective Fiction*, Palgrave Macmillan, New York, 2013, 2.

úriember ismertetőjegyeit tükrözik, racionálisak, bátrak és becsületeseek. Ezek a női karakterek nemcsak a férfiak és nők között meghúzódó esszenciálisnak vélt kategóriákat bontják le, hanem cselekvőképes, önálló, tudatos és egyenjogú partnerként jelennek meg a férfiak mellett. Noha Schaub is megjegyzi, hogy az aranykor detektívirodalmának koronázatlan királynői, Agatha Christie, Margery Allingham, Dorothy L. Sayers, Ngaio Marsh vagy Josephine Tey meglehetősen óvatosan nyúltak a női kérdéshez, hiszen női ábrázolásmódjukat nem annyira a radikális feminizmus jellemzi, mint inkább a modern nő összetett portréja. Könyvében azokra a nőalakokra koncentrál, akik intellektuális és egyéb (kivételes) képességeik révén kiemelkednek a többiek közül: Schaub női gentlemannek nevezi ezt a karaktert, amely a századfordulós modern nő egy újraértelmezett változata.

Schaub elismerően szól a két világháború közötti klasszikus krimiben feltűnő, mérsékelten emancipált női nyomozóról, de Carla T. Kungl pontosan ez a visszafogottság foglalkoztatja könyvében.¹⁰ A szerző irodalomtörténeti áttekintése arra mutat rá, hogy amíg az első világháborút megelőzően a női nyomozó ábrázolásában több példát találunk az önálló és sikeres karakterekre,¹¹ az 1920-as években visszalépést tapasztalunk. A két világháború között az argumentum alapja már nem az, hogy a nők leválthatják a férfi detektíveket, így az olvasó többnyire olyan forgatókönyvekkel találkozik, ahol a nők is sikeresek lehetnek a férfiak világában, de küldetésük (a fiatal nők esetében) házassággal és gyermekáldással végződik. Ebben az időszakban a női detektív már jóval kevésbé fenyegető karakter, általában a gentleman detektív partnere és segédje (*sidekick*), aki nem saját jogán nyomoz; a társadalmi hierarchiában konzervatív, a nemi egyenjogúságban pedig inkább liberális nézeteket vall, de nem a házasság intézményének megnyirbálására, mint inkább annak megújítására törekszik. A házasság kérdésében ezek a történetek inkább utópisztikusak, mert a férfi és a nő egyenjogú partnerei egymásnak, ami a nő számára lehetővé teszi a hivatás és a család közötti egyensúly kialakítását. Azonban a sikeres és elismert felső középosztálybeli modern nő mellett számos olyan típussal is találkozunk a klasszikus krimiben, amelyeknek a női emancipáció következtében továbbra is fenyegető és felforgató jellemvonásai vannak. Ebbe a csoportba tartozik az általában alacsonyabb társadalmi státuszú és ezért gyakran bűnözésre is hajlamosabb nő, az egyedülálló anya, a házias életmódra fittyet hányó fiatal feleség, a szerető vagy a szexuálisan felszabadult színésznő. Amíg a detektív partnere, mint például Sayers Harriet Vane-je vagy Allingham Amanda Fittonja példaképekké válnak, a második csoport, melynek típusai a női egyenjogúsági küzdelmek legliberálisabb módozatait tükrözik, többnyire szörnyszerű és elítélendő karakterek a fent említett szerzők regényeiben.¹² A szövegekben a

10 Carla T. KUNGL, *Creating the Fictional Female Detective. The Sleuth Heroines of British Women Writers, 1890-1940*. McFarland and Co., London, 2006.

11 Például Catherine Louisa Pirkis Loveday Brookja vagy Orczy Emma Lady Mollyja.

12 Az aranykor detektívirodalmának legismertebb női szerzői közül Christie egyedülálló

nőábrázolásokra jellemző óvatosságot és az emancipáció pozitívumai melletti elköteleződés hiányát tapasztaljuk, ami egy változásban lévő társadalom tüneteeként olvasható. Ezzel kapcsolatban Rita Felski is megjegyzi, hogy a női lét sokszínűsége központi szerepet játszott a modern korra jellemző félelmekben és szorongásokban, miként a reményteljes képzelgésekben is.¹³

A nőalakok sokszínűségét a brit aranykor detektívregényei sokszor leegyszerűsített formában jelenítik meg, ahol a modern nő portréja érdekes módosulást mutat. Amíg a századfordulón stigmatizált nőalak továbbra is félelmet kelt, a regények némiképp másképp pozicionálják a karaktert, és két egymással szemben álló és egymást tükröző típust hoznak létre: a kifogástalan, művelt, felső középosztálybeli hivatással rendelkező modern nővel szemben megjelenik a rossz, gonosz és szexuálisan túlfűtött nő, akinek romlottsága Allingham és Tey regényeiben egyrészt az alacsonyabb társadalmi háttérrel, másrészt genetikai örökséggel is magyarázható. Allingham 1938-as *The Fashion in Shrouds [Divat leplekben]* című regénye három nőtípust emel ki: Lady Amanda Fittont, aki később Mr. Campion, az úriember detektív felesége lesz, Val Ferrist, Campion testvérét, a híres, gazdag és független divattervezőt, aki végül mégis házasságra lép a hűtlen Alan Dellel, az elismert repülőgép-tervezővel, valamint Georgia Wellst, a híres, szabados színésznőt, aki egy gyilkosság gyanúsítottja lesz a történetben. Tey *The Franchise Affair* (1948) [*A Franchise-eset*] című regénye pedig a viktoriánus erényességet és az úriember racionalitását képviselő Marion Sharpe-ot ütközteti az őt emberrablással vádoló, megbízhatatlan és szexuálisan túlfűtött tinédzserlánnyal, Betty Kane-nel.¹⁴ A női karakterek megítélésében kiemelten fontos szempont, hogy mindkét regényben a felső középosztálybeli vagy arisztokrata, fehér férfidetektív szemével látjuk a női szereplőket. Nem véletlen, hogy a kritikusokat – többek között Gill Plain – régóta foglalkoztatja az, hogy a domináns férfinézőpont fenntartása milyen mértékben tükrözi a női

abban a tekintetben, hogy regényeiben nem tapasztalható olyan mértékű elitizmus, mint kortársai esetében. Christie regényvilágában bárki lehet bűnös, a női karakterek felforgató jelleme nem kapcsolódik egyértelműen alacsonyabb társadalmi státuszhoz.

- 13 Rita FELSKI, *The Gender of Modernity*. Harvard University Press, Cambridge, 1995, 19.
- 14 Tey regénye egy tizennyolcadik századi rejtélyt, Elizabeth Canning, egy szegény szolgálólány eltűnését dolgozza fel, egy olyan ügyet, ahol a korábbi nyomozás semmilyen eredményre sem vezetett. Azonban az ügy nem vészett feledésbe, írók és újságírók egyaránt érdeklődtek az eset után. A tizenkilencedik századtól a huszadik századon át található feljegyzések, dokumentációk, illetve regények – például Lillian DE LA TORRE *Elizabeth is Missing* (1945) vagy Arthur MACHEN *The Canning Wonder* (1926) című könyve, amelyek mind racionális magyarázatot próbálnak találni Canning egy hónapos eltűnésére és váratlan visszatérésére. A feltételezések szerint Canning eltűnésének oka a lány szexuális romlottsága és eltitkolt terhessége lehetett. Tey valószínűleg ismerte a lányról megjelent feljegyzéseket és újságcikkeket, mivel számtalan részlet egyezik az eredeti történettel, ahogyan az az álláspont is, miszerint Canning alacsony társadalmi státusza révén hajlamos lehetett a hazudozásra és a szabad szerelemre. Ezzel Tey egyértelműen a középosztály felsőbbrendűsége és az egyre halványuló viktoriánus értékek mellett köteleződik el az 1948-ban megírt regényében.

szervezők emancipációhoz való viszonyát. Az elemzés ezért arra keresi a választ, hogy a felforgató jellemű és bűnöző hajlamú nők ábrázolásában alkalmazott megközelítési módok hogyan szemléltetik az egymással versengő női szerepeket, valamint a klasszikus detektívirodalom női szerzőinek genderpolitikáját a két világháború közötti időszakban. A regények arról tanúskodnak, hogy a női egyenjogúsági mozgalmak eredményei és lehetőségei ellenére a szerzők nem tudtak teljes mértékben kilépni abból a konzervatív felfogásból, amely a felszabadult női szexualitást automatikusan – a középosztálybeli értékek mentén – az alsóbb társadalmi rétegekkel, a műveletlenséggel és a hivatás hiányával azonosították. Amíg Tey a silány genetikai örökséget explicit módon kapcsolja össze a romlott fiatal nő portréjával, Allingham regénye óvatosabban, többnyire implicit utalásokkal azonosítja a bűnözési hajlamot a genetikai örökséggel, ami mindkét szerzőnél a modern nő portréjának torzított alakját eredményezi.

A női elkövető diszkriminatív ábrázolása a regényekben a tizenkilencedik század második felében megjelenő népszerű tudományos nézetek hatásként is értelmezhető, ami a bűnügyi antropológia egy ismert alakjához, Cesare Lombrosohoz kapcsolódik. Lombroso az 1876-ban *A bűnöző ember* címmel megjelent könyvében beszélt először a született bűnözőről, és azt állította, hogy a bűnözési hajlam örökletes, amit az adott ember fizikai attribútumai is alátámasztanak. 1893-ban szerzőtársával, Guglielmo Ferreróval adta ki *A női elkövető*¹⁵ című könyvet, amely a női bűnözőket igyekezett tipizálni és tetteikre biológiai magyarázatot adni. Könyvükben kifejtették, hogy „a nő fejlődésben visszamaradt férfi, aki testi felépítését illetően gyerekes maradt. A szervezeti alsóbbrendűségnek egyenes következményeként a pszichológiai alacsonyabb rendűség is jellemzi”.¹⁶ Lombroso a női bűnözőt szörnyetegnek tartotta, hiszen a nők a bűncselekmény elkövetésével egyrészt a férfi agressziót reprodukálják, vagyis férfissá válnak, ezzel pedig szembeszegülnek a nőkkel szemben támasztott elvárásokkal, így a nők ebben az értelemben kettős normasértést követnek el. Az értekezésben a prostituáltak kiemelt figyelmet kapnak, mert ahogy Gillányi Eszter is rámutat, „Lombroso nézete szerint a női bűnözők eltérnek a férfiaktól, közöttük a prostituált képviseli a született büntettest”.¹⁷ A tizenkilencedik századi felfogás szerint a prostituáltak olyan nők, akiket feletébb érdekel a szex, és szexuálisan túlfűtöttek.¹⁸ A prostitúciót az atavizmus és a degeneráció egyik tüneteként tartották számon, melynek következtében a prostituáltakat eleve civilizálatlannak, vadnak, képzetlennak és agresszívnek

15 *La Donna delinquente* (1893; Angol fordításban: *The Female Offender*, 1895)

16 GILÁNYI Eszter, *Gondolatok a női bűnelkövetés lélektani aspektusairól – különös tekintettel a maskulinitásra*, <https://www.uni-miskolc.hu/~wwwdeak/Collegium%20Doctorum%20Publikaciok/Gil%E1nyi%20Eszter.pdf>, 3. (Utolsó letöltés: 2023. 01. 12.)

17 *Uo.*

18 Carol SMART, *Women, Crime and Criminology: A Feminist Critique*, Routledge, Abingdon, 1976, 80.

bélyegezték.¹⁹ Ennélfogva, ahogy Carol Smart is rávilágít, a prostitúciót kevésbé korlátozó és másféle szexuális erkölccsel azonosították, amely drasztikusan szembeszegült a civilizált társadalom védjegyével, az elfojtott szexualitás viktoriánus etikájával. Kate Haste *Rules of Desire*²⁰ című könyve hozzáteszi, hogy a két világháború között még mindig érvényben volt az a felfogás, mely szerint az a nő, aki a házasság előtt szexuális kapcsolatot létesít, nem más, mint amatőr prostituált.

Tey *The Franchise Affair* című regénye évtizedekkel később jelent meg a (pszeudo-) tudományos nézetek elterjedése után, Betty Kane jellemzésében mégis dominánsan jelennek meg a női bűnelkövetőkkel kapcsolatos vélekedések nyomai. Betty hamis vádakot kohol, fizikai bántalmazással és emberrablással vádolja meg Marion Sharpe-ot és anyját, Mrs. Sharpe-ot, akik mindketten a viktoriánus tiszteletreméltóság képviselői. A történet egy angol kisvárosban, Milfordban játszódik, ahol a lakosok mindent és mindenkit gyanakvó tekintettel figyelnek, ahol az idő megállt, és ahol a változás feszültséget kelt. Az ügy kivizsgálására Sharpe-ék felbérelnek egy Robert Blair nevű ügyvédet, aki a felső középosztálybeli háttérének, magániskolai oktatásának és illusztris családi múltjának köszönhetően a viktoriánus gentleman megtestesítője, leszámítva a kalandvágyat és a bátorságot, ami a második világháborút követő traumákra adott válaszok egyik tüneteiként is felfogható. Blair világát a kisváros mindennapjai és szigorú rutinja határozza meg, ami gyakorlatilag mindennemű változás vagy változtatás lehetőségét zárja ki. Christie kisvárosi hangulatához hasonlóan Tey regényében is jelen van az otthonosság érzése, hiszen Milford egy olyan idilli hely lenyomata, ahol bűnözésről – vagy a második világháború következményeiről – csak az újságokból hallanak, és ahol a város lakosai egy olajozottan működő társadalmi hierarchia tagjai. Az ügyvédből nyomozóvá avanzsáló Blair talán ezért is érzi traumatikusnak az első találkozást Bettyvel. A Betty Kane-ügy nemcsak a mindennapi rituáléit szakítja félbe, de a rutinokra és öntudatlan létre épített hermetikusan elzárt életformáját is lerombolja: a kinti világ egy szexuálisan kontrollálhatatlan, bűnöző hajlamú fiatal lány személyében hatol be Blair intim szférájába. Ennek ellenére az ügyvéd-detektív elszánt nyomozásba kezd részben Marion iránt érzett tisztelete és titkolt vonzalma miatt, részben pedig azért, hogy a Bettyvel kapcsolatos megérzéseit tényekkel is alátámassza. A nyomozás során Blair kideríti, hogy Betty Londonban született egy munkásosztálybeli pár gyermekeként, és szüleit egy bombatámadás következtében veszítette el még csecsemőkorában. Ezt követően a Wynn család fogadta örökbe, aki egy kisvárosba, Aylesburybe vitte a kislányt. A család egy régi ismerősétől azt is megtudja, hogy Betty biológiai anyja rossz feleség és rossz anya volt, olyan fajta, aki naponta háromszor ment el otthonról cigarettát venni, éjjel pedig tisztekkel táncolt, ezzel is alátámasztva a középosztály képe-

19 Uo. 79.

20 Kate HASTE, *Rules of Desire: Sex in Britain, World War I to the Present* Chatto & Windus, London, 1992, 72.

letében élő alkalmatlan anya típusát. Ez a genetikai örökség megpecsételni látszik Betty sorsát, Mrs. Sharpe szavai a bűnözési hajlam genetikai kódolását igazolják: „Úgy vélem, hogy az anyja lánya; és egyszerűen túl korán kezdte az anyja útját járni. Ugyanolyan önző, kapzsi, hedonista, és alakoskodó, mint a vére”.²¹ Marion már a regény elején az anyjához hasonlítja és elítéli Bettyt, akinek a fizikai adottságai, mint például a távol ülő és mélykék árnyalatú szeme a szexuális promiskuitással kapcsolódnak össze. Az első szembesítés alkalmával, amely Sharpe-ék házában, a Franchise-ban zajlik, Marion az alábbi véleményt osztja meg a jelenlévőkkel: „Egy dolgot biztosan mondhatok róla. Szexuálisan túlfűtött [...] ilyen szemszínnel [...] az az áttetsző mélykék szem, mint a fakó sötétkék – egészen bizonyos.”²² Marion megjegyzése az idejétmúlt bűnügyi antropológiai nézeteket visszhangozza: Betty egy születetten gonosz, démoni nő legszélösebb megjelenítése lesz a regényben, aki ráadásul a fentebb említett Ferrero és Lombroso prostituáltokról szóló jellemábrázolásának is megfelel. Blair figyelmét nem kerüli el Marion kijelentése, aki már az első találkozás során megérzi a Bettyben szunnyadó primitív, kegyetlen ösztönlényt.²³

A klasszikus krimi narratív szerkezetének meghatározó eleme a nyomozás, ami a bűncselekmény bekövetkezése után, kizárólag a rejtély megoldására, ezzel együtt pedig a rend és egy büntől mentes, rendezett világ visszaállítására törekszik. Blair épp ezért érzi küldetésének, hogy az igazság kiderítésével kiiktassa a kisváros idilli életéből a gonosz és a bűnöző társadalmi réteghez tartozó egyének²⁴ fenyegető jelenlétét. A nyomozás elején úgy hiszi, hogy a családi háttér racionális magyarázatot ad a lány deviáns viselkedésére, de csalódnia kell. Betty csecsemőkora óta szerető és gyengéd környezetben nevelkedett örökbefogadó családjánál, ezzel a stratégiával viszont a könyv azt sugallja, hogy a családi és szociális környezet nem előfeltétele a bűnözővé válásnak. Blair illiberalizmusa Larborough Püspöke iránt érzett ellenszenvében is tetten érhető, mivel a püspök népszerű magazinokban publikált írásaiban Bettyt áldozatnak állítja be, aki a körülményeinek köszönhetően követ el bűncselekményt. A liberális nézetek nyílt elutasítása nem idegen a klasszikus detektívregényektől, ami Katherine Kenney megfogalmazásában fenntartásokkal kezelte azt a vonzó modern elképzelést, mely szerint a bűnelkövetők a környezetük áldozatai, és ezért ártatlanok.²⁵ Ennek megfelelően Blair ítéletei, melyek kiindulópontja a középosztálybeli értékrend, az évtizede vitatott tudományos elméleteken alapulnak. A lány iránt érzett előítéletét még inkább fokozzák Betty mostohaanyjának szavai: „Betty soha nem volt hajlandó a dolgokat elképzelni [...] számára

21 Josephine TEY, *The Franchise Affair* (1948) Arrow Books, London, 2009, 180.

22 *Uo.*, 36.

23 *Uo.*, 33.

24 A viktoriánusok az alacsonyabb rangú osztályokhoz tartozó embereket, főleg a munkásosztályt asszociálták a bűnözéssel és a bűnözési hajlammal.

25 Catherine KENNEY, *The Remarkable Case of Dorothy L. Sayers*, The Kent State University Press, Kent, 1990, 147.

kiváltképp fontos volt, hogy egy dolog valóságos legyen [...] és kicsit mindig mohó volt”.²⁶ Azonban Blair akkor döbben meg leginkább, amikor Mrs. Wynn elmeséli, hogy a lány hazatérését követően egy rúzszt talált a kabátja zsebében. Ezt követően Blair már nem kételkedik abban, hogy Betty valóságra és sminkelesre való hajlama kizárja a lány ártatlanságának lehetőségét, hiába tetteti magát másnak. Az összegyűjtött bizonyítékok és a lány viselkedése egyértelművé teszi Blair számára az igazságot: Betty, gonosz ösztöneitől vezérelve, elcsábított egy nős férfit egy étteremben, majd elhívta moziba, végül pedig Koppenhágába utazott vele. Azért, hogy tette titokban maradjon, és ürügyet találjon kéthetes eltűnésére, kitalálta elrablásának és fizikai bántalmazásának történetét, melynek helyszíne az a ház – a Franchise –, amelyet csak kívülről, egy buszból látott. Betty szökése és szexuális kalandja egy nős férfival akár a kontrollal szembeni lázadás és a női ellenállás egyik formájaként is értelmezhető volna, azonban Betty karakterét kizárólag egy (felső) középosztálybeli konzervatív férfi szemszögén keresztül látjuk, emiatt a lányt született bűnözőnek bélyegzi a regény narrátora. Az azonosulás Blair nézőpontjával a lázadó tinédzser karakterének értelmezési lehetőségét is aláássa, hiszen az elbeszélő stratégia a tinilányból modern bosszúállót alkot, egy olyan lányt, aki végül csak „szörnyként jelenik meg Blair tudatában, és akire csak perverz lényként tudott gondolni”.²⁷

A fiatal lányban testet öltött gonosz azért is tűnhet veszélyesnek a középosztály értékeire, mert freudi értelemben Betty a felszínre törő elfojtott vágyakat testesíti meg, és ez megtöri a szexualitás tabuja körüli csendet. A Franchise névre keresztelt házat egy magas fal választja el a kinti világtól, de a falnak egyéb szimbolikus jelentése is van. Franz Eder kiemeli, hogy a szigorúan erkölcsös viktoriánusok csendben zárt falakat emeltek a szexualitás és az ezzel kapcsolatos témák köré.²⁸ Blair Bettyvel kapcsolatos rögeszméje ezért abból a kényszerből is fakadhat, hogy a privát szférához kapcsolódó intimitást a maga privát helyére szükséges száműzni a nyilvánosság elől. Tey regénye Betty térbeli mozgásával illusztrálja azt a kapcsolatot, amely a nyilvános terekben megfigyelhető a nők viselkedése és a szexuális felszabadultság között. Mielőtt Betty elszökne a nős férfival, egy emeletes buszról pillantja meg a Franchise-házat, és kíváncsiságát felkelti az a lehetőség, hogy bepillanthat a magas falak mögé. Mrs. Wynn beszámolójából azt is megtudjuk, hogy a házaspár a Larbouroughban élő rokonokhoz, a Tilsit családhoz küldte Bettyt nyaralni, amit Mrs. Tilsit elmondása alapján a tinilány rendkívül élvezett. Mivel a család egy meglehetősen lepusztult városrészben él, Blair számára rejtély, hogy Betty miért kedvelte annyira a helyet, és vajon miért vonzódott a szegényes környékhez. Mrs.

26 *The Franchise*, 77.

27 *Uo.*, 206.

28 FRANZ EDER, LESLEY HALL, LESLEY and GERT HEKMA, *Gender and the History of Sexuality in the 18th to the Early 20th Centuries*, "Introduction", Central European University, Budapest, 1999, 3.

Tilsit válaszai azonban minden kérdését megválaszolják: a vakáció idején Betty minden napját csavargással töltötte, hol moziba, hol étterembe vagy kávézóba ment, vagy épp kedve szerint buszra ült. Betty csavargása egyértelműen a viktoriánus erkölcsöket idézi, ami az utcán egyedül bóklászó nőket a prostitúcióval azonosította.²⁹ Az aranykor detektívirodalmában a tömegközlekedés és a démoni nő kétségtelenül a modernitással kapcsolódnak össze, a Bettyt szállító busz a vidéki Angliában nem kívánt látvány, az ártatlan tájba behatoló gonosz egyik jele. Betty koholt vádjai, melyek szerint a Franchise padlásán tartották fogva, Charlotte Brontë *Jane Eyre* című regényét is játékba hozza, ahol Rochester feleségét, az őrült Bertha Masont rejtegetik, aki a kulturális elfojtásnak egyik domináns szimbóluma. Az utalás Brontë regényére a viktoriánus hagyományok megtartására irányuló vágyakozás jeleként is értelmezhető volna, de Tey regényének szövegvilágában ez meglehetősen ironikusan hat. Az a tény, hogy a vidék intim szférájában a modern életmód is teret nyer, egyértelművé teszi, hogy a jelent nem lehet elnyomni, nem lehet arra várni, hogy magától tűnik el. Blair szorongása abból a felismerésből fakad, hogy a változás elkerülhetetlen, ezért nyomozásának tétje már nem annak bizonyítása, hogy Betty hazudik-e, hanem a lány szabadságából és kontrollálhatatlan viselkedéséből táplálkozó nyugtalanság.

Amikor Mr. Campion, Margery Allingham úriember detektívje a *The Fashion in Shrouds* című regényben először találkozik a híres és sikeres színésznővel, Georgia Wellsszel, az alábbi megjegyzéssel kommentálja a modern nő kétségbeejtő látványát későbbi hitvesének, Amandának: „Ez Georgia. Ez az eredménye annak, ha az arra alkalmatlan nőt emancipálják.”³⁰ Campion kiszólása tömören összefoglalja mindazt, amit Blair érez, amikor a fiatal női elkövetővel szembe-sül. Georgia Wells karaktere két típust ötvöz: a színésznőt és a prostituáltat, amivel a 30-as évek tipikus *femme fatale* imázsát teremti meg. Teyhez hasonlóan Allinghamnál is a férfi nézőpont uralkodik, mert Georgia aljas természetét Campion perspektívájából látjuk kirajzolódni. Mindkét szerző konzervatív felfogású férfi szereplőt alkalmaz arra a feladatra, hogy a rossz vagy alkalmatlan női típust szörnyként vagy fenyegetésként definiálja, ami arra enged következtetni, hogy ezeket a férfiakat aggodalommal töltik el a női emancipáció következményei, akik emiatt az erkölcsi és társadalmi határok áthágásának negatív hatásait hangsúlyozzák. Habár Mr. Campion Allingham első regényében az ostoba tökfaj mintaképe, ebben a könyvben már jóval érettebb személyiségként tér vissza. Campion józansága és komolysága két ténynek tulajdonítható. Amíg Georgia első férjének, az elismert ügyvédnek, Richard Portland-Smith öngyilkosságának körülményeit vizsgálja, egy gyilkossági ügyben találja magát, ahol a halott nem más, mint Raymond Ramilies, Georgia jelenlegi férje. Campion Georgiát első pillantásra olyan nőnek könyveli el, akiben megvan a bűnözésre való hajlam, amit a színésznő kivételesen gyors szerepváltásainak képességére alapoz:

29 FELSKI, 16.

30 *The Fashion in Shrouds* (1938), Vintage, 2006, New York City, 162.

„Attól a pillanattól kezdve, a stílusa finoman megváltozott. Olyan fokozatos és tökéletesen kivitelezett metamorfózis volt, hogy Campion alig vette észre, de a tény, hogy a *The Little Sacrifice* hősnőjére emlékeztette, makacsul kitartott. A karakter hangja észrevétlen bekúszott a [Georgia] hangjába, a kétségbeesett kicsi gesztusokba.”³¹ Habár Georgia tehetsége valósággal lenyűgözi Campiont, a detektív kísértetiesnek (és démoninak) tartja a színésznő hirtelen szerepváltásait, amelyekkel a közönség – elsősorban a férfiakat – képes elbűvölni. Campion szerint a férfiakat azért igézi meg Georgia jelenléte, mert képtelenek meglátni, hogy a nő nem tesz mást, mint közönséges lényének zavarba ejtő megnyilatkozását „csomagolja a báj köntösébe”.³² Campion is küzd a csábítás erejével, de arisztokrata származása és józan esze nem hagyja cserben, amikor a kivételeset kell a vulgáristól megkülönböztetni. Az aranykor bűnügyi regényeinek többségében a közönségesség a végső bizonyíték, olyan tulajdonság, amely könnyen a bűnözésben ölt testet: „Georgia közönséges volt, vulgaritása pedig elképesztő, olyan ellenállhatatlan, olyan elviselhetetlen, ami előtt semmi sem szent.”³³

Habár Georgia szexuális kapcsolata a férfiakkal forradalmian hat a kor erkölcsi normáinak előterében, elsősorban a szexuális kielégülésre, a birtoklásra és a kontrol gyakorlására terjed ki. Saját magára csak „természetes színésznőként” utal, akit egy kapcsolatban kizárólag egy adott karakter megformálása inspirál, de a kihívás leküzdése után könnyen elveszti az érdeklődését, unatkozni kezd egészen addig, amíg nem talál magának egy újabb játékot. Georgia számára az emberek nem jelentenek többet, mint eldobható köntösöket. A környezetében élők tárgyiasítása azt sejteti, hogy a színésznő üres és tartalmatlan: „Ez az én tragédiám. Amikor szörnyen érzem magam, elgondolkodom, hogy létezem-e egyáltalán.”³⁴ Campion fenntartásai Georgiával kapcsolatban egyrészt a színésznő visszataszító személyiségének megfigyelésén, másrészt az alacsony társadalmi származásán alapulnak. Meggyilkolása előtt Georgia második férje, Ramilies, szörnyszerű lénynek nevezi a nőt, akinek küldetése az „átkozott alacsonyorsból származó vére”³⁵ miatt a férfiak elcsábításában és elpusztításában teljesedik ki.

A primitív és állati ösztönöktől vezérelt színésznő alakja nem számít újdonságnak ebben az Allingham-regényben, de tökéletesen kidolgozott karakterként itt jelenik meg először. Már az első könyvben³⁶ feltűnik a szerény háttérből származó színésznő alakja, akibe a gyilkosság helyszínéül szolgáló Black Dudley-ház arisztokrata származású tulajdonosa beleszeret. Ebben a regény-

31 Uo., 30.

32 Uo., 31.

33 Uo., 117.

34 Uo., 200

35 Uo., 104.

36 Allingham első regénye a *The Crime at Black Dudley* [*Gyilkosság a Fekete Dudley-ban*] címmel jelent meg. 1929.

ben a színésznő többek között a maffiának dolgozik, és arra kényszerítik, hogy különböző feladatokat végezzen el. Az első regény már baljós képet sejtet az efféle típusú nőkkal kapcsolatban, akiket később Mr. Campion alkalmatlannak tart az emancipációra. Ahogyan a *The Crime at Black Dudley* című regényben is megfigyelhető, a színésznő nem a bűncselekmény elkövetésében, hanem a férfiak felbujtásában tekinthető bűnösnek. A *The Fashion in Shrouds* című könyvben Georgia menedzsere, Ferdie Paul az, aki megöli a férjeket azért, hogy a nő karrierjét még sikeresebbé tegye. A történet végén Ferdie beismeri tetteit, viszont hozzáteszi, hogy a gyilkosságot kizárólag Georgia érdekében követte el, ugyanis a nő kivételes művész, és nem hagyhatta, hogy ezek a férfiak tönkretegyék színészi karrierjét. A vallomás izgalmas pontja, amikor Georgia tehetségét materiális haszonnal azonosítja: „Tudják, kivételes művész [...] Nagyon sok pénzt keresek rajta [...] Georgia becses értéktárgy, Campion; felbecsülhetetlen vagyontárgy” (273.). Ferdie kijelentése alapján Georgia két funkciót hivatott betölteni: egyszerre alkotója és tárgya saját produktumának, amelyet pénzre lehet váltani. A menedzser nézetei, melyek a hivatásos színésznőt árucikként azonosítják, Felski szavait idézik:

A kapitalista gazdaságban a nő a férfiak közötti tranzakció csereárújává vált, ami arra kényszerítette, hogy a lehető legcsábítóbbá váljon azért, hogy a férfivásárló tekintetét magára vonja.³⁷

Habár a prostituált a nőiség mint fogyasztási cikk legtökéletesebb formája, a színésznő is a nagy nyilvánosságnak okozott öröm megtestesítője: a fenti gondolatmenettel egyezően olyan valaki, aki képes reprodukálni a társadalom „termékesztetikára épülő logikáját”.³⁸

A romlott nő felszínessége és szexuális promiszkuitása mindkét regényben kiemelt figyelmet kap, de a két szerző közül Allingham beszél nyíltabban a két világháború közötti időszak fiatalabb generációjának a szexualitáshoz és az emancipációhoz fűződő viszonyáról. Mindennek ellenére az aranykor bűnügyi irodalmának elismert női szerzői továbbra is viktoriánus prűdériával kezelik a női szexualitással kapcsolatos kérdéseket, különösen az alacsony társadalmi ranggal rendelkező és ennek következtében szörnyszerű nő ábrázolásmódját az erényes, tanult és kifogástalan osztályhátterrel rendelkező modern nővel szemben. Úgy tűnik, hogy Allingham és Tey genderpolitikájában a társadalmi osztály elválaszthatatlan bizonyos genderkérdésektől: miközben a közép- és felső középosztályból származó emancipált nő csodálatra méltó és példaeértékű, az alacsonyabb rangú társaik visszataszítóvá válnak az emancipáció következtében. Annak ellenére, hogy ez utóbbi csoport tagjai nem követnek el valódi bűncselekményt, kimondottan negatív karakterként jelennek meg a regényekben. A szerzők konzervatív beágyazottsága, valamint a felső közé-

37 FELSKI, 64.

38 *Uo.*, 19.

posztálybeli férfi perspektívájának megtartása elavult elméletek relevanciáját hangsúlyozza, ennek egyik példája a született bűnöző alakja, aki a nők esetében az emancipáció káros következményeit testesíti meg, és egyúttal a múlt és jelen közötti értékválság bizonyítékaként is szolgál az 1920-as és 50-es évek közötti időszakban.

KUSPER JUDIT

AUTOFIKCIÓ ÉS AZ ÖNÉLETRAJZI MÁSIK MEGTEREMTÉSE SZABÓ MAGDA *FÜR ELISE* CÍMŰ REGÉNYÉBEN

Ha az irodalmi szövegek realitáshoz fűződő kapcsolatát vizsgáljuk, korszakonként és értelmezői közösségenként eltérő irányú kérdésfeltevésekbe és problémákba botlunk, melyek – feltételezhetően – nem pusztán egy szöveg igazságfogalmára (bármilyen is az) kérdeznek rá, hanem egyszersmind az irodalmiság mibenlétére is. Nehezen találunk azonban olyan határvonalat, mely határozottan kijelölné az egyébként is megkérdőjelezhető minőségű önéletrajzi realitás és az alkotói folyamat során létrejövő fikcionalitás közötti különbséget, még akkor is, ha a szerző életútja jól dokumentált, rendelkezésünkre állnak az emlékezetet segítő írott vagy akár vizuális és mediális nyomok, dokumentumok.

Szabó Magda önéletrajzi vagy önéletrajzi ihletésű regényeit olvasva mindannyiunkban felvetődhet a kérdés, hogy az elbeszélő és szerző intencionált azonossága valódi azonosításként olvasható-e, emellett – egy különös prózapoétikai játék eredményeként – az önéletrajziként teremtett Másik azonossága milyen viszonyban lehet a narrátorral vagy éppen a szerzővel. Nem szeretnénk azonban abba a csapdába esni, hogy nem különböztetjük meg egymástól a biográfiai szerzőt és a narratív ént, az önmagát a szerzővel azonosító elbeszélőt, hiszen éppen a prózanyelv teremti meg e két figura sajátos kereszteződését, melyet az autofiktív narráció segítségével írhatunk le. Auto-, mivel a saját élet eseményei lényegülnek át az esztétikai tapasztalat termékeivé, és fikció, mivel – szükségszerűen – az irodalmi megformáltságnak köszönhetően a saját, az önéletrajzi elem is egy történet építőkövévé válik, melynek segítségével önmagán túlmutató, esztétikai tapasztalat céljából létrejövő narratíva bontakozik ki.

A szerző *Für Elise* című, utolsó regénye egyszerre kínálja fel a fiktív és referenciális olvasás lehetőségét, ezek összjátéka teremti meg a sajátos imaginárius teret, melyben a reális, életrajzi elemek is képesek jellé, önmagukon túlmutatóvá, egy új megértési folyamat részévé válni. Ekkor válhat az olvasó számára is bizonyossá az eddigi sejtés: már a bevezető fejezetet sem lehet életrajzként a reálishoz kapcsolni, s – ahogyan az autofiktív alkotásokban – „a szöveg mindinkább eltávolodik az írás nulladik fokától, a referenciális diskurzustól”.¹ Az így teremtődő műfaj (elsősorban Lejeune elméleti alapvetéseit követve) leválik az önéletrajzról, létrehozva annak irodalmi, szerkesztett narratívájú változatát.

Az autofiktív fogalom megalkotójának, Serge Doubrovskynak az ötlete, hogy a szerző „saját nevében szerepeljen félig fiktív, félig önéletrajzi, de regény-

1 Ana CASAS, *Hibrid szövegek, bizonytalan recepció: az autofikció pragmatikája és műfajisága*, Filológiai Közlöny 2020/2., 64–78., idézett oldal: 66.

nek aposztrófált elbeszélésében, elméleti szövegeiben pedig az autofikciót az én igazságát a hagyományos önéletrajzi beszédmódoknál autentikusabban, összetettebben megfogalmazó írásmódnak tartja”.² Philippe Gasparini pedig „az autofikciót, annak Doubrovsky-féle művelése nyomán, az önéletrajzi regény művésziesebb alakmásának tekintette, a később oly fontossá váló szerzői tulajdonnév műbeli szerepeltetésének és a mű fikciós megalkotásának és befogadásának kettős követelményét pedig olyan szűkítő szempontnak, melyen kevés mű menne át”.³ Vagy ahogyan Bárány Tibor fogalmaz:

Az autofikció olyan (ön)életrajzi szöveg, amely ahelyett, hogy elrejtene, büszkén vállalja saját részleges fiktivitását. Aggálytalanul dramatizálja a beszélő életének eseményeit, hogy ezáltal „refamiliarizálja”, újra közel hozza az olvasóhoz a művészetet – az olvasóhoz, aki a szövegben közvetlenül ráismer az elvileg számára is adott társadalmi és történeti valóságra.⁴

Nagy M. Anna pedig úgy véli, „[a]z autofikció az önéletrajz és a fikció határmezsgyéjén mozgó kortárs műfaj, legfőbb formanyelvi és tartalmi sajátossága a személyesség, ami alkalmas a traumatikus tapasztalatok megfogalmazására”.⁵ Már maga a műfaji elnevezés is, mint láthattuk, több évtizedes múltat tekint vissza, elődjének tekinti az önéletrajzi regényt, ám a fikcionalitás szintjét tekintve más paktumot kínál az olvasónak: az életrajzi elemekből kiindulva s azokra építve a reális tartományától eltérő, jelentősen fikcionalizált aktusok is helyet kaphatnak az elbeszélésben anélkül, hogy a fikcionalizálás tényére a narrátor (vagy bármely szereplő) felhívna az olvasó figyelmét.

E narratív megoldás nem példa nélküli az irodalomban, az utóbbi néhány évtizedben kiemelten népszerűvé váltak az autofiktív elbeszélések mind a magyar, mind a világirodalomban, gondoljunk csak Karl Ove Knausgård, Kun Árpád, Sofi Oksanen vagy Elena Ferrante műveire (vagy bármely, naplószerű elemeket tartalmazó elbeszélésre). A *Für Elise* – hasonlóan az *Ókút*, a *Régimódi történet*, *Az ajtó* vagy éppen *A pillanat* első fejezetének narratív szerkezetéhez – a biográfiai szerző nevének szövegbe íródásával elindít egy olyan fikciós játékot, melyben a jelek egyszerre két irányba is mutathatnak: az olvasó egyszerre figyeli a létrejövő alak-

2 Z. Varga Zoltán idézi Doubrovsky művét: Z. VARGA Zoltán, *Autofikció és önéletírás-kutatások Franciaországban*, Filológiai Közlöny 2020/2., 6. (Az idézett mű lelőhelye: Serge DOUBROVSKY, *Autobiographie/Vérité/Psychanalyse*, L'Esprit Créateur 20 [3], 1980, 87–97.)

3 Z. Varga Zoltán idézi Gasparinit: Z. VARGA, *Autofikció és önéletírás-kutatások Franciaországban*, 6. (Az idézett mű lelőhelye: Philippe GASPARINI, *Est-il je? Roman autobiographique et autofiction*, Seuil, Paris, 2004.)

4 BÁRÁNY Tibor, *Valóságon innen, fikción túl. Mit keresnek valós személyek a regények világában?*, Színház 2018/2., 20. Bárány Tibor itt Radnóti Sándor autofikció-fogalmára épít.

5 NAGY M. Anna, *Minél civilizáltabbak vagyunk, annál jobban szeretnénk belelátni a sötétségbe*, Litera 2021. december 15. <https://litera.hu/magazin/kritika/minel-civilizaltabbak-vagyunk-annal-jobban-szeretnenk-belelatni-a-sotetsegbe.html> (Utolsó letöltés: 2022. szeptember 25.)

ban vagy történetben a biográfiai arcot/hangot és a fikció szétszóródó lehetőségeit. E dimenziók mindegyike egymásra íródik, s az autobiográfia helyén létrehoz egy széttartó, ám multiplikálódásában is összeálló, elágazó ösvényekből szövődő történetet, egy mintha-világot, ami így nemcsak az alkotó, hanem a befogadó számára is megsokszorozza az értelmezési lehetőségeket.⁶

A narrátori játék a mű szerkezetét nézve is ezt az értelmezést erősíti, amikor reális jegyekkel ruház fel fiktív szövegelemeket, az olvasóban a „valódiság”, az „igazság” érzetét keltve – ám ezen elemek mind egy kibontakozó új élettörténet, egy regény, azaz egy fikciós irodalmi műalkotás részei lesznek.

A *Für Elise* egyik legváratlanabb gesztusa maga az alakteremtés: a korábbi autofiktív művekből már jól ismert Magdolna, Magda, Magdus, Dolna, írónő stb. mellé felsorakozik egy új név, Cili, aki az autofiktív Dódi (Magda) alakmásával, pontosabban Másikjává válik, tulajdonságaiban nem a hasonlóságot, hanem a hangsúlyos elkülönülést, a Másik-jelleget nyomatékosítva. Az apa által hazahozott trianoni árva éppen egyidős Magdával, ám annak mindenben szöges ellentéte, így a regényben megteremtett fiktív testvér egy soha nem létezett, mindig vágyott vagy éppen mindig elnyomott, hiányként aposztrofálható szubjektumrész antropomorfizált kivetüléseként értelmezhető, aki mind külső, mind belső jegyeit tekintve egy olyan, ideiglenesen Dódi mellett tartózkodó komplementer, aki másságával hívja fel a figyelmünket (és az autofiktív keretek között létező elbeszélő figyelmét) a személyiségfejlődés különböző aspektusaira.

Az én ilyen típusú megkettőződtségére a magyar irodalom szóbeli és írásbeli hagyományában is találunk példát. A szépirodalomban egyaránt találkozhatunk implicit és explicit megkettőződéssel is: implicitről abban az esetben beszélhetünk, amikor az alakmás „eredetije”, az odaértett elbeszélő nem figurális szereplője a műnek, ám a szöveg retorikai teljesítménye a mű hőstét a (többnyire önéletrajzi) szerző másikjaként aposztrofálhatja, mint pl. Bródy Sándor *Rembrandtjának* vagy Gárdonyi Géza *Az én falum* tanító-elbeszélőjének alakját. Explicit alakmás esetében a szöveg pragmatikai terében is megjelenik az (ugyancsak biográfiai alapokra építő) elbeszélő és az általa/belőle teremtődő Másik is. (Erre példaként idézzük fel Kosztolányi Dezső *Esti Kornéljának* Másik-konceptióját). A *Für Elise* – az *Esti Kornélhoz* hasonlóan – egy olyan explicit megkettőződést kínál, melynek egyik elemét retorikailag is autofiktív elemekből építik fel, Másikját pedig az elrejtés alakzatának alkalmazásával aposztrofálja biográfiaiként, holott az autobiográfia is a fikció terméke: pragmatikai szempontból nem értelmezhető életrajziként (hiszen kitalált, fikcionált lánytestvérről van szó), ám lélektani szempontból kifejezetten működtethető az autobiográfiai eljárás, hiszen a sajátához, a valóshoz való kapcsolódási pontot nem a (testi) létezésben kell keresnünk, hanem az autobiográf szerző autofiktív lényegített belső világának kivetülésében.

6 Erről részletesebben lásd korábbi írásaimat *Az ajtó és a Régimódi történet* kapcsán: KUSPER Judit, *Rongált arcok, zárt terek. Identitás és újrakonstruálás Szabó Magda Az ajtó és a Régimódi történet* című regényeiben = *Kitáruló ajtók. Tanulmányok Szabó Magda műveiről*, szerk. KÖRÖMI Gabriella – KUSPER Judit, Líceum, Eger, 2018, 27–50.

Kétségtelen tehát, hogy az utolsó regényét író szerző egyszerre teremti meg és teremti újra több évtized emlékezettapasztalatát játékba hozva gyerekkori önmagát és annak Másikját, tükörképét (ahogyan Kiss Noémi⁷ értelmezi Cili alakját) – ám sokkal inkább olyan „varázstükröt” használva, melyben a belepillantó nem önmaga mását, hanem kifordított, hiányzó képét találja. A két lány különbözősége szélsőséges magatartásmintákban mutatkozik meg már a regény nyitófejezetében, ahol az egyes szám első személyben megszólaló, önmaga gyerekkori alakmását megteremtő elbeszélő a gyerek Dolnának nagy és komoly, felnőtt tudást, ám heves indulatokat, kirohanásokat tulajdonít, melyeket a beszédhez kapcsolódó igékkel is nyomatékosít: „verseket kiabálok”⁸ (17.), „elébe toppantam, rákiáltottam” (18.), „ordítva tiltakoztam” (18.), „újra rákiáltottam” (20.), „tovább ordítottam” (21.), „kiáltottam rá megint” (21.), „már toporzékolok is, nem csak ordítok” (22.). A kislány latinus műveltségén és vadságán megdöbbenő pap nagybácsi, Béla – feltételezhetően a kor elvárásainak megfelelően – a kislányokhoz kapcsolódó női attribútumokat várná el öccse lánygyermekétől: „Kit nevelsz te ebből a lányból, Elek? – kérdezte a vendég, és ekkor már aggodalom érződött a hangjában harag helyett. – A karján nincs baba, se a földön játék kockák, fakarika, hol a főzőedényke, bögre, kisseprő, valami gyermeki, emberi?” (19.) A felsorolt játékok, eszközök nagyrészt a sztereotipikus kislányjátékokhoz kapcsolódnak (talán a fakocka és a fakarika lehet nemsemleges eszköz), ám mindegyik az eszközhasználó játékhoz, szórakozáshoz, illetve a korai szerepjátékokhoz kapcsolódik a gyermekfejlődés korai szakaszában. Béla nem veszi észre, hogy tulajdonképpen Dolna ugyancsak szerepjátékot játszik, csak külső, tárgyi eszközök nélkül, ugyanis a nyelv eszközeit és saját fantáziáját használja fel új világok megteremtéséhez, ami az eszközhasználó játéknál kifinomultabb és valóban bonyolultabb, komolyabb tevékenység. A kislány tudása azonban nem csodálatot, hanem sokkal inkább félelmet és értetlenséget vált ki a maga mássága, szokatlansága miatt a hallgatóból, szemlélőből, aki megriad attól, ami a – sztereotipikusan – elvárttól eltér. Az elbeszélő így részben a külvilág felé, védekezésésként, részben saját megnyugtatóására megteremt egy új arcot, egy új figurát, aki mindazt képviseli, ami ő nem lehet, vagy ami néha lenni szeretne, aki kirakatba tehető és megnyugtató, mert mindenki szereti. „Cilit, a másik lányunkat nagyon fogod szeretni, Béla” (19.) – mondja Lenke, az édesanya –, „az most is a babáját öleli” (19.).

Cili tehát a lány, érzékeny, archetipikusan lányos, szerethető gyermek, akinek érkezése (megteremtődése) az egész család életét felforgatta, ám egyszerismind mederbe is terelte. A kislány Dolna számára pedig – korábbi vadságát legyűrendő – a megszólalás, a megszéldülés, a kommunikálás lehetősége is. Az éppen megérkezett s még sem önmagát, sem nyelvét/szavait nem találó, végletekig trauma-

7 KISS Noémi, „Cili én vagyok” avagy a régimódi textuális tér. Szabó Magda: *Für Elise*, Irodalmi Szemle, 2004/1, 59–66., idézett oldal: 61.

8 SZABÓ Magda, *Für Elise. Első rész. Cili*, Jaffa Kiadó, Budapest, 2016. A továbbiakban a mű ezen kiadására hivatkozom a főszövegben zárójelben jelölt oldalszámokkal.

tizált Cili árvaruháit leszaggatva menekülne az ismeretlen házból, amikor – Ilka néni nógatására – Dolna megteszi első lépéseit fogadott testvére felé: „Léptem egyet felé habozva, mert elbűvölt a két szó, amit kiejtett, belebódultam a váratlan titokba; ki az a Jadrán és Dánica, miféle varázsszavak ezek, ki ez a gyerek, lehet, hogy tündér?” (47–48.) A csodálatot tétova közeledés követi, s amikor a két kislány arca összesimul, megtörténik a csoda, s elindul egy új történet:

Orestes meglelte Pyladesét, Achilles Patroclusát, én a testvért, akinek elvesztését sosem hevertem ki. Meg nem számolhatom, hányszor léptem rosszul életemben, akkor kivételesen nem. Mintha fények gyúltak volna ki, megtörtént a csoda: ordítozás helyett elkezdtem sírni, és átöleltem Cilit. [...] Cili életem négy tartóoszlopának egyike lett, ha Cili nincs, én át nem élem, ami átélésére kiválasztott a sors. (48.)

E néhány sorból sokat megtudhatunk arról, ki is lehet az a Cili, akinek létrehozása Szabó Magda utolsó írásai narratív világának központi eleme, s aki problémamentesen belesimul a már így is ezer (fiktív és reális) szálból szótt autofiktív elbeszélésekbe. Cilit a szavak hozzák létre, méghozzá először azok a mindenki számára érthetetlen hangsorok, amelyeket kínjában, bánatában harsog világgá. Különlegességük és idegenségük Dolna számára viszont éppen az ismerősséget ígéri, hiszen az annyira kedvelt mesék világát idézik fel varázsigejellegüknek köszönhetően, ezáltal Cilit is mesehősi képességekkel ruházzák fel. Az elbeszélő Dolna szerint tündér, de a gondolatmenetet továbbolvasva sokkal inkább egy állandó társ, egy hű segítő szerepét tölti be, éppen úgy, mint a népmesék táltos paripája. A megfeleltetés egyszerre allegorikus és szimbolikus, Cili belépése Dolna történetébe részmegfelelési lehetőségeket is kínál a népmesei táltostörténetekhez, hiszen Cili is, mint egy népmesei táltos, legyengült, elhanyagolt állapotban van a főhőssel való találkozáskor (sokszor sárkány vagy boszorkány tartja fogva, a trágyadomb alól kell kihúzni, nem bír lábra állni), s Cili is mind testileg, mind lelkileg kétségbeejtően sérült, a fenti jelenetben pedig ruhájától is megszabadult, meztelen, lesoványodott, árva gyermek, aki csak akkor tud (majd) valódi pompájában tündökölni, ha az, akihez tartozik, képes lesz őt megváltani, felerősíteni. Ám ekkor a táltos fénye is visszaragyog társára, s immár ő lesz az, aki láttatja vele, amit máshogy nem látott volna, aki megmenti minden bajból, s élete nagy győzelmei felé tudja kormányozni a másikat. Az allegorikus kép kibontásához viszont érdemes máris hozzákapcsolni, hogy a népmese-értelmezésekben a táltos paripa a főhős énjének kivetüléseként, pontosabban annak lelki megnyilvánulásaként értelmezhető, egy olyan jobbik részként, amelyet először felerősíteni, majd folyamatosan táplálni kell, hogy a szubjektum valódi része lehessen. A *Für Elise*-beli Cili a maga gyengeségében így egyszerre megmentendő és megmentő, s a két lány (a két szubjektumrész) a fent idézett jelenetben egy finom fizikai érintkezés, az arcok egymáshoz szorítása révén kapcsolódik össze mindaddig, amíg erre a Másik szubjektumrész megteremtőjének szüksége van.

Cili így válik egyszerre Dolna megmentettjévé és segítőjévé, megszelídítőjévé, melynek már-már mitológiai szimbóluma a szavak megszelídítése. Az eddig indulatból, kiabálva kommunikáló kislány más (ön)kifejezési módokat talál, itt a sírás és az ölelés válik a korábbi féktelen indulatok lecsillapítójává, illetve a gesztusok nyitják meg az utat a valódi megszólalás, az írás felé is. Cili nyitja ki a világot az addigi mitológiai (mesés) értelemvilágban helyét kereső Dolnának, láttatja meg a valóságot, mutat rá arra, hogy a testvére fejében létező szimbolikus és allegorikus képeknek mi lehet a másikja, mire vonatkozatható mindaz a képpé merevített tudás, s hogyan lehet jelentést csíholni belőle. „Mikor iskolába kerültünk, kiderült, sokkal járatosabb a világban, mint én, akit tündérmesékkel, kegyes átírásokkal meg ókori kémhistóriákkal traktáltak” – írja, majd hozzáteszi, hogy „de jobban értette nálam, mi az etnikai diszkrimináció, [...] ő kérdezte meg apámtól, mi lesz a munkanélküliek sorsa, ha senki nem segít rajtuk vagy ennivaló nélkül éri őket a tél. Míg nekem Trójáról meséltek, királyi palotáról, míg Cili nem jött, nem érdekelt, amire ő azonnal felfigyelt. Cili én voltam, ő meg én, azaz egymás hiányai, ketten alkottunk reális egészet.” (49.)

A bekezdés sokszor idézett utolsó mondata mellett érdemes figyelnünk az azt megelőzőekre is: Cili akkor jelenik meg, amikor a gyerekkorban megismert mesék, mítoszok már beépültek Dolna szimbolikus világába, jól ismeri szerkezetüket, elsődleges jelentésüket, s – a szubjektum önreflexív stádiumával párhuzamosan – elindulhat az elvonatkoztatás, a rákérdezés, a mélyebb megértés időszaka. A mesékből és mítoszokból megkapott kollektív tudatelemek így a tudatalatti tartományból előhívhatóvá válnak, ám ehhez szükség lesz egy olyan jellegű rendszerezésre, mely felülírja a kiabálás és indulatosság képében megjelenő káoszt. Cili az a megzabolázó, szuperegyszerű elem, aki képes mozgásba hozni a „holt” tudást, az értelemhez érzelmet kapcsolni, a kaotikust megzabolázni, s így mindig a megfelelő kérdést feltenni vagy a megfelelő interpretációt megalkotni. „Ha Amalfiban járok, ülök a sírja mellett, és eltűnődöm rajta, mire vittem ezzel az eszméletlenre pallérozott műveltségemmel Cili elsődleges jósága nélkül” (49.) – olvashatjuk Cili szerepének summázataként, aki viszont segítőként megteremtett szubsztanciából antropomorfizált Másikká növekszik a regény testében, hogy végigkísérje Dódi útját a önreflexív felismeréstől a felnőtté válás során mindaddig, míg ez a kivetített szubjektumelem nem olvad össze véglegesen és kitörölhetetlenül az őt életre hívó, másik szubjektumrésszel.

Ám a Cili-szubjektumrész hangjának megtalálása sem problémamentes: szüksége van arra, amit csak Dódi tud nyújtani számára: az elfojtott érzelmek sokáig nem képesek utat engedni az artikulált szavaknak, megérkezése után Cili néma lesz, senki nem tudja megszólaltatni, bár Dódi is megpróbálja beszélni tanítani, s a nőnevelésben jártas Jablonczay lányok is mindent megtesznek annak érdekében, hogy szóra bírják a trianoni árvát. Végül Piroska óvodájában sikerül Cili számára megteremteni a megszólalásához szükséges, korántsem várt körülményeket. Egy óvodai előadás színpadra állítása során, érezve a valóság elhagyásának, azaz a határátlépésnek a lehetőségét, a műsorba feledkezve

angyali hangon kezd el énekelni egy dalt – igaz, franciául (67.), mely így még erőteljesebben hangsúlyozza a nyelvtől való távolodás s az énekhanghoz, a zenéhez mint kollektív kifejezőeszközhöz való közeledés lehetőségét. A Cili-sz subjektum tehát a művészi kifejezés lehetőségét „kapja meg”, amikor összekapcsolódik Dódival, pontosabban annak azt a nyelvi részét, ami eddig hiányzott belőle, ő pedig hozzáteszi azt a „lelki”, zenei aspektust, a szépség örök kifejezőképességét, ami pedig Dódiiban jelentkezett hiányként.

Igaz, ez az egymásra találás nem egyszerű, Magdolna féltékenysége nehezen tudja kezelni Cili sikerét, a másik, másféle lány családját elbűvölő produkcióit. „Magdolna hetek óta imádkozott, törjön ki már valaki lába, vagy majd az előadás legyen végzetes bukás, de nem történt semmi” (66.), ráadásul a nyelv, amin Cili énekel, idegen számára, nem olyan, mint a sajátja (Dódi tehát nem saját nyelvét „adta” először mostohatestvére számára, csak a nyelvet mint jelrendszert), hangsorait idegenségükben káromkodásnak érzi: „szavakat hallottam, de bár ne hallottam volna, ennyi mocskot nem hord össze három vasárnapon se a cselédlépcső, nem ennyi hülyeséget. Még hogy szürke ponty nyavalyog, Bonifácnak, de a szöveg vége volt az igazi botrány, hogy létrán fonnak tufaszon. Fúj, hogy a szeme nem ég ki!” (67.) A *Sur le pont d'Avignon* éneklő kislány az óvoda színpadán olyan produkciót mutat be, amelyet Magdolna valószínűleg sohasem tenne: „Boldogtalan testvérem a színpadon zagyvál, a primadonna odafenn nem én vagyok, aki tudok, de nem szeretek táncolni, mert igazán csak tornászni szeretek, talajon, hangom meg, azt elismerem, nincs, de hallásom igen” (68.) – írja, rávilágítva arra a különbségre, ami kettejük között van, s ami egy olyan Másikat képes megteremteni, aki Magdolna komplementereként jelenik meg: mindaz, ami szeretne lenni, de nem lehet(ett), a szavak mestere mellett a hangok mestere, vagy éppen a konok-kemény tudás mellett valami légység, érzelmesség megtestesítője. Így a távolról közelítő s a mű elején határozottan Másikként megjelenő Cili először létrehozza s beemeli Dódi világába gyönyörű hangjával, székeségével, finom művészetével járó minden tulajdonságát, hogy azok lassan, lépésről lépésre beleoldódjanak az őt megteremtő/előhívó lány szubjektumába. Cili jelenléte segít Magdolnának megérteni és feldolgozni saját önhittségét (például akkor, mikor úgy gondolja, jobban ismeri a Szentírást, mint az őt kicsapó illatos hölgyek).

Ugyanakkor ez a szelíd teremtés fogja megoldani a kamaszlány Magdolna és a többi áldozat erőszakos társaikkal való konfliktusát is a maga egyszerű, keresetlen módján. A *Gidipacal* című fejezetben olvashatunk a felnőtté cseperedő, ám testüket nem uraló, libidójukat erőszakban szublimáló lányok tetteiről, mely megalázza, megtöri a kisebbeket, újakat. Az alapvetően verbális agresszióra épülő, ám testi fenyítésben is megnyilvánuló gidipacalozás egyfajta beavatási szertartásnak is tekinthető, ám – sok kollégiumi, gólyabeavatáshoz hasonlóan – az áldozatok nem válnak ezáltal semmiféle értékes közösség részévé, jutalmuk csupán az erőszaknak való behódolás lehetősége. Cili viszont nem törik meg a rá zúduló csúfolódásban, „úgy térden rúgta a vezért, hogy az mindjárt össze is esett” (122.). Önvédelmi gesztusában mélyről jövő, otthonról hozott, az idegen

támadóval szembeni ellenállása mozgatja („Ántánt dögök, gyertek csak, nége-
rek!” [123.]). Cili ezek után mások védelmezőjévé vált, „a nefelejcsszemű angyal
ordított, harapott, rúgott, a nagylányok menekültek előle” (123.), éppúgy visel-
kedett, mint a gyermek Magdolna. Nagylánykorukra harmonikusan kiegyenlítik
egymást, tulajdonságaik, archetipikus szerepmintáik átvándorolnak a másikba,
hogymás segítőivé, kiegészítőivé váljanak életútjuk során.

A regény folyamán – a sokszor rapszodikus szerkesztés, a mindig újra feltörő
emlékezéshullámok linearitást megakasztó struktúrája ellenére – jól kitapint-
hatók a felnőtté válás (élet)útjának egyes állomásai, szakaszai, melyek egyrészt
mérőföldkőként, másrészt próbatételként is szekventálják az összefonódó lány-
hősök útját. A narrátor maga is hangsúlyozza ezen állomások plasztikusságát,
pl. a következő megjegyzésben is: „Sajnos, az édeni állapot, amely a gidipa-
calkorszakban kezdődött, az intézeti élet komolyságával egyre jobban sorvadt,
de a végső dőfést nem az időhiány adta, hanem a tánciskola, amelybe való
beiratkozást éppúgy előírta az az akkori nevelés, mint ezernyi más.” (167.) S a
tánciskola után ilyen próbatételnek tekinthető a cserkészkirándulás, az érett-
ségi, majd a lánykérés és férjhez menés időszaka, mindegyikben két különböző
nézőpontot és élményt ismerhetünk meg, ám folyamatosan úgy, mintha mind-
kettő egy irányból érkezne. Az önmagával folyamatosan szigorú Magdolna-
elbeszélő kategorikusan elkülöníti ugyan a szerepeket – „Őt mindenki szerette,
engem alig valaki Pálmán, Lidikán kívül, és ezen nem volt mit csodálkozni, nem
voltam se könnyed, se bőkezű, segítségre mindig kész iskolatárs” (169.) –, éppen
e szélsőséges ábrázolás képes leleplezni a két figura egymáshoz való viszonyát.

Ahogy a szintén autofiktív narratív eljárásokkal dolgozó *Régimódi törté-
net*ben is olvashattuk, „nincsenek az életben ilyen tökéletes idomok”,⁹ a túl-
ságosan egyértelmű, végletes kerek kép gyanakvóvá teheti a befogadót, s „a
kirakós kockajáték képe nem akart összeállni: valami zavarta a harmóniát”.¹⁰
Míg ott a Jablonczay Lenkétől az apjáról hallottak alapján kibontakozó feke-
te-fehér kép okoz zavart, a *Für Elise*-ben a két, fekete és fehér vagy – stílusos-
an – szőke és barna lány egymástól – a narratív szándék szerint – végletesen
különböző személyisége. Ám ahogyan a *Régimódi történet*ben, itt is lelepleződ-
nek a végletek. A fentebb felsorolt szubjektumkettőzés mechanizmusát alátá-
masztva Szabó Magda ezúttal a szó szoros értelmében vehető, archetipikus
irodalmi hősöket épít autobiográf visszaemlékezésébe, megidézve a – regény-
ben egyébként többször is felemlített – Atreidák családját, így a barna és
okos Klütaimnésztrát és a szőke és érzéki Helenét, vagy akár a népmesékben
sokszor megformált, ugyancsak barna és szőke lánytestvéreket, pl. a *Hófehérke*
és *Rózsapiros* hősnőit. A fekete-fehér/szőke-barna szélsőségek feloldása pedig
éppen a szélsőségek megkérdőjeleződésében bontakozhat ki: ahogyan a
Régimódi történet elbeszélője is kijelenti, hogy nem létezhetnek fekete és fehér
figurák (mivel ezek okozzák a kirakós darabjainak összeállíthatatlanságát), itt is

9 SZABÓ Magda, *Régimódi történet*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 2006, 97.

10 Uo., 98.

hasonló gesztussal élhetünk: a két szélsőséges személyiség nem értelmezhető immár külön, csakis egy entitás két szubjektumrészének kivetüléseként. Az így kettéosztott szubjektumban egyszerre van jelen az eltávolítás és az egységesülés aktusa (vagy legalábbis annak vágya), hiszen a szubjektum egyfajta védekező mechanizmusával számolhatunk: a még terhes, nehezen feldolgozható információkat, tudáselemeket vagy éppen a vágyott, de el nem érhető archetipikus szerepmintákat így le tudja választani önmagáról, Másikká tudja tenni, s így – a mélyebb megértést elősegítendő – kívülről tudja szemlélni énje másik részét. Így ez a Másik egyfajta védőpajzst is képezhet a hős számára, vagy – egy másik metaforát használva – patrónusként funkcionálhat, hiszen ebből a kívültre helyezett ismeret- és erőtérből a számára szükséges beépíthető, míg a terhessé váló hátrahagyható. Ezért is szükségszerű az, hogy Magdolna erősödésével, magára találásával a Cili-rész folyamatosan gyengül, míg – egy olyan tettel, amit a történetbeli Magdolna soha nem tudna elérni – operaénekesként¹¹ ki nem lép testvére világából, majd a külföldre költözés után végleg magára is hagyhatja az immár felnőtt testvérét.

A *Für Elise*-beli Cili azonban nem csupán Magdolna hiányából táplálkozott, életútja – részmegfeleltetésekkel együtt is – ismerős lehet a *Régimódi történet*ből. Ugyanúgy magányos és szülei nélkül nő fel, ahogyan az ott ábrázolt Jablonczay Lenke, gyönyörű, szőke teremtés, aki zenetudásával búvóli el a debrecenieket, s aki mindig egy kicsit idegen marad a város lakóinak. Első szerelmét a tánciskolában ismerte meg, amiről a *Régimódi...*-ban hosszasan olvashatunk, ám a *Für Elise* (beharangozott) tánciskolai kalandja jóval szűkszavúbb, s Cili első szerelméről is jóval kevesebbet tudunk meg, mint Lenke Józseffel való kapcsolatáról, bár töredékességében is kísértetiesen emlékeztet rá. A Lenkének nem sikerülő zenei karriert pedig a távozó Cilinek ajándékozza a regény, igaz, ennek ára a Debrecenből (és a családból) való kilépés, mely alternatív történetként hozzásimulhat Jablonczay Lenke élettörténetéhez is. A *Régimódi történetet* elbeszélő Magda tehát megidézi, újrateremti (az életrajzi) Szabó Magda édesanyját, hogy egy lekerekített, bár nem fekete-fehér történetben elhelyezze, majd a *Für Elise*-t elbeszélő Magdolna biográfiai énjének narratív (és szükségszerűen autofiktív) konstruálása során az (autofiktív) életrajzi testvéreként az édesanya arcának mintájára teremti meg saját Másikját, aki így nem csupán az én (Magdolna) hiányaként konstituálódik, hanem magában hordozza az anya történeti és személyiségjegyeit. Cili sorsa elválaszthatatlan Lenkéétől, Dolna pedig nem pusztán egy testvérszerű Másikban keresi saját hiányzó tulajdonságait, személyiségjegyeit, hanem az allegorikus anyával is kapcsolatba kerül, akinek a *Régimódi történet*ben megismert traumái, áldozatai, lemondásai – csakúgy, mint Cili ugyanezen élményei – mind hozzájárultak ahhoz, hogy a mindkét regénybeli Dolna magára ismerhessen, magára találhasson.

11 Reális kapcsolódási pontként megemlíthető, hogy Szabó Magda férjének, Szobotka Tibornak az első felesége is operaénekes volt, aki Budapest ostromakor, várandósan vesztette életét.

Szabó Magda mesterien játszik az olvasóval: az autobiográf narratív elemek segítségével sajátos világot teremt, ami már nem Debrecen, főhőse már nem Szabó Magda, hanem e reális elemekből felépülő komplex világ, már-már univerzum, melyben mindennek és mindenkinek megvan a maga szerepe, s ahol az egyes regények között sajátos átjárók is nyílnak. Szereplői és helyszínei legtöbbször a valóságból táplálkoznak, ám a *Für Elise* mintha egyre inkább maga mögött hagyná a biográfiát, s immár főszereplője is fiktív, feltehetően – mint láthattuk – elsősorban pszichoanalitikus olvasat segítségével felfejthető entitás. Így a Cilihez kapcsolódó, reálisnak vélt jelek is „eltorzulnak”, mind a személyek, mint a helyszínek csak a fikció keretein belül válnak értelmezhetővé, így vőlegénye, a világhírű karmester, Gianni Tonelli, valamint a regény szerint Debrecen-szerte ismert Tonelli-ház is. Tonelli szintén egy reális térhez, Milánóhoz, valamint reális személyekhez, Bartókhoz, Kodályhoz kapcsolódik, ezáltal – Cilihez hasonlóan – fiktív és reális között lebeg, jelentése csak a regény imaginárius terében lesz. A Szabó Magda által árajzolt Debrecen-térképre pedig újabb helyszín kerül fel: „Cili sosem látott otthonát úgy hívják szülővárosomban: a Tonelli-ház. A gyerekek, akik odajárnak [mivel zenei általános iskola működik benne – K. J.], nem tudják már, ki építette, valami idegen.” (314.)

S ha Debrecen térképe vagy a két világháború közötti korszak zenei élete árajzolható, miért ne lenne az az autobiográfia is? Szabó Magda utolsó nagyregényében ennek az árajzolásnak, egy autobiográfiából táplálkozó fikciónak lehetünk a tanúi, melynek során a Szabó Magda-életműben is egyedülálló, a korábbi autofiktív művek hőseitől is különböző narrátort köszönthetünk, akinek alakjában (az életrajzi) Szabó Magda nem pusztán és nem elsősorban életének elmesélőjévé, sokkal inkább valódi regényhőssé válik.

KISPÁL DÁNIEL

**„THE FLASH FAILURE – LET THE SUNSHINE IN”¹
KÖZELÍTÉSEK RAKOVSZKY ZSUZSA A HOLD A HETEDIK
HÁZBAN CÍMŰ ELBESZÉLÉSÉHEZ**

Bevezetés

Tanulmányom legfőbb célja, hogy a szövegelemzés által izgalmas, kiterjedt összefüggésekre utaló motívumokat tárjak fel a címben jelölt Rakovszky-elbeszélésben, amely 2009-ben jelent meg a szöveggel azonos címet viselő, többnyire hosszabb elbeszéléseket tartalmazó, *A Hold a hetedik házban* című kötetben.

Röviden a narrációval és az elbeszélés szerkezetével foglalkozom, hosszabban pedig az idő- és térszerkezetet, a szövegben felbukkanó szereplők lelki sajátosságait és motivációit, a mű metaforikus motívumait és azok összefüggéseit, valamint a cím jelentéslehetőségeit, illetve annak a művel való kapcsolódási pontjait vizsgálom. Végül a kötet és az eddigi *Rakovszky*-életmű kapcsán megjelent szakirodalom, valamint saját meglátásaim alapján megpróbálom elhelyezni a szöveget egyrészt irodalomtörténeti, másrészt pedig az írói életmű kontextusában.

Egy általunk 2022-ben, középiskolai magyartanárokkal végzett pedagógusnézet-kutatás² – melyben fogalomtérképes, interjú és kérdőíves vizsgálat is zajlott – részben azt az eredményt mutatja az újabb, tehát 21. századi vagy kortárs irodalom kapcsán,³ hogy a magyartanárok a végletekig feszített munkatempón, a tantervi szabályozókon és a tananyag tömörségén felül azért foglalkoznak csak csekély számú kortárs irodalommal a tanórákon, mert kevés az olyan szakirodalom, melyekben ezeknek a szövegeknek az interpretálásáról olvashatnak, ami pedig idő hiányában komoly támasza lehetne a pedagógusoknak.

1 Az idézet a *Hair* című musical utolsó betétdalának címét jelöli.

2 KISPÁL Dániel, *Középiskolai magyartanárok irodalomtanításra vonatkozó nézeteinek vizsgálata*, doktori disszertáció, 1–255. <http://disszertacio.uni-eszterhazy.hu/100/> (Utolsó letöltés: 2023. 01. 15.)

3 Azért használom az újabb és a kortárs irodalom kifejezést, mert ezzel kívánom feloldani a különféle megközelítésmódok közötti definíciós különbséget, amellyel ezek a narratívák – vagyis például kortársnak azt a szerzőt tekinthetjük, aki még aktív, vagy egy másik meglátás szerint az utóbbi 20-30 évben született művek köre, vagy éppen azok a művek, amelyek lényegi módon képesek tartalmi-formai-retorikai értelemben reprezentálni a jelent stb. – a kortárs irodalmat próbálják meghatározni. Dolgozatomban nem kívánok ezzel a kérdéskörrel foglalkozni, a novellára kortárs szövegeként tekintek.

Az osztályteremben jól működhetnek a hermeneutikai alapvetésű értelmezések, gondolok itt elsősorban a *Jauss*-féle irodalmi hermeneutikára és az ehhez kapcsolódó háromlépcsős modellre.⁴ Ahhoz, hogy az első fázisban megvalósuló progresszív-esztétikai, az osztályteremben a szubjektivitást becsatornázó interpretációt az objektív-tudományos, retrospektív irányba tereljük, jó módszer lehet a strukturalista elemzés beépítése,⁵ hiszen egyrészt megfelelő kapaszkodókat adhat a tanulóknak, másfelől az érettségi értékelési szempontrendszerébe is beépíthető. Az értelmezés során ennek okán gondolkodtam én is alapvető jelentésrétegekben, illetve a dolgozat zárásának történeti megközelítése, olvasata is illeszkedik a *Jauss*-féle recepcióesztétika rendszerébe.

Elbeszélés és idő

Az elbeszélés narrációja egyes szám harmadik személyű, ami egyfajta távolabbi, külső rálátást nyújthat a cselekményre, illetve a karakterekre is, akiket ez a fajta – sokszor az objektivitás pozícióját és az olvasó távolságtartását erősítő – elbeszélésmód mégsem távolít el tőlünk. Sokszor érezhetjük, hogy a történet szereplői *belülről vannak kibontva*, mintha a látszólag kívülre helyezkedő narrátor médiuma lenne személyes történetüknek, vagy éppen fordítva, mintha maga a narrátor teremtett volna olyan szerepeket ezekben a karakterekben, melyek által ön maga, saját belső világa is képes érvényre jutni a szövegben.

Maga a történet néhány mondatban összefoglalható. Középpontjában egy olyan kapcsolat áll, amely végigkíséri az elbeszélés két központi figurájának, E.-nek és Á.-nak az életét, és amelyről sokszor nem tudjuk eldönteni, hogy érzelmileg miként definiálható: szerelem, szeretet, megszokás, beletörődés stb. Ugyanakkor korántsem egyszerű az elbeszélés mozaikjaiból összeraknunk valamiféle egységes képet, hiszen – és ez *Rakovszky* poétikájának jellemző motívuma – ahhoz, hogy mélyebbre kerülhessünk a mű jelentésvilágában, hogy kirajzolódjanak az irányok, amelyek mentén az értelmezésben elindulhatunk, egyáltalán, hogy a mű megnyíljon számunkra, részt kell vennünk abban a kirakósjátékban, amelyet általában a *Rakovszky*-szövegek felkínálnak számunkra.

Nem csupán az elbeszélés történet szerkezete mozaikszerű, az idő- és a térszerkezet is darabos. Ez mind hozzájárul ahhoz, hogy maga az emlékezés folyamata is töredezetté váljon. Sokszor olyan érzésünk lehet, mintha nem tudnánk meghatározni azt sem, hogy E. éppen álmodja a megidézett történetet, vagy az adott egységet éppen mint tényleges valóságot kellene értelmeznünk. Ez a *homályos* érzés, amit a történetvezetés – jó értelemben vett – mozaikszerűsége előhív a befogadóból, végigvonul a mű cselekményszerkezetén.

4 Hans Robert JAUSS, *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*, Osiris Kiadó, Budapest, 1997.

5 *Ricoeur* szerint a strukturalista elemzés beépíthető az interpretációba, ez pedig minden értelmezésnek képes egyfajta objektív „keretet” is adni.

Az elbeszélés egy vonatúttal nyit, ahol rögtön találkozunk a főszereplő E.-vel, aki Á. temetésére tart, és akinek a vonatúton az el-elalvása és a döccenőkre való felriadása már itt ráutal a szöveg szerveződésének mozaikszerű jellegére, az ébrenlét és az álom sajátos váltakozásaira. E. az állomáson találkozik G.-vel, ahol – bár jellemző, hogy a korszak behatárolására nem kapunk támpontokat – rögtön megtudjuk azt, hogy húsz év eltelt, mióta utoljára látták egymást. Ezt követően célozza az emlékezés E. múltjának megidézését, melynek középpontjában mindvégig az Á.-val való kapcsolatuk áll, nyomon követhetjük annak különböző szakaszait, így elsőként megismerkedésüket a vetítésen, az első szexuális együttlétüket, valamint ezen egész korszakuk harmóniáját. Majd apránként olyan motívumok és olyan történések szűrődnek be az emlékek közé, amelyek ennek a harmóniának a megbomlását, ezáltal pedig egy komorabb jövőt rajzolnak ki.

A megismerkedés után hirtelen másfél évvel később találjuk magunkat. Ekkor E. egy reggelen arra ébred, hogy szerelmes az egyik tanárába, aki a bibliográfiai alapismereteket tanítja neki. Itt is, mint számos helyén a szövegnek, maga az ébredés motívuma töri meg a történetfolyamot. Az ébredés egyfajta váltás a különféle emlékfoszlányok, azaz a korszakok, utazások, álmok és a valóság között. Miután ízelítőt kaptunk E. és Á. ezen korszakából, a történet ismét E. vonatúttjára vált, ahol újra beindul az emlékezetfolyam azzal a szilveszter éjszakával kapcsolatosan, ami egy új korszak nyitányaként és az aktuális korszak lezárásaként funkcionál a kapcsolatukban.

Egy újabb mozaikdarabban megtudjuk, hogy E. és Á. kapcsolatában akkor köszöntött be ismét egy rövid időre a harmónia, mikor mindketten szeretőt tartottak a másik mellett, azonban a „négyes” feloszlása után ismét komoly megpróbáltatás elé néztek, hiszen Á.-nak a szülőhelyén felkínáltak egy állást, E.-nek pedig döntenie kellett, hogy vele tartson-e, vagy a nagyvárosban maradjon. E. halogatta a döntést, féléves határidőket tűzött maga elé, és ezt mindaddig csinálta, míg maga a döntés elfelejtődött. Á. elköltözött, eleinte többször, aztán egyre ritkábban látogatta meg E.-t, míg végül elváltak, majd Á. újra megnősült, idővel rákbeteg lett, és ebben meg is halt.

Az elbeszélés időszerkezetében az utolsó nagy egység ismét a temetésre visz bennünket. Lineáris időrend szerint az lenne a zárlat, mikor a temetés után E. és G. találkoznak (G. lehordja őt, amiért rossz temetésre ment), azonban ezen a ponton újból ugrunk egyet visszafelé arra az időszakra, amely a temetés utáni és a G.-vel való találkozás előtti időszakaszt öleli föl, mikor is E. sétára indul. Az interpretáció szempontjából ez a séta a mű egyik központi motívuma lesz.

Nem hagyományos történetvezetéssel van tehát dolgunk, miképpen az elbeszélés szerkezete, úgy az időszerkezet is bonyolult hálót alkot, amiben a különböző történésekhez olykor kapcsolódik objektív idő, hiszen megtudjuk, hogy egy bizonyos esemény óta mennyi idő telt el pontosan, vagy éppen egy jelentős eseményhez képest időben hol járunk, de az idő konkrét meghatározása nem történik meg, vagyis – ha nem vagyunk kellőképpen figyelmesek – nem tudhatjuk, hogy pontosan mely korszakba helyezzük a történetet.

Ugyanakkor bizonyos történésekhez fűzhető dátumok kapcsán burkoltan mégis kapunk némi segítséget. A jelentés szempontjából szintén két kimondottan lényeges motívumról van szó, arról a két űrkatasztrófáról, amelyeket E. a televízión keresztül követ nyomon. Az első a *Challenger* űrrepülőgép katasztrófája, amely még a küldetés egy nagyon korai szakaszában robbant fel 1986. január 28-án. A másik pedig 2003. február 1-jén történt, és a *Columbia* űrrepülőgép tragédiájával zárult, hiszen az a visszatérés közben a légkörben szétesett. Mindkét esemény a hét-hét fős (!) legénység halálát okozta. A második katasztrófa alkalmával a narrátor utal arra, hogy E. a harmincas évei környékén járó legénységet magához képest már nagyon fiatalnak érezte, így a szereplők öregedését is pontosíthatjuk.

Terek

Rakovszky Zsuzsa poétikájában a terek – legyen szó akár nagyobb terekről, mint például egy város, vagy kisebb terekről, mint egy szoba – nagyon sokszor válnak metaforákká,⁶ amelyek felfejtése elengedhetetlen a szereplők motivációjának, belső pszichikai összefüggéseinek a megértése szempontjából. Az elbeszélés tereit három nagy csoportba sorolhatjuk. Beszélhetünk egyrészt a valós terekről, amelyek sok esetben reprezentálják a szereplők lelkiállapotát vagy cselekvési lehetőségeit. A második csoportba az álomban látott és bejárt terek tartoznak, amelyek egy bizonyos fokig a vágyak reprezentánsai, illetve a félelmek kifejeződésének a színterei. Harmadrészt pedig többször megjelenik a televízió mint az életlehetőségek közvetítésének a médiuma, vagy mint ami éppen arra figyelmeztet, hogy a döntésünk, amely a megszokott élethelyzetből való kitörést célozza, akár halálos is lehet.

A valós tereket újabb két csoportra bonthatjuk, a városon belüli és a városon kívüli terekre. A városon kívüli terekkel leírás formájában nem találkozunk, azonban a narrátor többször is utal rá a szövegben, hogy Á. és E. kirándulnak, tehát mintegy kiszakadnak a városból. Vagyis ebben az élethelyzetben ki tudnak szabadulni abból a *fogságból*, amit a város jelent számukra. Ezek a szabad, épületmentes terek valószínűleg azért is keltenek a befogadóban némi megnyugvást, mert jobban harmonizálnak E. pszichikumával, aminek a lendület és egyfajta ösztönös szabadságvágy az egyik alapkaraktere. Ez az alapkarakter nem tud érvényesülni a város részekre szabdaltnak, sokszor szűkös tereiben. Mégsem E. idomul a masszív terekhez, hanem éppen fordítva, E. lesz az, akire ránövekszik a város, szubjektuma legmélyére préselve így vissza alapkarakterének egyik lényegiségét. A szűk terek előrevetítik továbbá E. és Á. kapcsolatában a kezdeti harmónia megsemmisülését – egy éve laknak együtt egy nagyon szűkös albérletben, mikor E. beleszeret a tanárába –, illetve a válás után a kisebb

6 SCHÄFFER Anett, *Városok, szobák, ruhák – Mintázatok Rakovszky Zsuzsa prózájában*, Literatura, 2019/4, 152–166.

lakás, amibe E. kényszerül, még tovább korlátozza a mozgásterét, identitását még inkább összeszorítja.

Nagyon fontos metaforikus jelentése van a mű zárlatában a két temetőnek és annak, hogy E. nem abba a temetőbe megy, ahol Á.-t eltemetik. Az értelmezés általánosabb szintjén mindezt úgy is felfoghatjuk, hogy annak ellenére, hogy életükben mindvégig összefűzte őket valamiféle kapocs, mégiscsak *eléltek egymás mellett*, nem ismerték azt a kontextust, ami valójában a másikat körbevette. Nem ismerték, hiszen E. nem ismeri fel Á. családját a temetésen, csak találgat, hogy ki kicsoda lehet, nem is sejti, hogy nem ezen a temetésen kellene lennie.

Ennél azonban izgalmasabb lehetőséget kínál, ha az értelmezésbe bevonjuk a temetők neveit: a *régi* és az új temető. Tudjuk, hogy Á.-t az új temetőben helyezik végső nyugalomra. E. személyiségének és az elbeszélésnek az egyik fókusza azonban éppen az, hogy évtizedek alatt sem oldódik fel az élethelyzet, amibe fiatalokorukban csöppentek. E. nem képes elszakadni, nem képes döntéseket meghozni, belesüppedt a saját életébe. Nem csupán Á.-val van összekötve, de régi életével is, ami a jelenének is formálója. Természetes, hogy E. még önmagának sem teszi fel a kérdést, hogy valóban jó helyen van-e a *régi temető*ben, hiszen már teljes mértékben beletörődött ebbe a sorsba, a régítől való elszakadásra ebben az életben már nincsen lehetőség, arra nagy valószínűség szerint csak a halál által kerülhet sor, hiszen Á. is csupán ezáltal – és ez egy komoly paradoxon – oldódott ki abból az életből, ami neki mintegy eleve elrendeltetett.

Az álom terei egy tökéletesebb élethez, a halálhoz és a félelemhez kapcsolódnak. A forró, Egyenlítő környéki, trópusi város egyáltalán nem sugároz teljes megnyugvást, mégis egy boldogabb perspektíva esetleges lehetőségét villantja fel. Az álom az álomban motívumával is találkozunk, ebben az esetben E. többször nem tudja eldönteni, hogy vajon ébren van-e már, vagy még mindig álmodik: ez Á. betegségéhez kapcsolódik, hiszen elalvás után E. azt hiszi, hogy Á. már halott, azonban ébredés után látja az alakját a karosszékben, ám ekkor ismét elalszik. A halál motívumához tartozik az üldözött kutyákkal való álom is, ahol a szimbolikusan megmentett kutya a már rákbeteg Á.-val azonosítható.

Az álmok kapcsán a temetésen is érdekes jelenet játszódik le, hiszen mikor E. a koporsóra írt névből rájön arra, hogy nem Á. temetésén van, hirtelen nem tudja eldönteni, hogy ténylegesen a valóságot érzékeli-e, vagy újfent álmodik: „Egy pillanatra olyan megkönnyebbülés fogta el, mint azt, aki rossz álomból ébredve rájön, hogy csak álom volt az egész”.⁷

A félelemérzet és a baljós sors előrevetülésének szempontjából az egész történetben az értelmezés kulcspozíciójában vannak a színek, különösen a fehér és piros árnyalatú színek, amelyek abszolút negatív tartalommal vannak felruházva. Tehát „a vérvörös naplementék, a halálos küldetésre induló asztro-nauták fényes kezeslábasban” (24.) és „narancsszín kezeslábasba” (28) öltözve,

7 RAKOVSKY Zsuzsa, *A Hold a hetedik házban*, Magvető, Budapest, 2016, 37. A tanulmányban a zárójelben jelzett oldalszámok ezentúl az imént hivatkozott kötetre utalnak.

illetve akár a lámpa fénye, ami az álomban is megjelenik. A temetésen E. vizsgálja egy falura, ahol a házasságkötés után eltöltöttek néhány boldog napot. Éjjel azonban E. arra ébred, hogy Á. motyog valamit, de nem értheti, hogy mi az, majd rádöbben, hogy Á. álmában beszél, mikor meglátja az alvó arcát. Eközben felkapcsolja a lámpát, de Á. erre komoran reagál, nem tudja, hogy mit akar valójában mondani, de végül elfordul a fény felől (!), és tovább alszik: „A lámpafényt még így, álmában is érezte, mert odavetett még neki néhány értelmetlen, gyűlölködő szót, aztán az oldalára fordult, el a fénytől, és néhány pillanat múlva halkán horkolni kezdett”. (36.)

A fénytől, a fény színeitől való félelem tehát végigvonul a szövegen. Ennek is többféle, izgalmas értelmezési lehetősége van. Egyrészt rögtön érzékeljük az ellentétet a mű címében és a szövegben is – a zeneszöveg angol eredetijében – megjelenő Hold és a Nap között. A félt színek egyértelműen a Naphoz társíthatók, míg a Hold annak az időszaknak az atmoszféráját és harmóniáját jelöli, amelyben E. és Á. megismerkedhettek, így azt érezhetjük, hogy a fény és ezek a színek mindazt az idillt veszélyeztethetik, amelyet akkor átéltek. Másrészt a Hold szimbolizálhatja valamelyest E. szubjektumát is, amelynek része a választás hiánya, hiszen ez a kezdeti harmonikus szakasz az eredője annak, hogy ebből sosem tudtak kilépni, a kapcsolatot nem tudták teljesen megszakítani. Azt is láthatjuk, hogy amennyiben E. szubjektumát és a Hold motívumát összekapcsoljuk, a Hold valami olyan része ennek a szubjektumnak, ami rajta kívül esik, amit még el kell érni. Ennek elérése azonban eleve halálra van ítéelve, mint ahogy ezt az E. által a tévében látott úrkatasztrófák is jelzik. E. szubjektuma tehát metaforikusan a Hold elérése által teljesezhető ki, ugyanakkor a novella éppen azt a folyamatot építi fel, amiként E. eltávolodik ennek a lehetőségétől, magától az úrtól mint *létlehetőségtől*. Az úr a műben pozitív motívum, a lehetőség, a fiatalság, az élet és a korszakra – leginkább a nyugati szubkultúrákban és az Amerikai Egyesült Államokban – jellemző misztikum hordozója.

Az első szexuális együttlét alkalmával kapunk is utalást arra, hogy E. ekkor még egyfajta médiuma volt mindannak a titokzatosságnak és egyben lehetőségnek, amit az úr fogalmához társíthatunk, hiszen E. „úgy érezte, mintha a teste vevőkészülék lenne, amely valamiféle földöntúli adó hullámhosszára van beállítva, és erről a túlvilági adóállomásról diktálná neki valaki a megfelelő mozdulatokat”. (10.) Ez az időszak E. szubjektumában is a legharmonikusabb – amit az együttlét közben szóló dal is jelöl⁸ –, és innen kezdődik meg az úrtól, a földöntúlitól és a misztikumtól való eltávolodás. Ezt egyrészt jelzi az, hogy a *Szerellem iskolája* címet viselő könyv kell ahhoz, hogy a szexuális együttlétek elfogadhatók legyenek, másrészt E. az egyik együttlét során megfogalmazza, hogy már „nem földöntúli hullámhosszra állított vevőkészüléknek érezte magát [...], inkább valamilyen mechanikus szerkezetnek, mondjuk, kávéautomatának, amelyből a megfelelő gomb lenyomása után halk koppanással kiesik a műanyag pohár”. (13.)

8 „When the Moon is in the Seventh House, and Jupiter aligns with Mars [...] Harmony and understanding, sympathy and trust abounding...” (10.)

Az eltávolodást, a ráció és a beletörődés irányába történő elmozdulást érzékeltetik a könyvek is. Egyrészt a fentebb említett *Szerelem iskolája*, másrészt az sem véletlen, hogy E. éppen a bibliográfiai alapismereteket tanító, egyébként senki más által figyelemre sem méltatott tanárába szeret bele. Harmadrészt pedig a szilveszter éjszaka komor könyvtára, ahol Á. az *Effie Briest* olvasása által hozza meg a hamis ítéletet, miszerint E. lefeküdt a buli házigazdájával. A szöveg egészét ismerve egyébként éppen Á. lesz az, aki a lehetőségekhez mérten megpróbál azonosulni a normákkal, és próbálja egy átlagos élet medrébe terelni a sajátját is, aminek E. nem a hagyományos módon válik a partnerévé. Emiatt – vagyis a normakövetés, a racionális szemléletmód miatt – Á. szubjektumát összekapcsolhatjuk a Földdel, ekképpen pedig E. törekvései, hogy elérje a Holdat – vagyis egészlegessé formálja saját szubjektumát –, az Á.-tól való teljes elszakadásban teljesezhetnének be. Éppen emiatt kap kisebb pánikrohamot E., mikor a *Challenger*-katasztrófa megtörténik. Az ürrepülő „néhány másodpercig még tovább röpült fölfelé, aztán lángoló darabokra esett szét és a darabok zuhanni kezdtek lefelé, mintha a megbántott Föld szándékosan rántotta volna őket vissza magához. E. kilépett az erkélyre, mert úgy érezte, odabenn nem kap levegőt”. (24.)

Ez az eltávolodás tehát értelmezhető akképpen is, mint attól a misztikus közegetől és korszaktól való elszakadás – amit a *Hair* című, 1979-ben megjelent musical egyik leghíresebb betétdala is jelöl –, amelynek ellentéte a ráció, a cselekvések ösztönszerűségének felbomlása és a hétköznapi lét szürkéségébe való beletörődés.

Utolsóként meg kell említenünk a televíziót mint a térvizualizáció médiumát, ami fontos közvetítője a lét- és választáslehetőségeknek. A tévében szembesül E. az űrkatasztrófákkal, de a tévében találkozik újra azzal a német kisvárossal is, ahol még korábban jártak, és ahol boldogok voltak.

Összességében azt állapíthatjuk meg, hogy a szereplők – különösen E. – szubjektuma és így lehetőségei a terek és az emberi lét korlátai által többszörszörösen behatároltak. Behatárolja őket maga a bolygó, illetve a bolygón kiépült társadalmi rend, amibe végül mégiscsak integrálódni kellene. Ide sorolhatjuk a Szovjetunió határait és a vasfüggönyt, a városokat, végül pedig az elmúlást, amit az emberi létezés ontológiájánál fogva magában hordoz.⁹

Jellemek, metaforák, misztikum

A 20-21. századi irodalmi művek gyakori sajátossága, hogy a szövegekben a neveket csupán egy betű helyettesíti. Gondoljunk akár Kafkára, akinek regényművészetében *A perben* szereplő Josef K.-tól eljutunk odáig, hogy *A kastély* című

⁹ Egy másik elemzésben érdemes volna a művet egzisztencialista perspektívából is értelmezni, illetve megvizsgálni azt, hogy a fény motívumának többszöri jelentésem megléte hogyan vehető össze például az Albert Camus vagy Mészöly Miklós műveiben felbukkanó hasonló motívumokkal.

utolsó, befejezetlen regényében a főszereplőt már csak K.-nak hívják. Az egyes művekben megjelenő szereplőkre vonatkoztatva ennek a gesztusnak az egyik legfőbb sajátossága az, hogy a szerző a nevüktől való megfosztással identitásuktól is részben megfosztja a figurákat, vagy pedig ezzel a cselekedettel utal arra, hogy tulajdonképpen nem is igazán számít, kik ők valójában, hiszen bárki lehetne a helyükben. Szóval a szerző lebontja és a kollektíva egy jelentéktelen részévé teszi az individuumot.

Nincs ez másképp a Rakovszky-elbeszélésben sem, a szereplők többségének nem tudjuk meg pontosan a vezeték- vagy a keresztnévét, leszámítva Sári nénit, aki E. „élénk”, „tetterős”, „gunyoros” tornatanára volt, illetve Frau és Herr Holzschuh-t, akik szállásadók egy német faluban. Amikor E. megérkezik Á. szülővárosába a temetésre, G. fogadja az állomáson, aki korábban E. szobatársa volt, és akinek a jóvoltából megismerkedett Á.-val. Viszont nagyon régóta nem találkoztak már egymással, ezért E., leszállva a vonatról, az állomáson nem lát olyan személyt, aki G. lehetne. Végül egy olyan mozdulatáról ismeri meg, ami fiatalkorában is jellemző volt rá, de nem képes teljesen meglátni benne régi ismerősét: „Most, hogy újra látta, hirtelen megpillantotta a régi G.-t ebben az újban, elmosódottan, mintha vastag vízrétegen keresztül látná”. (7.) A látás problematikája, a homályos látás nem csupán egyszer tűnik fel, például az első úrkatasztrófához is köthető, amikor a szerencsétlenség után az erkélyen E. felnéz az égre: „fölnézett a szürkésrózsaszínben vibráló füstköd-rétegen át az elmosódó csillagokra, olyan erővel tört rá a szorongás, mint még soha: mintha az egész Világegyetem készült volna rászakadni, hogy összelapítsa”. (24.)

További mellékszereplőként vannak jelen a szeretők, ilyen például S., aki Á. egyik szeretője, éles eszű és bőbeszédű, sok időt töltenek el hármasan (E. is velük van), ez az időszak hoz az életükbe egyfajta – a normáktól eltérő – mentális és – valószínűsíthetően – szexuális szabadságot, ami egy ideig E. és Á. kapcsolatának motorjaként tud funkcionálni. Ezen időszak ellentettjét reprezentálja további két mellékszereplő, a tanár, akibe E. beleszeret, illetve I., akivel Á. később házasságot köt.

A színek sok esetben beépülnek a szereplők jellemébe, kijelölik azt, hogy E. miként viszonyul élete során az adott személyhez, ezért ebben az esetben is kiemelt fontossággal bírnak, hiszen láthatjuk, hogy a Naphoz társítható színekhez félelem kapcsolódik. E. sokkal inkább azokkal az emberekkel épít kapcsolatot, azok az emberek nem riasztják el, akiket a narrátor ezen tónusok ellentettjeivel jellemez. Metaforikus szinten tehát ez is azt jelöli számunkra, hogy E. – az úrkatasztrófa metaforájához hasonló módon – ezen a síkon is képtelen a merész lépésekre, képtelen a megszokottól elszakadni. Így válhat vonzóvá számára a „seszínű, zárkózott és savanyú” tanár, vagy éppen így keltethet benne félelmet a – szintén a Naphoz köthető színekkel és szimbolikus értelemben is a Nappal rokonítható – szilveszteri buli „oroszlánarcú, nagy termetű, hatalmas combú, izmos karú, húsos” (14–15.) házigazdája, akinek közeledését E. – saját bevallása szerint – visszautasítja, hiszen a férfi más lánnyal távozik a szobából.

Mintha külsőleg a szilveszter éjszakai buli házigazdájának teljes ellentettjeként ábrázolná a narrátor Á. külsejét – „széles, becsületes arc, fakó, jófiúsan hátrafésült göndör haj, jóságos kék szemek [...] a keze egyébként meglepően szép volt, hosszú és keskeny” (8.) –, aki ekképpen illeszkedik azon emberek csoportjába, akikkel E. képes kapcsolatot kialakítani. Á. eleinte belsőleg is sokáig hordozza ezeket a lány tulajdonságjegyeket, megértő marad még akkor is, mikor E. bevallja neki, hogy szerelmes a tanárába. Ugyanakkor bizonyos motívumok – mint a körömrágás, a cigaretta vagy a pénztelenség – azt mutatják, hogy apránként beszűrődik kapcsolatukba az ellenségeskedés, ami a szilveszteri éjszakán csúcsosodik ki, hiszen ekkor már „jeges gyűlölettel” néz rá E.-re, mikor azt hiszi, hogy a nő megcsalta. Majd később az állomáson eljut odáig, hogy öngyilkossággal fenyegeti meg E.-t, amennyiben a nő a vonattal hazautazik. A kapcsolatukban mindenképp ez az egyik nagy fordulópont, hiszen ezután szeretőket tartanak, aminek az egyik funkciója az, hogy ezáltal megmenthessék saját kapcsolatukat. Azonban mikor Á.-nak felkínálják az állást, és elköltözik, ritkulnak az E.-vel való találkozásai. Metaforikus értelemben Á. és E. kapcsolatát az együtt töltött idő sűrűségének és ritkulásának a fényében úgy is felfoghatjuk, mintha a két ember égitestekként mozogna valamiféle röppályán. Ha el is távolodnak egymástól, végleg nem tudnak elszakadni, hiszen a fizikai erők a kijelölt röppályán tartják őket. Az elszakadás – ahogy főntebb arra már utaltam – kizárólag a halál által történhet meg. Á. halála előtt olyan gyöngéddé válik, mint első együttlétükkor, szépen keretbe zárja kapcsolatukat az ortörlés motívuma, ami a kezdetet és a véget szimbolizálja.

E. személyében már fiatalon megfigyelhető valamiféle lázadó magatartás, ami által elkülönül a konvencionálistól. Ezt jelzi, hogy fogamzástáplót írat fel magának, ami ekkor merész forradalmi cselekedetnek számít. A szexuális dolgok területén is ő válik elsőként kezdeményező félle Á.-val szemben. Ugyanakkor – miután eltűnik a kezdeti idill a kapcsolatukból – az életébe fokozatosan beszivárognak konvencionális elemek is, amelyek összefüggésbe hozhatók a kezdeti szexuális kiteljesülés megtörésével. Miután bevallja Á.-nak, hogy beleszeretett a tanárába, hagyományosan a női szerepekhez társított tevékenységek – pl. főzés, vasalás – által próbálja feloldani az ezzel felszínre bukó feszültséget. Ekkortól érzi magát az ágyban már inkább csak „mechanikus szerkezetnek”, ami jól társítható ezekkel a tevékenységmotívumokkal. Ez a változás a szöveg szintjén is érzékelhető: „A haragból nyúlós nyomorúság lett [...]”. (14.) Azonban még akkor is jól érezhető ez a típusú jellem, mikor a szilveszter éjszakán Á. keresése közben E. észrevesz egy fényképet, amin egyfajta konzervatív családideál jelenik meg, ami éles ellentétben áll E. személyiségével.

Többször is olvashatunk arról, hogy E. életére visszatekintve sokszor a szexualitást hibáztatja a dolgok történésének rendjéért. Mintha szexuális vágyaik lennének a hibásak azért, hogy végül is hétköznapi értelemben nem tudtak együtt maradni. Leginkább akkor érezhetjük ezt, mikor E. megfogalmazza magában, hogy idős korában Á.-val szeretne együtt lenni: „Öregségükre mindketten megszabadulnak majd a szexualitás démonától, gondolta, amely sose

volt része valódi énjüknek, hanem, mint valami vámpír, élősködött rajtuk, és nem marad más bennük egymás iránt, csak a tiszta, egyértelmű szeretet". (27.) De hasonló érzéseket ébreszt bennünk az a jelenet is, amit Á. szülővárosában a temetés után sugall E., miközben bejárja a várost (a csipkézett harisnyák és az Erotik Centre kirakata).

A novellában olyan – elsősorban asztrológiai – utalások is vannak, amelyek még inkább misztikussá teszik a szöveget. Rögtön ilyen a cím és a benne jelölt csillagállás, ami nem pusztán a *Hair* első betétdalának refrénje, de utal E. szubjektumának alapvető vonásaira is. Ugyanis azoknak az embereknek, akik ilyen csillagállás alatt születtek, az egyik legfontosabb tulajdonságjegyük a másoktól való függés (kapcsolatfüggőség), amiért sok esetben akár az önmehtagadásra is képesek. Tehát mindig együtt kell lenniük valakivel, mert nem tudnak létezni az aktuális személy visszaigazolása nélkül.¹⁰

Metaforikus jelentése van az űrkatasztrófák időpontjainak, amik eleve magukban hordozzák a tragédiát, hiszen mindkettő a vízöntő jegyében történt.

A vonatút, amivel az elbeszélés nyit, majd a novella zárlata, vagyis az utolsó napot felölelő időszak E. egyfajta életmetaforájaként is értelmezhető, amennyiben hozzátársítjuk a *Hair* első (*Aquarius*) és utolsó (*The Flash Failure – Let The Sunshine In*) betétdalát. A vonatúton E. első ébredésekor a hajnali napkorongot és annak a vérvörös fényét látja az ablakból,¹¹ a zárlatban pedig a galambok felszállása, majd eltűnése – szinte kirobbannak az égbe, amely motívummal a narráció abszolút rájátszik az űrkatasztrófákra –, a Nap színeinek megjelenése – ami itt már egyáltalán nem félelmetes – jelezheti E. számára egy korszak teljes lezárásának és a *fény beengedésének*,¹² vagyis az elszakadásnak, a kiteljesedésnek, de egyúttal a csendes és békés elmúlásnak a lehetőségét is:

10 <https://i.thehoroscope.co/moon-in-7th-house-how-it-shapes-your-personality/> (Utolsó letöltés: 2023. 01. 15.) Számos weboldalt lehet találni a témában, de a magyar leírások többnyire erre az oldalra vezethetők vissza.

11 „This is the dawning of the Age of Aquarius...” (saját ford.: Ez a vízöntő korszakának hajnala...)

12 „Life is around you and in you/ Answer for Timothy Leary, deary/ Let the Sun shine/ Let the sunshine in...” (saját ford.: Az élet körülötted és benned van/ [Ez a] válasz Timothy Learynek, édes/ Engedd sütni a napot/ Engedd be a napfényt...) Fontos és izgalmas lehet Timothy Leary pszichológus neve, aki nézetei miatt közel került az 1960-as évek szubkulturális mozgalmához. Learyt ezen felül a transzhumanista filozófiával kapcsolatban is sokszor megemlítik. A transzhumanista filozófia alapeszméje az, hogy a technológiai fejlettség révén az ember meghosszabbíthatja saját életét – vagyis poszthumánná válik –, másrészt eddig elképzelhetetlennek tűnő gyarmatosításokba kezdhet. Ebben az időszakban az űrutazások kapcsán a Hold gyarmatosítása volt izgalmas kérdés. Vö. Nick BOSTROM, *Transhumanist Values*, *Review of Contemporary Philosophy*, 2005/4, 3–14.; Julian HUXLEY, *Transhumanism*, *Ethics in Progress*, 2015/6, 12–16.; Stefan Lorenz SORNGNER, *Nietzsche, the Overhuman, and Transhumanism*, *Journal of Evolution and Technology*, 2009/1, 29–42.

Kisütött a nap: elmosódott, vakító foltok gyulladtak a járda mellett parkoló kocsik motorházán. Egy csapat galamb robbant elő egy háztető mögül és átrepült az utca fölött: tükröképük egy pillanatig ott lebegett megsokszorozva a tükrös irodaablakokban, árnyékuk elvált tőlük és végiglobogott az épület falán. Aztán eltűntek. (39.)

Ebben az értelemben tehát maga az elbeszélés képes felkínálni annak a lehetőségét, hogy együtt olvassuk a fentebb említett két dalszöveggel. Ilyen szempontból izgalmas lehet az a motívum, amelyben E. alternatív terápiás eszközöket keres Á. rákjának gyógyítására. Hiszen azok a „fiatalos külsejű öregurak”, akik ezeket az alternatív gyógymódokat felkínálják, nagy valószínűséggel annak a korszaknak a fiataljai voltak, amelyben E. és Á. kapcsolatát a kezdeti harmónia határozta meg a leginkább. Így E. és Á. *kálváriája* egy egész nemzedék sorstragédiájának a metaforájaként is elgondolható.

Kontextus

Rakovszky Zsuzsa prózapoétikáját Kusper Judit az antropológiai posztmodern¹³ felől értelmezi, amelyet különféle társadalmi, politikai és kulturális változások határoznak meg. Az antropológiai posztmodern „elsősorban a hatalom kérdésköre izgatja, a másik vagy a másság fogalomrendszere, a fikció és a referencialitás határán mozog, így [...] igen erős a művek konkrét, világba nyúló irányultsága. Sokszor identitásproblémákkal néz szembe, előléphet politikai attitűdje, önéletrajzi referencialitása”.¹⁴ Kusper az író nő történelmi regényei kapcsán kiemeli azt, hogy a bennük létrejövő, megteremtődő szubjektum köré csoportosulnak az értelmezés legfontosabb kérdései, illetve Rakovszky prózanyelvét egyértelműen érdemesnek tartja arra, hogy a középiskolás tanulók foglalkozzanak a szövegeivel.¹⁵

Schäffer szerint a Rakovszky-próza ugyanúgy illeszkedik a 20. századi modern elbeszélésekhez, mint a posztmodernhez. Sőt, úgy látja, a posztmodernhez csupán annyi fűzi, hogy „a nagy elbeszélések lehetetlensége [...] és a fikcionalitásgra való reflektálás jelenik meg bennük”.¹⁶ Összességében úgy véli, sem a modern, sem a posztmodern regényhez nem köthetők teljességgel Rakovszky munkái, ugyanakkor számos kapcsolódási pontot lát a művek és az új realizmus között.

13 Vö. NÉMETH Zoltán, *A posztmodern magyar irodalom hármassztratégiája*, Kalligram, Pozsony, 2012.

14 KUSPER Judit, *A posztmodern próza és tanításának lehetősége Dragomán György Máglya című regényének tükrében = Irodalom és kanonizáció: Tanulmányok a magyartanítás módszertanairól*, szerk. HERÉDI Rebeka, KISPÁL Dániel, KUSPER Judit, Líceum Kiadó, Eger, 2022, 110.

15 *Uo.*, 111.

16 SCHÄFFER, *I. m.*, 165.

Egy harmadik megközelítés az ezredforduló körüli időszakban jellemző történelmi regények perspektívájából próbálja meg pozicionálni az életmű egy részét.¹⁷

Schäffer rámutat arra, hogy a Rakovszky-prózák három nagyon fontos motívum köré épülnek, amelyek összefüggései sokszor irányítják a megértést. Ezek a következők: „a fenyegetéseknek és abúzusoknak kitett – gyakran női – test; az otthonos vagy idegen, inspiráló vagy fenyegető terek; valamint mindezzel összefüggésben a kihívásokkal ütköző, kétségbe vont és elvitatott egyéni identitás kérdései”.¹⁸ Hozzáteszi, a *Hold a hetedik házban* című novelláskötetben a különböző novellák között nincsen meg az említett három motívum közötti erős összefüggésrendszer, ez azonban betudható annak, hogy ezen rendszer megteremtése talán csak hosszabb formák – regény – esetében lehetséges. Ugyanakkor maguk a terek súlyos jelentéseket hordoznak az egész kötetben. Budapest például több esetben is a szexualitás szabadságát szimbolizálja.¹⁹

Gyakran találkozunk azzal – az elemzett novellában is –, hogy a tér antropomorfizált: „mindössze egyetlen csupasz villanykörte izzott a pókhálós magasban” (17.), de azzal is, hogy a terek maguk idézik az emlékeket, miután az emlékek ráíródtak a tájra.²⁰

A *Hold a hetedik házban* recepciója meglehetősen kettősséget mutatott. A kritikák középpontjában az állt, hogy Rakovszky „alapvetően realista prózapoétikája”²¹ és írói nyelve²² a jelentős regényekhez viszonyítva nem képes megújulni. A pozitív elbírálások pedig legfőképp azt méltatták, hogy ezekben az elbeszélésekben nagyon jól összpontosul mindaz, ami Rakovszky Zsuzsa prózájának egyediségét adja. Bazsányi például úgy vélekedik, hogy Rakovszky megtalálta a számára legmegfelelőbb műfajt, a „hosszú novellát”.²³ Szegő is azt emeli ki, hogy a novellákban „kirajzolódnak a Rakovszky-(kis)epika leglényegesebb motívumai”, illetve „a pszichológiai perspektíva és narratíva” meghatározó szerepéről ír, ami egyfajta „lélektani realizmus” felől teszi értelmezhetővé az elbeszéléseket.²⁴

17 BÉNYEI Tamás, *Történelem és emlékezés a kortárs történelmi regényben*, Alföld, 2005/3, 37–47.

18 SCHÄFFER, *I. m.*, 153.

19 *Uo.*, 154.

20 *Uo.*, 157.

21 BALAJTHY Ágnes, *Öreg hölgyek a szemközti sarokból*, Alföld, 2010/12, 109.

22 RADICS Viktória, *Nagyon magyar*. <https://litera.hu/magazin/kritika/nagyon-magyar.html> (Utolsó letöltés: 2023. 01. 15.)

23 BAZSÁNYI Sándor, *Semmi sem véletlen*. <https://www.es.hu/cikk/2009-11-01/bazsanyi-sandor/semmi-sem-veletlen.html> (Utolsó letöltés: 2023. 01. 15.)

24 BÉNYEI Tamás, *A véletlen sorsa*. <https://revizoronline.com/hu/cikk/1930/rakovszky-zsuzsa-a-hold-a-hetedik-hazban> (Utolsó letöltés: 2023. 01. 15.)

DEMETER ZSUZSA

ÉVA, A HŐS – AVAGY MIÉRT NEM BŰN EGY HARAPÁS ALMA

Tanulmányomban Éva megjelenítési paradigmáit járom körül, azon gondolatmenet mentén, hogy az első női alakot hogyan mutatjuk be a közoktatás egyes osztályaiban. Vagyis mi történik Évával 5. osztálytól 11. osztályig, megkerülve a karakter alteregóit, de megmaradva azon gondolatmenetben, ahol Éva mindenek az anyja, a teremtés első emberpárjának fele. Dolgozatom kezdetén a nők, a női karakterek megjelenítési kérdéseivel foglalkozom az olvasóvá nevelés elméleti és gyakorlati kérdéseit boncolgatva.

Neveljünk olvasókat, méghozzá az irodalmi nevelés azon terepén, ahol évtizedek óta nem változott az olvasmányok listája. Mindemellett nagyon fontos szerepe lenne az oktatásnak az is, hogy tanulmányaik során érzékenyítsük a befogadókat. A Nemzeti alaptanterv (továbbiakban NAT) megközelítése szerint

[a]z irodalomtanításban kiemelt szerep jut azoknak az alkotóknak, akik igazodási pontként erkölcsi magatartásukkal, kiemelkedően magas szintű életművükkel alapvetően határozták és határozzák meg a magyar közgondolkodást. Az irodalmi alkotásoknak érték közvetítő funkciójuk van. A magyar irodalom tantárgy tananyaga olyan normatív értékeket közvetít, amelyek a társadalom döntő többségének értékvilágát tükrözik. (NAT 2020, 300. o.)

Természetesen nem állítom, hogy nem kapnak főszerepet a nők, hogy a mérleg, amelyen a befogadók felé közvetített példák helyezkednek el, aránytalanságot mutatnának, de ha csak véletlenszerű felsorolás alapján keresünk irodalmi karaktereket – nem írókat –, akkor János (vitéz), a kőszívű ember, az arany ember, Huckleberry Finn, az öreg halász, Hamlet mind-mind férfiak voltak. Ezen a ponton jogosnak érzem a felvetést: milyen normatívakövetés ez? Hol vannak azok a művek, amelyek nőket, női szereplőket emelnek a főszerepbe, és ebben az aspektusban pallérozzák a fiatal elméket? Véletlenszerűen a következők jutottak eszembe: Ágnes (asszony), Antigoné, (Rómeó és) Júlia, (Édes) Anna, Mátyás anyja, Mama – legtöbbjük a társadalmi normáknak való megfelelés áldozata. A bennük élő, kibontakozni vágyó nőnek egy sor elhárítandó feladatot kell előbb megoldania, mint önmagának a beteljesítését. Márpedig akárhogy nézzük, a társadalmi konvencióknak teljesen megfelel, hogy előbb a munka, aztán a pihenés. Előbb a feladat, a *normatív* megfelelés, és aztán hol marad az ÉN? Hol marad a nő? Mikor és hogyan tanítjuk meg a felnövekvő társadalomnak, hogy nemcsak az közös bennünk, hogy mindannyiunknak van anyja, hanem hogy szabad, önálló gondolkodásra képes, tettekben és cselekedetekben gazdag individuumok vagyunk mindannyian. A női archetípusok megjelenítése lega-

lább annyira fontos lenne a nevelés során, mint a hősiesség férfiak történeteinek megismertetése.

Hol vannak a nők? Klasszikust idézve, a konyhában dolgoznak. Táplálják az otthon melegét, megteremtik a hazát, a békés, nyugodt háttérrel, ahonnan a csemeték kirepülve meghódíthatják a világot. Háttérbe kerülnek, szolgálnak és alárendelődnek. A romantikus irodalomban más vágyuk sincs, mint szerelembe esni, megházasodni, új életet teremteni és érte mindent, de mindent megtenni. Legalábbis az irodalmi kánon azon részében, amelyet kiemelten tanítunk a közoktatásban. Ugyanis a törtető, a megszokottól eltérő vágyakkal, célokkal rendelkező nő már renitens. Kilóg a társadalomból, a közvetíteni kívánt érték-képzetből, különleges, de legfőképpen lázadó. Pedig a nő több, mint néhány elmosott edény és tiszta szoba, meleg vacsora. A nő nem csak teremtő bölcső és biztos háttér. Mert gondoljuk végig, minden azzal kezdődött, hogy egy nő nem fogadott szót. És a világ megmozdult: „És látá az asszony, hogy jó az a fa eledelre s hogy kedves a szemnek, és kívánatos az a fa bölcsességet szakaszta azért annak gyümölcséből, és evék és ada vele levő férjének is, és az is evék.” (Mózes 1:3:6) És az élet elkezdődött.

Ellenben hogyan szerepel ez a tankönyvekben? Mindenki számára ismeretes módon: „A bibliai történetben is megtalálható a bűnbeesés ősi motívuma, a lázadás Isten parancsa ellen: az első emberpár a szigorú tilalom ellenére az asszony ösztönzésére – evett a »jó és rossz tudásának fájáról.«”¹. Ugyanezt a történetet a legújabb irodalomkönyvek a következő módon mutatják be a tanulóknak:

A bibliai történetben is megtalálható a bűnbeesés ősi motívuma, a lázadás Isten parancsa ellen: az első emberpár a szigorú tilalom ellenére – miszerint kerüljék az Éden közepén álló fát – Éva ösztönzésére szakított a „gyümölcséből és evett”. Ezzel a tettejükkel a tudás birtokába kerültek, hiszen a fa jó és rossz tudásának fája volt elkövették az első az „eredendő bűnt”. „Ekkor megnyílt mindkettőjük szeme”, öntudatra ébredtek, de elveszítették az Éden kertjét, az öntudatlan boldogság színterét.²

Gondolatmenetemet egy hosszabb idézettel szakítanám meg, mely megközelítem alapjául szolgál:

A tanulás életünk talán legmeghatározóbb élménye és időszaka. Sokaknál már az óvodában elkezdődik, sőt bizonyos alternatív módszerek hívei már az anyaméhben is tanítani próbálják gyermekeiket – de ha maradunk az általános gyakorlatnál, akkor hat éves korunkban beülünk az iskolapadba, és ha főiskolára, egyetemre is tovább megyünk, akkor tizenhat éven át szinte

1 MOHÁCSY Károly, *Irodalom I., Szemelvények az ókor irodalmából*, Krónika Nova Kiadó, 2001, 53.

2 *Színes irodalom 9.* – NAT 2020, Oktatási Hivatal, 149.

biztosan fel sem állunk onnan. Ha valaki orvosnak, jogásznak vagy pedagógusnak tanul, esetleg olyan munkahelyen kezd dolgozni, ahol a folyamatos továbbképzés alapkövetelmény, akkor még 40-50 évesen is aktívan tanulni fog. A mai információs társadalom legnagyobb értéke – ahogy a neve is mutatja – az információ, a tudás, a jelszó pedig egyre inkább lesz magától értetődő, amíg élünk, addig tanulunk. Ez a Life Long Learning, az élethosszig tartó tanulás ideálja. Azonban ennek a minden bizonnyal hasznos és jövőbe mutató célkitűzésnek a megvalósításának hatékonysága egyelőre még nagyon kiábrándító. Mi magyarok, saját magunkat is becsapva kapaszkodunk hajdanvolt oktatásunk magas színvonalának emlékeibe, miközben a tanulás eredményességét felmérő nemzetközi teszteken évek óta egyre hátrább végzünk. [...] Bár minden munkaadó azt harsogja, hogy neki függetlenül gondolkodó, kreatív, önálló és gyakorlatias munkavállalóra van szüksége, az az oktatási rendszer, amely kineveli a számára szükséges emberanyagot, teljesen elméleti, kíméletlenül uniformizál, a független gondolkodást bünteti, a kreativitást teljes mértékben mellőzi, és a teljesítmény egyetlen mutatójaként a gépiesen leadott száraz elmélet szolgálai elismérlését várja el. [...] Szent-Györgyi Albert szerint: „A jövő olyan lesz, mint a ma iskolája.”

Ha a gyerektől csak annyit várunk el, hogy fel tudjon mondani egy definíciót anélkül, hogy értené a jelentését és a jelentőségét, hogy tudná, mire jó a mindennapokban, és tudná alkalmazni is azt, akkor felnőttként sem lesz alkalmas többre annál, mint hogy utasításokat hajtson végre. Ha minden hibát és tévedést azonnal büntetünk, gyermekkortól leszoktatjuk a következő generációkat a kezdeményezőkészségről, a kitartásról és a felelősségvállalásról.³ A Biblia ugyanis visszatérő tananyag, az ötödik osztályban elültetett alapismertetek után újra elővesszük a középiskolai oktatásban, hogy a már megszerzett tudást kibővítsük, az érettebb és komplexebb gondolkodásra képes tanulók számára tágabb kontextusba helyezzük, világlátásukat bővítsük. Elvileg. De nem adunk teret egy valós, alapozó ismeretnek, amelyben nemcsak a bűnre, hanem az ok-okozati következményre helyezzük a hangsúlyt. Nem mondjuk ki, hogy a tettnek következménye van, akárcsak a való életben. Hogy ha szembe megyünk a paranccsal, annak a mindennapi életünkre is hatása van. Pedig – többek között – ezen a közismert, számtalan módon ábrázolt egyszerű példán keresztül, mely a problémacentrikus megközelítést alkalmazza, lehetne őket még közelebb hozni a szöveghez, még jobban elindítani őket az együtt gondolkodás útján.

A gondolatmenetbe ugyanúgy bele lehetne szőni azt az alapvető problémát, amely mind az ötödikes, mind a kilencedikes tanulók számára soha el nem múló kérdés: ki is vagyok én, milyen is vagyok én? Kihez hasonlítok a világban? Mások is olyanok, mint én? Márpedig ha a történeteket mindig csak a férfiak

3 Szűcs Sándor – SCHLAKKER Eszter, *A Biblia kreatív tanítása* – APCSEL29, 2014, 4. <https://apcsel29.hu/treningek/kreativ-tanitas-2016/>. (Utolsó letöltés 2023. 03. 25.)

szemszögéből vizsgáljuk meg, akkor hogyan fejlődnek a lányok? Milyen módon kapnak választ a bennük tomboló ismeretlenhez, ha soha senki nem vizsgálja meg a másik oldalt. Csató Anita⁴ női hősről szóló tanulmányában kitér arra a nem elhanyagolható tényre, hogy

az életkori sajátosságok és a nyelvi kód figyelembevételével mellett fontos hangsúlyoznunk azt is, hogy a diákok elsődlegesen azokat az olvasmányokat tudják könnyen befogadni (s ez a könnyebb befogadás alapozhatja meg az olvasóvá nevelést, melyre később építhetünk), melyek világával azonosulni tudnak. A jelenlegi kötelező olvasmányokat megvizsgálva arra a következtetésre jutunk, hogy nagy részük nemcsak a diákok nyelvi kódját, életkori sajátosságát nem veszi figyelembe, de a világukkal történő azonosulás lehetőségét is elsődlegesen a fiú olvasók számára teszi könnyebbé. Hiszen az olvasmányok befogadásában nagyban segíti az olvasót az, hogy milyen főhősökkel találkozhat, van-e esetleg a történetben olyan szereplő, akivel valamiért azonosulni tud. A jelenlegi kötelező olvasmányok főszereplői túlnyomórészt fiúk (valamint nagy többségben férfi szerzők által írt történetekről van szó), így elsődlegesen a fiúk, férfiak élettapasztalatait jelenítik meg.

Márpedig ha egy diák nem talál reflexiót a tanulmányai során önmagára, ha nem lel kapaszkodót, amiben magára ismerhet, akkor beszélhetünk mi bármekkora élvezettel a mitologikus világok szimbólumrendszeréről, megtörténhet ott bármilyen élményalapú oktatási eszköz, amivel a digitális generációt ámulatba ejtenénk, nem hallatszik majd más, csak a prezenter klikkelése egy álomba és álmaiba menekülő osztályteremben.

Íme hát az eredendő bűn, ahogy determináljuk a jelenetet a befogadók számára. Lehetőség szerint ilyen horderejű szövegeknél, mint a Biblia, sosem világítjuk meg a másik oldalt, nem kételkedünk a szöveg megkérdőjelezhető soraiban.

Az Oktatási Hivatal *Irodalom 5* tankönyvében⁵ *Az emberi nem keletkezése* fejezethez a következő kapcsolódó feladatok tartoznak a szöveg feldolgozásához.

Párosítsd a szólásokat, közmondásokat azok jelentésével! Jegyezd le az összeillő párok betűjelét és számát!

- a) Úgy, él, mint a paradicsomban. b) Rokonok Ádámról, Éváról. c) Sok az Ádám népe. d) Éva után indult.
1. Lopott. 2. Boldogan, gondtalanul él. 3. Olyan távoli rokonok, hogy az már nem is számít rokonságnak. 4. De sok ember is van a világon.

4 CSATÓ Anita, *Hol maradnak a női hősök a középiskolai olvasmányokból? Az emancipáció arcai Szabó T. Anna Senki madara c. művében = Emancipáció – tegnap és ma*, szerk. KICSÁK Lóránt – KÖRÖMI Gabriella – KUSPER Judit, Líceum Kiadó, Eger 2020, 268.

5 RADÓCNÉ Bálint Ildikó, *Irodalom 5. tankönyv az 5. évfolyam számára*, Oktatási Hivatal 2020 – Kuckó – Olvassunk együtt! *Az emberi nem keletkezése* (Mózes első könyve 2. fejezet), 91.

A fent idézett feladat arra az egyetlen megközelítési lehetőségre élezi ki az értelmezést, hogy Éva bűnt követett el, bezzeg ha nem evett volna az almából, akkor a gondtalan élet mindenki számára elérhető lenne. Pedig ha valamivel, akkor egy pillanatnyi kitekintéssel megsegíthetnénk a hallgatóságot, hogy kapcsolódási pontot találjanak a szöveghez – főképp azok, akik nem vallási aspektusból, hanem csupán szövegszerűen találkoznak az idézett jelenettel. Ugyanis Éva teremtett. Gondolatot, életet, tettet, embert. Ezzel egyértelműen megfosztotta valamitől Istent, amit addig csak ő tudott, s a büntetése nem is lett más, mint a lassítás. Míg a porból megteremtődő ember már kényelmesen hátradőlt, hisz elvégezte s jól végezte dolgát, addig az asszonnyá lett nő 9 áldott hónapon át szaporítja a sejteket, növeszti az embriót, táplálja testével, vérével, lelkével a magzatot. Mert az asszony azért lett, azért teremtette Isten, mert: „Nem jó, hogy az ember egyedül van, alkotok számára segítőt, neki megfelelőt.” (NAT 2020/ Irodalom 5, 90.) Ugyanis a férfi segítségre szorult. Kezdetben, hogy lásson, tegyen, teremtsen. Hol volt akkor még a szekérderekyi gyerek, a szántó meg a lakáshitel? Miért akart kitörni Éva ebből a békességből? Hogyan csábíthatta tévútra halk szavú, csöndes suttogással egy állat? Éva az eredendő példa rá, hogy ahhoz, hogy valami új, valami nagy történjen, ki kell lépni a komfortzónánkból, mernünk kell lépni egyet és vállalni a felelősséget. Nem véletlen, ne feledjük, hogy pont egy kígyó suttogja, csábítja Évát új utakra. Arról az állatról beszélünk, amely levedli saját bőrét, ha már túlnőtt rajta, ezzel is hátrahagyva mindazt, ami fölösleges, amire nincsen szüksége, ami elavult. Önmagában hordozza az újjászületés örök képességét. „Nem lévén végtagja, szembekerül a többi élőlényel, főként az emberrel, illetve ezek őszkedeményét, tengelyét, gerincét testesíti meg. Ha pihen, csigavonalba tekeredik, haladáskor hullámvonalat formál. Az összetekeredett kígyó az anyagi világ fenntartója, az élet forrása, s mint ilyen nőies, az anyaméh vulvaszimbólum.”⁶ Persze nem szabad itt elengedni azt a fonalat sem, amelyben egyértelműen kiviláglik, hogy van valami nevetséges abban, hogy valakit oldalbordából formálnak meg. Egyértelműen sugallja az alárendeltséget. Éva talán éppen csak ennyit akart, megmutatni a világnak, hogy ő is valaki, valamivel mindenképpen több, mint egy darabka extra lehetőség. Nem csupán egy fontos építőelem, hanem maga a megtestesült élet. Éva teremtő lépéseit a legtöbb esetben nem helyezzük tágabb kontextusba, és könnyedén hagyjuk elúszni annyival a dolgot, „hogy már erről is az asszony tehet”. Pedig mondhatnánk azt, hogy míg Ádám szájában megaludt a tej, ő legalább csinált valamit, valami hasznosat.

Térjünk vissza az eredetmítoszra. A Biblia, melynek jelentése könyvecskék, a világ legismertebb könyve. Nagyjából másfél évezrednyi, műfajilag eltérő művet tartalmaz. Ez az eredetmítosz pedig az egyik lehetséges eredettörténetet jeleníti meg, általában három férfi és egy nő szemszögéből. Mégis hogy lehetne *Éva története* női irodalom? Hogyan kockáztathatjuk meg, hogy Éva vitathatatlan részszeropét beleemeljük ebbe a tematikába?

6 Jean Shinoda BOLEN, *Bennünk élő istennők*, Studium Effective Kiadó, Budapest, 1997, 90.

A női irodalom *történeti fogalom*, és mint ilyen, *szükségszerűen* foglal magába időtől, kultúrától, értelmezői közösségtől is függő, változatos, megszakításokkal vagy folytonosan működő, hosszabb-rövidebb ideje ható, gyakran egymásnak ellentmondó jelentéseket. A női irodalomnak mint olyannak a pontos definíciójára irányuló törekvések nem tud(ná)nak mit kezdeni azzal, hogy a nőiség hol a szövegek létrehozása, hol a tematikája, szerkezete, hol pedig a megcélzott befogadóközönség (vagy a befogadás feltételezett módja) felől kapcsolódnak az irodalmi szövegekhez. Egy ilyen definíciónak ráadásul megvan az a kerékkötője is, hogy univerzalisztikus igénye révén nemcsak az egyes, a nőirodalom körébe utalt jelenségeknek a korok, helyek, kultúrák mindenkori irodalmi beszédmódjainak körében elfoglalt változatos helyiértékeit, különbségeit mosná egybe (hiszen a nőirodalom mindig valamihez képest válik nőirodalommá), hanem ugyanezt a műveletet el kéne végeznie a „nő” fogalmával is, esszencializálva azt (azaz a változatlan biológiai nemet egybe kéne mosnia a változatos tartalmú társadalmi nemmel, mely összeegyeztethetetlen a feminista állásponttal).⁷

Éva szerepe természetesen megkérdőjelezhetetlen, hiszen minden felett áll. Még akkor is, ha valójában a célből hozza őt létre Isten, hogy segítsen Ádámnak a dolgok elnevezésében, és egészen a bűnbeesés momentumáig őt magát nem nevezi el senki. Éva ugyanis azután kapott nevet, hogy tett valamit. „Az ember Évának nevezte feleségét, mert ő lett minden élő anyja.” Korábbi felvetésemhez visszatérve talán óvatosan megállapíthatjuk, hogy Éva azért mert ellentmondani, hogy cselekedetével végre ő is felkerüljön a térképre.

„A mítoszok, ugyanis a lélek veszélyes utazásáról szólnak, amelynek során számtalan akadályt kell átlépni”.⁸ Ha Campbell monomitikus elméletéből indulunk ki, akkor a mítosz hőisének mindig valamilyen világléptékű, történelemformáló győzelem az osztályrésze. Úgyhogy álljunk is meg itt, ebben a mitikus pillanatban! Ahol nincsen más, csak Éva, Ádám, a fa és a kígyó. Nyugodtan hívjuk segítségül a diákjainkat a kép jelenkori megteremtésében. Bátran adjuk nekik feladatul, hogy ábrázolják ezt a pillanatot a maguk kedve szerint. Semmivel nem lehet nagyobb bátorságot adni egy tizenéves kezébe, mint ha engedjük neki, hogy megteremtse a maga valóságát. Építhetik ezt akár legóból vagy az egymás mellé állított telefonjaikból, de a lelkesebbek megvalósíthatják Minecraft-kockákból is. De ahhoz, hogy a feladat számukra nemcsak adott, de jól sikerült is legyen, tisztáznunk kell velük pár dolgot. Például, hogy milyen is a fa. Pontosan mit tudott az a fa, amely a világ közepén állt, amely a mindentudás, a bölcsesség és az élet fája volt. Mi volt benne olyan különleges? Az életfában, annak legbelsejében van elrejtve az élet és legmagasabb célja: a

7 HORVÁTH Györgyi, *A női irodalom fogalmáról* = *Eső*, 2003/4., <https://www.esolap.hu/archive/21/580.html>. (Utolsó letöltés: 2023. 03. 23.)

8 Joseph CAMPBELL, *Az ezerarcú hős*, Édesvíz Kiadó, Budapest, 2010, 375. A mikrokozmosz pusztulása?

halhatatlanság.⁹ Ott áll tehát az első emberpár a legidillibb kép kellős közepén. Ahol nincsen még globális felmelegedés, civilizációs problémák, társadalmi kirekesztettség. Csak áll ott két pucér ember a termő kert közepén. Van elég ételük, és van elég italuk. Minden terem, nem lepi el gaz a veteményest, boldogan csicseregnek a madarak. Pont rendelkezésre áll minden ahhoz, hogy pálmalevélből nyugágyat készítsenek maguknak, amikor Éva úgy érzi, neki ennél több kell. Vajon mire vágyott Éva? Milyen belső motivációi voltak? Mit akart? Mi mást akart? Mit mondhatott neki a kígyó, amiért meg akarta szakítani ezt a paradicsomi állapotot? Gondolt-e Éva a következményekre? Bátor volt-e? Vakmerő volt-e? Hős volt-e?

Ugyanis ahhoz, hogy hős legyen valaki, nincs szükség meghatározott kromoszómatípusra. Bizony, hőssé az út tesz minket, nem pedig a nemi hovatarthatóságunk. Így aztán ha Campbell elméletét vesszük alapul, akkor a kígyó kalandra hívta Évát. És Éva elfogadta a kalandot, és első lépésként kitalálta magát a paradicsomból. „A monomitosz összetett hőse kivételes képességű személyiség. Gyakran a társadalom elismerése övezi, de éppoly gyakran kiközösítés és megvetés tárgya. Ő és/vagy a világ, amelyben él, valamilyen szimbolikus hibával rendelkezik.”¹⁰ Nyugodtan ismertessük meg ezt a definíciót a diákokkal. Engedjük, hogy kicsit megrágnak és magukévá tegyék. Engedjük meg nekik, hogy ellamentáljanak azon a megfoghatatlan tényen, hogy Éva kivételes képességű személy. Várhatóan pár percen belül, némi párbeszéddel rávezethetőek arra a tényre, hogy Éva milyen különleges – vagy szuper- – képességgel rendelkezett. Bizony, beszélt a kígyók nyelvén. Azzal az állattal, amely „szinte valamennyi mitológiában előforduló jelkép, a termékenység, a föld, a női teremtőerővel, a vízzel, esővel, s ugyanakkor a házi tűzhellyel, a tűzzel (különösen az égi tűzzel), valamint a férfi nemzőerővel van kapcsolatban”.¹¹ A kígyóval, a fa tövében, ahol negatív princípiumként jelenik meg. Ezt az egyetlen különlegességet is mozdíthatjuk ezerfelé. Vajon Ádám is képes volt erre? De ha csak Éva, akkor számára a kígyó mint társalkodó vagy mint kalandra hívó jelenik meg? Milyen okból tehetett szert erre a tudásra? Mit akart még tudni? Mi inspirálta arra, hogy tudni akarjon? A kígyó valóban rossz? Vagy jó? Létezett-e a kígyó, vagy Éva gondolatai kalandoztak a fa mellett állva lent és fent? Számtalan kérdés van, és még egyetlen falat almát sem rágtunk el.

A bibliai monda új értelmezést kapott a 19. században: a paradicsomból való kiűzetést kezdték úgy ábrázolni, mint az emberiség történetének kritikus fordulópontját az állati létből a magasabb rendű léthez vezető úton. Madách Imre *Az ember tragédiája* című drámájában a sátán bemutatja Ádámnak az emberi nem jövőjét, s ezt látva Ádám végezni akar magával, ám Éva, az anyaság megtestesítője visszatartja tettétől és elkergeti a kísértő sántát. A

9 *Mitológiai enciklopédia I.*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1988. 58.

10 Joseph CAMPBELL, *Az ezerarcú hős*, Édesvíz Kiadó, Budapest, 2010, 48.

11 *Mitológiai enciklopédia I.*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1988, 143.

20. század elején a Bűnbeesés mint intellektus (a szellem) és a szenvedély (érzelem) közötti konfliktus problémája vetődik fel (Arno Nadel *Ádám* című drámája és Johnk Erskine *Ádám és Éva* című regénye), és pedig az érzelmi pincium prioritásával. Megszaporodnak a szüzsé szatirikus kifejtésére tett kísérletek (pl. Ádám naplója Mark Twaintól). A monda teológiai és történetfilozófiai értelmezését parodizálta Anatole France (*A pingvinek szigete*) és Georg Bernard Shaw (*Vissza a Matuzsálemhez*). Ádám és Éva paradicsomi története számos, a világ teremtéséről szóló mű része.¹²

Maga Madách úgy nyilatkozik erről Erdélyi Jánoshoz írt levelében: „Egész művem alapeszméje az akar lenni, hogy amint az ember istentől elszakad, s önerejére támaszkodva cselekedni kezd, az emberiség legnagyobb és legszen-
tebb eszméin végig egymásután cselekszi azt.”¹³

És ha már Éva, nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy Tolnai Vilmos szerint „Éva [...] épp úgy főalak, mint maga Ádám. A költemény elejétől végig szerves alkotórésze a cselekménynek, vagy jobban mondva az ember rajzá-
nak, aki Madáchnál nem egy férfiú, a férfiú, hanem két különböző hivatású, de egyenrangú, egymást kiegészítő, egymásra utalt, egymást föltételező tényező: a férfi és a nő.”¹⁴ Madách „*Az ember tragédiája* című drámai költeményében olyan egyetemes emberi problémákat feszeget, amelyek túllépnek a nemzeti látószögön, mint például a nő szerepe és a férfi-női viszony alakulása”.¹⁵

„Egyenrangúságról természetesen szó sincs, hiszen alá-fölérendeltségi viszony alakul ki a szereplők között, kezdve a színekben megjelenő társadalmi rangjuk, foglalkozásuk, de szövegszerű eloszlásuk szerint is. A Tragédia 4140 sorából Ádámnak 1362 sor, Évának 408 és fél sor jut, még Lucifernek is több, 1049 sor”¹⁶ – írja Tóth Éva. Horváth Károly szerint pedig: „Éva szerepének jelentősége viszont abban rejlik, hogy színenként adott történelmi szituációk függvényében pusztá jelentléte túlmutat elmondott szavain”.¹⁷

Ádám, mint tudjuk, egyre öregebben reinkarnálódik a történelmi színekben, tehát életkora párhuzamos az emberiség életkorával. Ugyanakkor Éva nem öregszik Ádámmal együtt, legfeljebb oscillál vele.

Az egyiptomi színben a rabszolganő nyilvánvalóan fiatal, másként nem emelné maga mellé szépsége okán a fáraó. Az athéni színben Éva hitves, kisgyermek anyja és a kisgyermek maga nevezi anyját szépnek. – A római színben Éva kéjhölgy, a bizánciban zárdaszűz, tehát mindkét színben nyil-

12 *Mitológiai enciklopédia I*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1988, 224.

13 HORVÁTH Károly, *Az ember tragédiája mint emberiség-költemény = Madách – tanulmányok*, szerk. HORVÁTH Károly, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978, 33.

14 TOLNAI Vilmos, *Az anyaság Madách Ember tragédiájában*, Franklin, Budapest, 1911, 39.

15 TÓTH ÉVA, *Éva és Ádám*, Palócföld 43. évfolyam 4. szám, 1997, 469.

16 *Uo.*

17 HORVÁTH Károly, *l. m.*, 93.

vánvalóan fiatal. A két prágai színben, mint Keplerné, feltehetőleg érettebb, de még mindig kívánatos hölgy, másként nem csábítaná el az udvaronc. A párizsi színben a márkinő ifjú és hajadon, a „felgerjedt pórnök” pedig nem lehet idősebb nála, hiszen az előbbinek ikermása, ha úgy tetszik klónja. A londoni színben Éva talán még fiatalabb, hiszen eladó lány. A falanszterben – másodszer tehát a darab során – anya, de itt sem öreg, hiszen igényelni lehet és Ádám igényli is. Az egyetlen szín – természetesen az elsőt kivéve –, ahol Éva nem szerepel, az úrjelenet. Az eszkimószínben sanyarú körülmények között degenerálódott és korán előregegett, de nem lehet öreg, hiszen az eszkimó felkínálja a vendégeinek, s maga is felkínálkozik.¹⁸

A madáchi lelemény, miszerint Ádám mindig a történelem hordozója, és ekképpen jelenik meg új és új alakban, eszmék megtestesítőjeként, Évát a „női nem történelemnélküliségeként”¹⁹ reprezentálja. Éva léte, létének jogosultsága mindig a férfi függvénye. Pontosan ugyanaz az oldalborda marad mindig, mint a teremtéstörténetben. Sosem emelkedik a férfi fölé. A kiűzetéssel egyértelműen ő vesztett többet, mint Ádám, mert a szomjoltó almával az egyenlőséget vesztette el, és csak utána a harmóniát. Ugyanis Éva teremtő gyönyörűsége az, hogy minden körülmények között képes megteremteni a békét, hiszen „Ah! élni, élni, mily édes, mi szép”.²⁰ Éva tehát evett az almából, s ezzel a világteremtő mozzanattal elindította az örök egyenlőtlenség harcát férfi és nő között.

Bármit is igyekszik értésünkre hozni ez a történet a nők titkos hatalmáról, az a kép, amely az Ószövetségből kibontakozik, egy férfiak uralta zsidó kultúra és társadalom képe. Akárhogyan is értelmezzük a 1Móz 3,16-ot, a férfiakat harcosként, háztulajdonosként, papként vagy törvénytudóként nyilvánvalóan a végrehajtó szerepeket játsszák, habár vannak utalások arra, hogy az otthonokban sokkal nagyobb lehet az egyenlőség.²¹

A történet vonzereje azonban ennél szélesebb körű: valami alapvető hűrt pendít meg az emberi természetben, valami olyasmiről beszél, amely egyetemes az emberi tapasztalatban. Talán egyszerűen arról van szó, hogy nosztalgiával tekint vissza a gyermekkor visszahozhatatlan világára, és közben igazolja, a változások szükségességét. Az aranykor irodalmi fogalma, amely az ókorban, a klasszikus időben alakult ki, és él mind a mai napig (például Tolkien *A Gyűrűk Ura* című könyve nagymértékben támaszkodik képeire és érzelmi visszhangjaira), egy jórészt képzeletbeli múltat ünnepel, amelyet az emlékezet varázslatosan megszépít és átalakít: e fantázia archetipikus megtestesülése az Édenkert. Csaknem minden ember, hacsak nem szüle-

18 TóTH Éva, *Uo.*

19 TóTH Éva, *l.m.*, 470.

20 MADÁCH Imre, *Az ember tragédiája*, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1962, 21.

21 Pamela NORRIS, *Éva története*, Holnap Kiadó, 2001, 27.

tett rendkívül szörnyű körülmények közé, őriz emléket a boldog, felelőtlen gyermekkorból, talán csak, másodpercekig tartó történeteket, de ennek a minden bonyodalom nélküli boldogságnak, a természeti szépségekre, emberekre, állatokra adott kompromisszumoktól mentes válaszoknak, az életörömnél a felidézése világítja be a felnőttkort, és teszi elviselhetőbbé. Ádám és Éva rövid idillje az Édenkertben ennek az elveszett boldog múltnak a tudatosságát testesíti meg, de rámutat a változás szükségszerűségére is. Ha Éva nem evett volna a tudás gyümölcséből, nem vette volna kezdetét az emberi történelem. Valóban, amikor Éva elhatározta, hogy megízleli a tiltott gyümölcsöt, s e határozott cselekedetével mintegy beindította a motort, az emberiség kijutott az Éden mozdulatlan nyugalomból az emberi lét kemény valóságába.²²

Tanulmányomban megpróbáltam egy olyan nőképet, egy olyan ősi arche-típust megmutatni, amely talán eggyel bővíti a felkínált palettában előforduló női karakterek bemutatásának lehetőségét. Igyekeztem az én öntudatra ébredésének azt a mozzanatát megragadni, amikor a nő cselekvő, teremtő hőssé változik a saját történetében. Megmutatva egyetlen röpke pillanatot a sok közül, hiszen

mindegy, hogy egy vérben forgó szemű kongói sámán halandzsáját hallgatjuk visszafogott ámulattal, vagy a misztikus Lao-ce szonettjeinek vékonyka fordítását forgatjuk intelligens csodálattal; vagy ha néhanapján sikerül megfejtetni Szent Tamás egy-egy magvas okfejtését, vagy máskor hirtelen elcsípni egy zagyva eszkimó tündérmese tündöklő jelentését – mindig ugyanazzal az ezer formában felbukkanó, mégis bámulatosan állandó történettel találkozunk, és ráadásként azzal a zavarba ejtően kitartó érzéssel, hogy sokkal, de sokkal több történet van annál, mint amennyit valaha el lehet mesélni és meg lehet ismerni²³

– csak győzzük megpróbálni.

22 Pamela NORRIS, *Uo.*, 41.

23 Joseph CAMPBELL, *Uo.*, 15.

NŐTÖRTÉNETÍRÁS

HELL JUDIT

KÉKHARISNYÁK? „NŐI SZÖRNYETEGEK”? NÉHÁNY ADALÉK AZ EGYETEMES ÉS MAGYARORSZÁGI NŐTÖRTÉNETI KUTATÁSOKHOZ A NŐKÉPZÉS TERÜLETÉN

„Mi a történelem?”, teszi fel a kérdést Gibbon, a Római Birodalommal foglalkozó nagy történész. Nem más, mint a férfiak bűneinek, bolondságainak és szerencsétlenségeinek jegyzéke. Végre elérkezett az idő, hogy a bölcsőt ringató kéz tollat ragadjon, és igazságot tegyen: nők is voltak a történelemben. Ám a történelmi forrásokban hiába is keresnénk ennek bizonyítékát. [...] A nőknek pedig volt történelmük, s ez a maga teljességében sokkal gazdagabb és különösebb, mint azt valaha is gondoltuk volna. Könyvem fő célja, hogy bemutassa a női nemnek az emberi evolúcióban játszott alapvető és nélkülözhetetlen szerepét, s felhívja a figyelmet arra, milyen sokféleképpen járultak hozzá a nők a társadalmi és magánszféra fejlődéséhez, s milyen nagy eredményeket értek el a kultúra, a kereskedelem, az otthon és a háztartás, az érzelmek, a társadalom és a szexualitás területén.¹

A sokoldalúan képzett Rosalind Miles, a kiváló angol irodalmár, Shakespeare-kutató, szépirodalmi szerző, történész, jogász, újságíró, médiaszakember, női aktivista bevezető sorait idéztük gyorsan bestsellerré vált, magyar nyelven is olvasható remek ismeretterjesztő munkájából, amely hazáján kívül a világ számos országban megjelent. *Az idő leányai* (az USA-ban a *Ki főzte az utolsó vacsorát?: Az idő leányai* címmel, 1980-as évek) a nők világtörténelmét tárja elénk rendkívül olvasmányos formában, az őstársadalmi kezdetektől a mitologikus korszakon át a huszadik századdal bezárólag, s lényegében a nyugati világ változásainak évezredekkel átfogó folyamataira koncentrál. Női szemzőgből vizsgálódik, a nők *elhallgatott* történetét adja elő. Erre a történetírási hiátusra utal az is, hogy művét „a történelemtől megfosztott nőknek” ajánlja. Miles e munkája, amint a könyv bevezetőjéből vett fentebbi idézet is mutatja, ahhoz a multi- és interdiszciplináris jellegű, átfogó kutatói programhoz kapcsolódott, amely az elmúlt század utolsó évtizedeiben fogalmazódott meg, mindenekelőtt a legkülönbözőbb tudományok női képviselői részéről. „Az 1960-as–70-es évek fordulóján, összefüggésben az akkori diákmozgalmakkal is, a filozófusnők – más tudományágakban működő kolléganőikhez hasonlóan – elkezdtek szem-

1 Rosalind MILES, *Az idő leányai*, ford. JUHÁSZ Borbála, Balassi, Budapest, 2000, idézett oldal: 11.

besíteni saját szakterületüket a nők diszkriminálásának sokféle tényével² – utal vissza a kezdetekre a nemzetközi tudományosságban is elismert osztrák gondolkodónő. E bölcseleti kutatásokhoz hasonlóan, értelemszerűen elsősorban a humán és társadalomtudományok területén bontakozik ki ekkor az a feminista projektum, amely egyrészt az ún. fehér foltok megszüntetése céljából *láthatóvá kívánja tenni* a nők valós szerepét, teljesítményeit a társadalom, gazdaság, politika, tudomány, művelődés, kultúra és a személyes életvilág történeti változásainak folyamataiban, másrészt az új, gendernézőpont alkalmazásával egy másféle megvilágításba helyezi nemcsak a nőket, hanem ugyanígy a férfiakat, tetteiket és gondolkodásmódjukat, gyakorlati és szellemi síkon létrehozott teljesítményüket is. A nemek szerinti perspektíva mint sajátos megközelítésmód interdiszciplináris alkalmazása vezet ugyanis hagyományos világlátásunk, nyelvünk, nyelvhasználatunk, kultúránk stb. androcentrikus jellegének közös szaktudományos felismeréséhez. Ennek az új látásmódnak az alkalmazása során olvassák újra szinte minden, az emberrel foglalkozó tudományterületen kutató nők a férfikultúra (férfiak általi és férfilátásmód szerinti) produktumait.

A nemek szerinti vizsgálódás érvényre juttatása termékeny megközelítésmódnak bizonyult a legkülönbélebb diszciplínákban, a történettudományoktól kezdve a nyelv- és kommunikáció-, az irodalom- és kultúratudományokon, kulturális antropológián, szociológián, pszichológián át a nevelés- és a filozófiai tudományokig. Innovatív potenciáljának egyik bizonyítéka, hogy pl. a női nézőpontú politikaelméleti munkák között az utóbbi néhány évben a migránskutatók terén is új problémák exponálásához és alternatív válaszkísérletek megfogalmazásához vezetett.

Mint ismeretes, az interdiszciplináris kutatások a Beauvoir által még az 1940-es években megfogalmazott alapkérdésekre keresnek újabb és újabb válaszokat: Mi a nő? Miért a nő a más, a Másik a férfihoz képest, miért a férfi a viszonyítási alap – és nem fordítva – a nő mássága tekintetében? Továbbra is megválaszolandó kérdés a Nagy Generáció fellépésének éveiben, hogy minden formális jogegyenlőség kivívása után vajon miért vannak még mindig alávetett, háttérbe szorított helyzetben a nők az ún. erősebbik nemhez viszonyítottan.

A legkülönbélebb diszciplínák terén folytatott kutatások egy irányba mutató tanulságai vezettek a biológiai nemtől (sex) elkülönítendő társadalmi nem kategóriájának kidolgozásához, s ennek eredményeképpen vált nyilvánvalóvá a mindenkor szociokulturálisan konstruált genderfogalom teoretikus magyarázó szerepe. (Köztudomású, hogy magát a terminust a francia gondolkodónő még nem alkotta meg.)

Napjainkra már megszámlálhatatlanul nagy a nők helyzetével, státusával, a különféle nőképekkel, szerepváltozásokkal, ill. a nemek egymás közti viszonyával foglalkozó történeti és szisztematikus jellegű művek összessége, bármely e tekintetben releváns tudományágot tekintünk is. Egy-egy nagyobb könyves-

2 Herta NAGL-DOCEKAL, *Feminista kutatás a filozófiában*, ford. HELL Judit, Magyar Filozófiai Szemle, 2005/4., idézett oldal: 699.

bolt, különösen a fejlettebb országokban, majd hogyanem könyvtárnyi szakirodalmat kínál a szinte már a bőség zavarával küzdő olvasó számára. A kutatások a mögöttünk álló nagyjából öt évtized alatt világszerte (bizonyos regionális és lokális nehézségek ellenére is) rohamos tempóban szélesedtek ki. A szakmai diszkussziók kiterjedtte és mind egyre intenzívebbé váltak. A nemzetközi trendeket, ha olykor ugyan kisebb-nagyobb késéssel és alkalmankénti visszaesésekkel is, a kevésbé fejlett vagy történelmi okokból demokráciadeficitesek, periférikus vagy félperifériás helyzetben lévő országok kutatói is követik (pl. a kelet-közép-európai térség a 90-es években), ill. a recipiált nézeteket sajátos helyzetükből adódóan új problémafelvetésekkel gazdagítják. A posztszovjet térség tranzíciós országaiban, így Magyarországon is az 1980–90-es évek gazdasági-politikai-társadalmi változásai valóságos katalizátorai voltak az ilyen, mindenekelőtt a nyugat felől akkoriban beköszönő elméleti kutatásoknak, s ugyanígy a gyakorlati életben a különféle részcélokat kitűző női hálózatok kiépítésének is.

Ha *munkacsoportunk* közös elméleti prizmáján át tekintjük e kutatásokat, igazán impozáns hazai és nemzetközi nőtörténeti munkákat tudunk felsorolni. Gondoljunk csak – messze a teljesség igénye nélkül – elsősorban a Georges Duby és Michelle Perrot szerkesztette ötkötetes, hatalmas vállalkozásra az 1990-es évek elejéről, de egy különálló munkában Duby megírta a *Women of the Twelfth Century* című szintén nagy volumenű művét is. Tekintsünk továbbá az olyan átfogó igényrel készült munkákra, mint Luisa Passerini *A nők és a feminista története* (1991) vagy Kaari Utrio *Éva leányai. Az európai nő története* (1984), és végül, de nem utolsósorban a már fentebb idézett Rosalind Miles világtörténelmi dimenzióra igényt tartó ábrázolására (aki, jegyezzük itt meg, többek között a feminista nyelvkritika látásmódja szerint a Gibbon-idézetben az *emberek* történelmét a *férfiak* történelmeként interpretálja, kihasználva az angol *man* szó kettős jelentését). Arra a kérdésre, hogy a női nézőpont érvényesítésén tulajdonképpen mit is értsünk, ill. hogy annak milyen újabb hozadéka lett a kutatásokban, röviden tehát arra, hogy mit jelent nőtörténelmet írni (újabb, addig mellőzött tényeket a nők láthatóvá tétele céljából pusztán felkutatni, avagy az ilyen tényeket összegyűjtő kutatás mentén arra is rákérdezni, hogy miért is voltak e tények, a nők mellőzöttek koruk gyakorlati életfolyamataiban és a férfiak szellemi produktumaiban – és ezáltal másfajta, speciális olvasókat nyerni, amelyek egyben közelebb visznek a nemiség változó jelentőségének megértéséhez), a *Van-e feminista filozófia?* című könyvemben térek ki részletesebben, felidézve a Joann Wallach Scott szerkesztette *Feminism and History*, magyar fordításban is megjelent tanulmánykötet egyes írásait.³

Nem átfogó jelleggel, hanem egy-egy kor, korszak, ország, esetleg valamely társadalmi csoport vagy mondjuk valamely történelmi személyiség női nézőpontú bemutatása szintén nagyszerű szellemi teljesítmények sorát eredmé-

3 Joann Wallach SCOTT, *Van-e a nőknek történelmük?*, ford. GRESKOVICS Endre, Balassi, Budapest, 2001, munkájára utalok.

nyezte. Ezek között számos olyan is van, ami hozzájárult ahhoz is, hogy korábbi ismereteinkhez képest differenciáltabb képet adjon valamely történelmi-kultúrtörténeti epocháról. Ismét csak Georges Duby egyik munkájával kezdjük a sort: a *Dames du XII^e siècle* (a magyarul megjelent fordítás címe *A nő a középkorban*, az eredeti munka 1995-ben, a magyar változat 2000-ben jelent meg) erős feminista elkötelezettséggel mutatja be az érett középkorban élő nők helyzetét öt szereplő, így Héloïse, Alienor vagy magyarosan Eleonóra és mások személyes sorsát végig kísérve. Megmutatja, hogy a kialakult, igen negatív középkori nőképek valójában az utókor számára férfiak által közvetített férfikonstrukciók.

Az ugyancsak francia illetőségű Régine Pernoud, akit a francia mediaviszika nagyasszonyának is neveznek, szintén a francia középkor néhány jeles szereplőjének alakját, élettörténetét és korát ábrázolja. Így önálló monográfiák formájában bemutatja pl. a „trubadúrok királynéját”, az okos és szépséges Aquitániai Eleonórát, aki korának egyik leggazdagabb, egyszersem mind legbefolyásosabb szereplője volt a politikai életben. Erős akaratú, autonóm személyiség, aki nagyapja, IX. (Trubadúr) Vilmos kifinomult ízlésű és műveltségű udvarában nevelkedett. Részletes képet ad továbbá Christine de Pisanról, az írónőről, többek között a *Nők városa* munka szerzőjéről, aki az első feminista-ként írta be nevét a történelembe. Nemcsak azért, mert állhatatosan követelte, hogy a nőknek is adassék meg a jog a tanuláshoz, egyáltalában az emberhez méltó élethez, hanem azért is, mert az első olyan *értelmiségi* nő volt, aki saját keresetével teremtett magának önálló egzisztenciát. A neves francia történész kutatónő egy középkori női sors nézőpontjából dolgozza fel Héloïse és Abélard világirodalomból is jól ismert tragikus szerelmi történetét. Pernoud „[...] műveivel jelentősen hozzájárult a »sötét középkor«-ról” megkonstruált sommás kép árnyalásához „és egy »világos« középkort bemutató koncepció megrajzolásához” – írja róla egy német feminista történésznő, Brigitte Hellmann az általa szerkesztett *Antikvitás – Középkor – Újkor évszázadait vizsgáló nőtörténeti olvasókönyv* függelékében.⁴

Ugyanebben a német nyelvű kötetben reneszánsz kori, jellemzően magas státust elfoglaló nőkről közölt tanulmányt olvashatunk a kitűnő amerikai Margaret L. King tollából, akinek szenvedélyes történészi érdeklődése egész pályáját tekintve végig kitartott az itáliai, különösképpen a velencei reneszánsz iránt. Fontosabb könyvei – melyek magyar fordításban sajnos nem olvashatóak – címükben is jelzik – *Women of the Renaissance* (1991), *Humanism, Venice, and Women. Essays on the Italian Renaissance* (2005), *How Mothers Shaped Successful Sons and Created History* (2014) stb. – King meghatározó kutatói, nőtörténeti orientációját.

Hazai viszonylatban mindenképpen a legrangosabb szerzők között foglal helyet – főként a huszadik század középső évtizedeinek – nőtörténetét társadalomtörténeti alapozással tárgyaló Pető Andrea, a CEU professzora, akinek mind

4 Brigitte HELLMANN, szerk., *Frauen-Geschichte(n). Ein historisches Lesebuch*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 1997. (Az idézet saját fordításom.)

mennyiségben, mind minőségben tekintélyt parancsoló közleményei, szerkesztett, ill. lektorált kötetei a nemzetközi és magyar szakmabeliek előtt jól ismertek és elismertek. Kéri Katalin nőtörténeti alapozással írta *Lánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon* címmel akadémiai doktori értekezését (2015), benne a nők felsőfokú képzésének történetét vagy a *Hölgyek napernyővel* című munkáját, amely a dualizmus kori polgári Magyarország tér- és időbeli keretei között vizsgálja a nők egykori helyzetét, szerepeit (2008). A történettudományok segédtudományainak egyik területén, egyetemes neveléstörténeti összefüggésben ad kezünkbe nagyívű, kiváló szakmunkát Pukánszky Béla *A nőnevelés története* címmel (2013). Hasonlóképpen, valamivel korábban e témában írta *A nőnevelés évezredei. Fejezetek a lányok nevelésének történetéből* címmel megjelent igen alapos munkáját (2006). Ezek a neveléstörténeti áttekintések – melyeket egyben mint a nőtörténetírás egyik rokon tudományának szellemi reprezentációiként is értelmezhetünk – a lányok otthoni vagy intézményes oktatásának, alapszintű, közép- vagy felsőfokú képzésének a társadalmat évszázadokon, évezredekken át gyakran erősen megosztó kérdéseit is tárgyalják.

Aligha lehet túlértékelni a két vastkos kötetben megjelentetett szemelvénygyűjteményt a magyar nőkérdés történetéből: *A nő és hivatása* I. kötete 1777-től 1865-ig, a II. kötet 1866-tól 1895-ig bocsát útjára kulcsfontosságú szövegrészeket számos tudományterület kutatói számára. A közölt szemelvények a korabeli megnyilatkozások műfajainak igen széles palettáján helyezkednek el: éles hangú sajtócikkek, parlamenti felszólalások, vitairatok, törvényi előterjesztések, levelezések teszik sokszínűvé a korról kialakítható képet. A válogatások 1999-ben és 2006-ban jelentek meg, bennük olyan forrásanyagokkal, amelyek a nők különböző szintű és formájú képzésével, oktatási kérdéseivel is foglalkoznak. A szerkesztők, ill. társszerkesztők (mögöttük népes munkatársi csapattal): Fábri Anna, ill. Fábri Anna, Borbíró Fanni és Szarka Eszter reprezentatív textusokkal, a helyes arányokra törekedve mutatják meg a témakörben a nyilvánosság legkülönbözőbb fórumain kibontakozó korabeli vitákat, az „[...] egymásnak nemegyszer sarkosan ellentmondó nézeteket, és az őket kifejtő érvelések”⁽⁵⁾ mögött nem ritkán meghúzódnó előítéleteket, leplezetlen érdekeket és erőteljes érzelmeket. Képet kapunk gyakorta szenvedélyes, heves szócsatákról, olykor akár gyűlölködően nőellenes kirohanásokról is, miközben társadalmi, gazdasági, politikai, irodalmi, közéleti, eszmetörténeti, sajtótörténeti összefüggések is kirajzolódnak a háttérben. A válogatott szemelvények pontosan dokumentálják, hogy hazánkban immár több mint kétszáz éve megindult egy hosszú (és máig is tartó, nem épp mindig a leghaladóbb eszmei hagyományelemeket újra és újra felmelegítő) diskurzus. E szövegek megmutatják azt „a nyilvánosság előtt zajló, mindaddig példa nélküli párbeszéd- és vitasorozatot, amelyben a férfiak mellett a nők is véleményt nyilvánítottak”.⁽⁶⁾ A szóban forgó tárgykörök: a nő és a női szerepek lényegi meghatározásai, továbbá az,

5 Uo., 7.

6 Uo., 7.

hogy miként gondolkodtak a korábbi korok magyar emberei – mint nők és férfiak – önmagukról és egymásról, hogy milyen szerepeket, és hatáskört birtokoltak, ill. követeltek önmaguknak és egymásnak, [s eközben] nemcsak önmagunkra gondolunk, hanem a modern polgári világ felé elinduló egykori elődeink (hol magabiztos, hol kételyeket és szorongásokat is megjelenítő) önértelmezéseivel, társadalomképével szembesülünk. (7)

A második kötet a polgárosodásban nagy léptekkel előre haladó 19. századi dualista Magyarország keretei között „a nőkérdésről folytatott szerteágazó diskurzus főbb tematikus csomópontjainak, valamint a hozzájuk rendelt beszédmódoknak a megismerésére kínál lehetőséget.” E szövegek és értő olvasásuk ahhoz nyújtanak segítséget, hogy általuk felismerhessük: „[...] a nőmozgalmak Magyarországon – bonyolult társadalmi és politikai kölcsönhatások eredményeként – éppen ezekben az évtizedekben alapozódnak meg. Nagy platformok alakulásának időszaka ez, amelyben szerzők, egyesületek és intézmények meghatározó jellemzője lesz, hogy a különböző emancipációs törekvéseket illetően pozitív vagy negatív álláspontot foglalnak-e el.”⁸

Gazdag szemelvényanyagot foglal magában e kötet az 1860-as években, a reformkort követően új lendületet vevő *nőképzés* témakörében is. A szándékoltan és hangsúlyosan külön blokkokba szerkesztett szövegek betekintést nyújtanak a pro és kontra érveket megfogalmazó eszmecserekről: a felsőbb leányiskolák, továbbá a leánygimnáziumok alapításának szükségességéről s végül a nők egyetemi képzésének törvényi szintű engedélyezéséről. Ezekben az évtizedekben is haladó és (új)konzervatív nézetek csapnak össze egymással. Veres Pálné (60-as évek), György Aladár (70-es évek), Beöthy Zsolt (90-es évek), Wlassics Gyula (90-es évek) és még sokan mások élen járnak a nők megváltozott társadalmi szerepének megfelelő iskoláztatási szükségletek kielégítésének sürgetésében. Nemcsak a rohamos léptékben fejlődő gazdasági-társadalmi folyamatok újonnan létrejött gyakorlati igényével érvelnek – a progresszív szemléletet képviselő történetírók szerint egyértelműen és minden tekintetben a dualizmus korának eme első szakasza az ország látványos, gyors emelkedésének, felvirágzásának időszaka –, hanem ha úgy tetszik, eszmei, egyenlősítő, a nemek egyenértékűségét, egyenjogúságát valló, mai szóval emberjogi érveket is megfogalmaznak.

7 Uo., 7–8.

8 *A nő és hivatása, II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből, 1866–1895*, szerk. FÁBRI Anna, BORBÍRÓ Fanni, SZARKA Eszter, Kortárs, Budapest, 2006, idézett oldal: 8.

Tekintsünk az alábbiakban egy konkrét, előremutató példát egy kiváló, bár manapság talán már nem sokak számára ismert személyiség gondolatainak, állásfoglalásának tükrében.

György Aladár, aki már az 1870-es években kifogásolta – az egyébként nemzeti liberális nézeteket valló, Eötvös Józseffel baráti és eszmetársi viszonyt ápoló, a magyar felsőoktatást a nyugati és német egyetemek mintájára új, polgári szellemben korszerűsítő – Trefort miniszter felemás hozzáállását a leányok, nők felsőbb iskolai képzéséhez, nyíltan, világosan, a polgári haladás eszméjének jegyében, szinte paradigmaticus jelleggel foglalja össze a felsőfokú nőképzést támogató gondolatait:

Nem tisztán a nőemancipáció barátainak, de minden felvilágosodott egyénnek közös óhaja, hogy a nők az eddiginél nagyobb s komolyabb irányú képzésben részesíttessenek. A régi esztétikainak gúnyolt nevelésrendszer – francia fecsegéssel, zongorázással, cifrábnál cifrább divatszerű kézimunkákkal s néhány szavalati- és táncmesterfogás elsajátításával egyáltalában nem ment még ki a divatból [...]. A polgári leányiskolák, tanítónőképezdék s a nőipartanoda vannak hivatva, hogy lassankint megtörjék a jeget, s az arisztokrácia körében is bevezessék Pestalozzi s tanítványai szerény eszméit. [...] A nőemancipáció legszerényebbik és éppen ezért leghamarább s legbiztosabban diadalmaskodó követelése abban áll, hogy a *nőknek is legyen joguk a tanulásra*. [Kiemelés az eredeti szövegben.] Ha alapja lenne is mindazon özönvíz előtti ellenvetéseknek, melyeket a nőemancipáció ellenében fel szoktak hozni, hogy ti. a nők általában alsóbbrendű, korlátoltabb lények, s hogy ennél fogva őket mindenkor a férfiaknak kell gyámolítani, s hogy a nő maradjon meg a főzőkanálnál, mert különben a család békéje, s ezáltal az egész társadalmi élet fel van zavarva stb., a család nélkül élő s kiváló tehetséggel, szokatlan férfias eréllyel bíró nők számára egyáltalán nem lehetne megtagadhatni, hogy a korláton túl lépjenek. Nem a női nem rendeltetésének megmásítása, nem a nők életének megrontása ez, csak szabadalom olyan nők számára, kikre nézve az eddigi társadalmi korlát igazságtalanság volt, kik nem szoríthatók oly gyámság elismerésére, mely alól a legkorlátoltabb férfi is fel van szabadítva tisztán az által, mert férfi.⁹

A magyar liberalizmus korának egyik legszebb megnyilvánulása ez a 19. század második felének magyar közéletében, amely egyszersmind pregnáns, elvi szintű kinyilvánítása a nőtől szabadságát elvitató gondolkodásmód elfogadhatatlanságának, a férfiak és nők közötti nemi alapon történő hátrányos, így igazságtalan megkülönböztetés tarthatatlanságának, s amely kategorikus elutasítása is a már több évezredes (arisztotelianus-essencialista) tradícióval rendelkező, a nőt úgymond sajátos természete folytán alacsonyabb rendűnek tételező, őt a férfinak alárendelt szerepre ítélő felfogásnak. Az európeai szel-

9 Uo., 96–97.

lemiségű György Aladár filozófiai, teológiai, biológiai, etnográfiai stúdiumokat folytatott, aki előbb Budapesten, majd számos nyugati országban járt egyetemre az emancipatív hatású, a társadalom szükségképpen folyamatos fejlődését tételező és szolgáló, kritikai jellegű, pozitivista-szaktudományos irányultságú szemléletmód széles körű térhódításának idején. Angliai, német-, francia-, olaszországi többéves kinttartózkodás után, 1871-ben tért vissza hazájába, és hozta magával az épp megújuló, bár már igencsak megkésett magyar polgárosodás körülményei között termékenyítő hatású, friss szellemiséget. Íróként, újságíróként, műfordítóként, művelődéstörténészként működött, mindvégig erős elkötelezettséggel általában is az oktatás, oktatáspolitikai ügyei iránt.

Bár a fentebbi idézet tanúsága szerint némi tévedése mutatkozott meg abban, hogy a nőemancipáció „legszerényebb” (és ezért leghamarabb és legbiztosabban teljesülő) követelése a nők oktatáshoz való jogának a követelése volna (történetileg bizonyítottan ugyanis épp, hogy annak egyik sarokköve), mégis szavai diametrális ellentétét képezik egy alig két-három évtizeddel később beköszöntő korszak – noha sokszínű, gazdag, jelentős részben azonban retrográd irányú fordulatot is produkáló, az „új időknek új dalaival” szembenálló – megváltozott szellemiségének.

Az 1900-as évek ugyanis a hazai politikai eszmetörténetben már azt mutatják, hogy a klasszikus, a régi nemzeti liberalizmus alatt elfordult a történelem színpada, gondolati maradványai jelentős részben – önmaga aktív közreműködésével – felszámolódtak. A Szabadelvű Párt is hosszú évtizedes fennállásának első és egyetlen választási veresége után ekkorra szétesik, s a század első éveit súlyos politikai és társadalmi válságban találják az országot. A századelő a *világnézetek, az ideológiák harcának*, a sokak számára jellempróbáló „értékek átértékelődésének” kora: az állammegőrző liberalizmus, polgári radikalizmus, szocializmus, marxizmus, újkonzervativizmus, modern szociális kereszténység, feudális-klerikális konzervativizmus, nacionalizmus és sovinizmus, antiszemizmus és más eszmék, nézetrendszerek mérkőznek, versengenek egymással, s ezek közül némelyek – ha az utak tekintetében ugyan nem is, ám – a fő cél, az ország progressziója melletti elköteleződés kérdésében egymásra találnak. Összességében megállapíthatjuk, hogy 1907 őszére az országban már végbement a társadalmi-politikai-tudományos-bölcseleti értelemben vett haladás és konzervativizmus erőinek végleges polarizálódása, s ettől az évtől kezdve egy következetes, végigvitt polgári átalakulás megvalósításáért a polgári radikálisok – más haladó eszmei-politikai irányok felé is teljeséggel nyitottan – fokozott lendülettel indulnak harcba egy új, a hivatalossal szemben álló, a *modernitás* jegyében kibontakozó ellenkultúra és intézményeinek megteremtésére. Gondoljunk pl. a *XX. Század* című folyóirat megindítására és a körülötte csoportosuló, hamarosan baloldali fordulatot vett Társadalomtudományi Társaság, majd ennek keretein belül a legfiatalabb tagok képviselésével a Galilei Kör létrehozására. A Társadalomtudományi Társaság (melynek vezetősége felerészint a szociáldemokraták táborához tartozott) a szaktudományos-akadémiai szinten megvalósuló együttgondolkodáson túl munkástanfolyamokat indít. Ezeknek

az a célja, hogy úgymond a korabeli eszmék és folyamatok megismertetésével „egyben képessé tegye a munkásság színe-javát a későbbi szociológiai tanfolyamok hallgatására”.¹⁰ A társaság által elindított Társadalomtudományok Szabad Iskolája ezenkívül nyílt előadás- és vitasorozatot is indít, mely egyfelől a század eleji magyar értelmiség *szellemi útkeresését* jelzi, másfelől pedig a széles és meglehetősen tájékozatlan magyar közönség számára a kor meghatározó és versengő eszméit – liberalizmus, anarchizmus, konzervativizmus és kereszténydemokrácia, szocializmus – mutatja be, deklarált programja szerint legalább is direkt aktuálpolitikai befolyásolási szándéktól mentesen, kizárólag ismeretterjesztő-tudományos igénnyel.¹¹

A modernitás problémáihoz sajátos, mind a régi típusú konzervativizmustól, mind a szocializmustól elhatárolódó, középutas viszonyulást tükröz ekkoriban a katolikus egyház képviselőjében több olyan filozófiailag és teológiailag magasán képzett gondolkodó, mint amilyen pl. Prohászka Ottokár volt, aki a „szociális pápa”, a „munkások pápája”, azaz XIII. Leó „Rerum novarum...” kezdetű, a világegyházban nagy horderejű változásokat hozó enciklikájának hatására a pápa társadalmi eszméit és korszakalkotó jelentőségű egyházreformer programját kezdi itthon terjeszteni. Egészében véve a modern katolikus világnézetet képviseli (lásd ekkori írásait: *Föld és Ég*, 1902; *A diadalmas világnézet*, 1903; *Modern katolicizmus*, 1907), s a pápa által meghirdetett neotomista irányzat (tudás és hit, tudomány és vallás összebékítése) jegyében „[...] figyel az Európa szerte újonnan megfogalmazott tudományos és teológiai eszmékre”.¹² Ám a magyar „[...] feudális főpapok és nagyurak [...] »vörösnek« tartották haladó szociális elvei és gyakorlati tevékenysége miatt”.¹³ Mint Szabó Ferenc, a kiváló tudós és jezsuita teológus egyik finom elemzést nyújtó könyvében idézi, ezen retrogád erők számára „nyugtalanító volt jelenléte és kritikája, amikor azt hangoztatta, hogy a »keresztény kurzus« csak program volt a kereszténységről, de valójában nem volt keresztény”.¹⁴ Prohászka az ország népe felemelésének szándékával a munkáskérdés evangéliumi szellemben való megoldását, továbbá személyes példát is mutatva a nagybirtokok felparcellázása útján földreformot sürgett. Miután számos reformer szellemiségű könyvét az új pápa utasítására a Vatikánban már 1911-ben indexre tették, keserű kiábrándultsággal vonta le a hazai viszonyokra vonatkoztatott következtetést: keresztény-nemzeti programot nem lehet keresztények nélkül csinálni!

10 *Jelentés a Társadalomtudományok Szabad Iskolájának 1906-1907. évi működéséről*, <http://www.helytortenet/jelentes-a-tarsadalomtudomanyok-szabad-iskolajanak-1906-1907-ik-evi-mukodeserol-antikvar>. (Utolsó letöltés: 2020. 04. 28.)

11 A vitasorozat anyaga a XX. Század különnyomataként jelent meg, *A társadalmi fejlődés iránya* címmel, 382 oldalon, Budapesten, 1904-ben. http://www.mtda.hu/book-s/a_tarsadalmi_fejlodes.pdf. (Utolsó letöltés: 2022.02.27.)

12 SZABÓ Ferenc SJ, *Keresztény gondolkodók a XX. században*, Agape, Szeged, 2004, 410–419.

13 *Uo.*, 410.

14 *Uo.*

Az egyházon belül kifejezetten modern álláspontot képviselt a nők, nőkérdésre vonatkozó nézeteivel. Prohászka, akinek szaktudományos érdeklődése különösen a geológia és a fejlődéstan területére irányult, már a bibliai teremtéstörténetet is – a korszak szentírás-magyarázatának új szellemiségében – evolucionista alapon értelmezte (pl. férfi és nő egyszerre, egy aktussal lett teremtvé), s ezzel rá kívánt mutatni a nő egyenragúságára és egyenértékűségére. Világosan látta, hogy „szél fordul, új világ van születőben”, amikor is szilárd meggyőződése szerint a szociális kérdések körén belül a nőkérdéssel, a nőmozgalmak törekvéseivel mint új kihívással az egyháznak is szembe kell néznie, mert ha a küzdelmekbe „[...] nem áll bele, az egyház valójában teret enged azoknak a női mozgalmaknak, amelyek radikálisak és vallástalanok”.¹⁵ A *keresztény feminizmust* hirdeti, definíciója szerint „[...] azt a modern női mozgalmat, melyet keresztény alapon, keresztény irányítás mellett kell szolgálni. A modern női mozgalmak nem lehetnek a nők társadalmi és politikai érvényesülésének színterei, ha keresztényellenes nézeteket hirdetnek.”¹⁶ Többször foglalkozik támogató módon a nők önrendelkezési jogával (ti. hogy mennyire urai önmaguknak a nők), az általános választójog kérdésével (Schlachta Margit 1920-ban be is kerül a parlamentbe az első női keresztény képviselőként) és a nők nevelésével is. Utóbbi – hangsúlyozza – „[...] nemcsak elméleti pedagógusokra kell bízni, hanem azokra is, akik a nőnevelés elégtelenségét önmagukon tapasztalták”, és olyanoknak is helyet kell ebben adni, „[...] akik a világban élve az új idők szükségleteit megérik”.¹⁷ Biztatja a nőket egyéniségük kibontakoztatása tekintetében. Szükségesnek tartja a házassági és birtoklási törvények tanulmányozását, hogy azok mennyiben károsak a nőkre nézve. Nem tartja elfogadhatónak, hogy hivatal és bérezés tekintetében a jó kereseti lehetőséget nyújtó munkakörökből kiszorulnak, s a munkaerőpiacon az egyenlő munkáért egyenlő bért etikai követelménye tekintetében is hátrányokat szenvednek el. Gyakorlati segítő tevékenysége nyilvánul meg abban, hogy rendszeres lelki támogatást nyújt azoknak a személyeknek, akik a kereső munka világába lépve az új kihívásokkal szükségképpen együtt jelentkező pszichikus terhek viselésében erre rászorulnak. Prohászka rendkívül mély, életre szóló, kölcsönös, különös szellemi vonzalom, barátság kötötte össze a Párizsban Bergsont hallgató, agnoszticizmusából, materialista világfelfogásából a hithez megtérő Dienes Valériával, aki 1905-ben, miután matematikából és filozófiából doktorált, az első magyar professzor asszony lett. Prohászka lélekben is megélt mélységes

15 Uo., 430.

16 Sári Szabó Katalin levéltáros Prohászka-konferencián ismertetett előadása alapján idézzük, <http://www.szfv.katolikus.hu/hirek/prohaszka-ottokar-emlekmise-halalalanak-95-evforduloja-alkalmabol-2022-04-02-beszamolo> (Utolsó letöltés: 2022. 03. 01.), továbbá <http://elsovh./prohaszka-puspok-a-nokerdesrol>. (Utolsó letöltés: 2022. 03. 01.)

17 Ehelyütt a Budapesti Hírlap egykori tudósítása alapján készített összefoglalásra támaszkodtunk. <http://www.elsovh.hu/prohaszka-puspok-a-nokerdesrol/> (Utolsó letöltés: 2023. 03. 04.)

hite, kisugárzó, karizmatikus személyisége rendkívüli hatást tett erre a ragyogó, kiváló tehetségű asszonyra. Ez az élettény önmagában is arra mutat, hogy a további években egyre nagyobb tekintélynek örvendő püspököknek aligha lehetnek kételyei a nők alkalmasságáról az iskoláztatás tekintetében.

Hasonlóképpen itt említhetjük meg Giesswein Sándor haladó szellemiségű teológus és tudós nevét, aki egyébként rendszeres előadója, munkatársa volt a Társadalomtudományi Társaságnak, ezáltal jelezve az egyesülést legkülönbözőbb szellemi irányok számára is közös platformot kínáló jellegét. A *katolikus egyház társadalmi missziója* (1891), de még inkább a *Társadalmi problémák és keresztény világnézet* című munkája (1907), csak hogy e kettőt említsük a századforduló körüli évekből, hihetetlenül, de nem meglepő módon széles körű filozófiatörténeti, eszmetörténeti, szaktudományos tájékozottságot mutat, amelyek az egyébként kiváló idegen nyelvi kompetenciákkal is bíró Giesswein számára biztos alapokat nyújtanak, hogy kora új társadalmi, gazdasági, politikai jelenségeinek tekintetében kiválóan eligazodhassék. Az 1907-ben megjelent munkája lényegében egyfajta vitairatként is felfogható, amelyben jól felépített érvek láncolata mentén szinte pontról pontra bírálata alá vonja az akkoriban napirenden lévő klasszikus liberális, polgári radikális, anarchista, szocialista-szociáldemokrata, marxista szerzőket és koncepciókat, amelyek a modern kor problémáira kínálnak alternatív eszmei és gyakorlati megoldásokat.

Az ő látásmódjára is a már fentebb említett „Rerum novarum...” szellemisége van meghatározó erővel: mind az ún. munkáskérdést, mind ezen belül a nőkérdést – ahogyan Prohászka is – keresztényi-keresztényszocialista alapon tekinti valójában megoldhatónak. Magántulajdon, egyenlőség, szabadság, munka, család, házasság, a nők helyzete, tehát a társadalom alapintézményei és meghatározó eszméi – mind tárgyalásra kerülnek a *Társadalmi problémák...* című könyvében, magától értetődően az evangéliumi tanítás, a keresztényi etika értelmében vett igazságosság és felelősségérzet prizmáján át szemlélve. Ha itt és most csak a nemek viszonyának kérdésére fókuszálunk, írásából a következőket emelhetjük ki: bár egyrészt történeti visszatekintésében számos vonatkozásban csodálattal adózik Morus Tamás grandiózus államkoncepciójának, amelyben egyébként Platón elgondolásával ellenkezőleg „a nő egyenjogú a férfival, a család megmarad, és úgy katonai, mint tudósi pályán a férfi versenytársa is lehet, sőt orvosi és sebészi foglalkozásra nagyon alkalmasnak bizonyul”¹⁸ – tehát a nők tanulhatnak, akár felsőfokon is –, de hát, úgymond, az az elgondolás minden vonatkozásában és egészében mégiscsak egy utópia, ami ezenfelül, az ő értelmezése szerint, egyáltalán nem a megvalósítás szándékával íródott. Másrészt fontosnak tartja ráirányítani a figyelmet, de kategorikusan azonnal el is veti Schopenhauer, Nietzsche, Weininger nőgyűlölő, a nőt lebecsülő, alacsonyabb rendűnek tételező, a férfiak őt alárendelendő álláspontját

18 GIESSWEIN Sándor, *Társadalmi problémák és keresztény világnézet*, https://mtda.hu/books/tarsadalmi_problemak_es_kereszteny_vilagnezet.pdf (Utolsó letöltés: 2023. 03.05.)

is (a Nietzsche-hez való szellemi viszonyulás egyébként valóságos vízváltást volt a századelő két nagy eszmetábora között). Harmadrészt Bebelnek a különösen baloldali körökben rendkívül népszerű, közkézen forgó, általánosságban is jól ismert munkáját (a *Die Frau und der Sozialismus* még a szerző életében legalább ötven kiadást ért meg), amely a szociáldemokraták úgymond utópisztikus kézikönyve, mindössze „egyszerű pártpolitikai pamfletmunkának”¹⁹ minősíti. Csakis a keresztény vallás istenében megalapozott emberi méltóságban jelöli meg a nő és férfi egyenrangúságát, de, teszi hozzá, ez nem jelenti a férfihoz viszonyítottan a nő egyenlőségét. „Ahogyan a természet irtózik az egyenlőségtől – kölcsönzi az idézetet Giesswein egy helyen –, ugyanígy nincs és soha nem is lesz teljes egyenlőség a társadalmi viszonyok tekintetében.”²⁰ (Értsd: a küzdelem érte ennek megfelelően káros és fölösleges.) Állítása az, hogy nem az egyenlőtlenség, hanem annak mértéke, az igazságtalanság sérti valójában az embereket. „[A] kereszténység se nem kollektivista, se nem a magánbirtoklás feltétlen védelmezője. [...] Csak egy dologgal nem fér meg az igazi keresztény szellem, s ez a társadalmi igazságtalanság, akár a kollektivizmus, akár az individualizmus leple alatt történjék is meg.”²¹ Tehát sem a magántulajdont tagadó osztály nélküli, egyenlősítő társadalom, vagyis az „ateista szocializmus”, sem pedig a magánbirtokláshoz kapcsolódó, ám kizárólag az egyéni érdeket egyedül és végletesen szem előtt tartó, a munkást megnyomorító, a modern bérabszolgaságon alapuló kapitalista formáció fenntartása nem elfogadható út Giesswein számára a jelen problémáinak megoldására. Ahogyan a *keresztény etikai eszményeken* nyugvó – tehát az idealista, keresztényszocialista – szemlélet adja meg a munka és a munkás valódi értékességét és megbecsülését (s nem a munka nyers áru jellege, amelynek egyedüli értékét a „materialisztikus világnézet” szerint pusztán egy gazdasági-materiális jellegű elv, a kereslet-kínálat törvénye szabályozza), s ugyanez az etika ír elő kötelezettségeket is a mindenkor hatalmon lévők számára az alárendelt helyzetűek felé (mindenki számára megadni az őt megillető bért), akképpen a nők méltóságát is a keresztény értékek, eszmények alapozzák meg. A „szociális kérdés” átfogó megoldására tehát a *keresztény szocializmus* avagy a *keresztény (demokratikus) szolidaritizmus*, ennek pandantjaként a „nőkérdés” megoldására a *keresztény feminizmus* reformok (értsd: nem felforgató forradalmak) útján megvalósítandó programját ajánlja. (Ezek önmaga által adott definícióját a könyv külön fejezetben taglalja.)

A szerző gondolatmenetét továbbra is nyomon követve rögzíti: a nő ázsiai eredetű inferioritását történetileg és máig hatóan nem Athén, és nem is Róma, hanem a kereszténység számolta fel, s tette őt Istenben egyenrangúvá a férfival. Mivel Isten más-más élethivatást rendelt a két nemnek, ehhez igazítva a nő testileg-lelkileg természeténél fogva más, mint a férfi. A Teremtő nem alacsonyabb, de más irányú szellemi tehetséget adott a nőnek. Ebből Giesswein

¹⁹ Uo., 134.

²⁰ Uo., 119.

²¹ Uo., 113.

levezetése szerint, ha gondolatmenetét részint saját szavainkkal összefoglalni kívánjuk, az következik, hogy „a (történelmi) »materialisztikus feminizmus« képviselői – ezek lehetnek éppúgy férfiak, mint nők – túlzásba viszik az egalizáló irányt,²² amikor az egyenlőség mellett az egyformaságot is követelik”, amikor tehát a „szociális kérdés nőkre vonatkoztatásában tisztán gazdasági szempontot érvényesítenek”, és a nők teljes körű emancipációjának híveiként a gazdasági szféra, a kereső munka világában minden korlátozás és különbségtétel nélkül ugyanazokat a jogokat, munkaterületeket és lehetőségeket, béreket stb. követelik. „Át akarják alakítani a női természetet, ami nem szolgálja a társadalmi élet fejlődését.” Épp ellenkezőleg, „[...] mind a családi, mind a társadalmi élet harmonikus fejlődése a két nemnek egymást kiegészítő, az ő természeti hajlamaiból és képességeiből folyó együttes működését tételezi föl”.²³ Egyértelmű tehát, hogy Giesswein a már ismert filozófiai, pszichológiai, etikai és teológiai érveket sorolja fel annak alátámasztásául, hogy éles elhatárolást helyes tenni a férfi (valójában férfiaknak fenntartott) foglalkozások-hivatások és a női (otthoni, ill. kereső) munka között. A nemek közötti, általa kívánatosnak tekintett korrelációs viszony kapcsán alább nyilatkozik:

A nő fizikuma és élethivatása nem képesíti őt a termelésnél olyan munkára, mellyel általánosságban a férfival versenyezni tudna [...]. Ott, ahol nem tudják felfogni azt, hogy a nő az ő lelki életének gazdagságával és önfeláldozó szeretetével mennyi kincset hoz a társadalom életébe (lásd: etikai szempont hiánya), ott a nőnek a gazdasági versenyben és társadalmi pozícióban okvetlenül a rövidebbet kell húznia.²⁴

A nő tehát egy föntebbről kijelölt, magasrendű hivatásánál és természeti adottságainál fogva egyrészt nem alkalmas a férfimunkakörök betöltésére, de veszteséggel is számolnia kell, mert a speciálisan női értékeket a (férfi)munka világa egészében véve negligálja, és teljesítményének ellenértékeként – noha igazságtalanul – egyébként is alacsonyabb bérrel kell kalkulálnia. Giesswein egészen pontosan tisztában van a századelő lányainak és asszonyainak emancipatív törekvéseivel, amelyek immár elodázhatatlan társadalmi szintű követeléseként fogalmazódnak meg, ám a női szerepkörök kitágítását csak a lehetőség szerinti legszűkebb határok közé szorítva tudja elfogadni. Idézzük:

A nő gazdasági önállósításában óvakodni kell attól, hogy a nő versenyküzdésben, mint olcsóbb munkaerő ne helyezkedjék szembe a férfiúval. A mai gazdasági életben is fenn kell tartani a neki megfelelő hivatásköröket, férfiúnak és nőnek, bár a határmesgye nem esik össze a régivel. [...] Ha pedig a feminisztikus mozgalom az ő törekvéseiben az etikai szempontokat figye-

22 *Uo.*, 137.

23 *Uo.*, 138.

24 *Uo.*, 138.

lembe veszi, akkor a nő gazdasági önállósítása – a jelzett korlátok között – nem lazítja a családi élet kötelékét.²⁵

A fenti mondatok alapján úgy vélelmezhető, hogy a szerző talán nemcsak (vagy nem is inkább) a nőket és vele a család intézményét félti a korszellem hozta emancipatív folyamatok vélt vagy valós negatív hatásaitól, hanem sokkalta jobban a férfiak mint általában családfők munkalehetőségeit, amely téren a nők már reális versenytársként, esélyszűkítő egzisztenciális tényezőként jelennek meg a másik nemmel szemben. Ha már végképp nem lehet akadályt állítani a nők gazdasági önállósulási törekvései elé, akkor legalább – különféle típusú érvekkel alátámasztva – meg kell próbálni azokat gátak közé szorítani. Ezt a szövegolvasatot támasztja alá egy német nyelvű, kortárs szerző(nő)től vett, önmagában véve sokat eláruló idézet, amelyet egy lábjegyzetben Giesswein a maga elgondolásának megerősítésére helyezett el. Ennek tartalmát magyarul hozzátvetőlegesen így adhatjuk vissza:

Elsbeth Krukenberg: „A nők behatolásáról a férfiszakmák területére: A női hivatások reformja, s ezt nem lehet elégszer hangsúlyozni, hatékony eszköz arra, hogy az egyre több női munkaerőnek a férfiszakmákba való benyomulása révén keletkezett, tényszerűen fennálló veszélyt enyhítsük. Ez a reform a nőt a neki sajátképpen alkalmas, hozzáillő területen kell munkára ösztönözze.”²⁶ Persze, látjuk, Krukenberg is a nők sajátlagos természetes képességeivel érvel, miközben egyik 1905-ös írásában voltaképpen a korabeli délnémet katolikus keresztényszocialista nőmozgalom céljainak teljes körű, akár követési mintául is szolgáló leírását adja.

A szerző azt is hangsúlyozza, hogy az igazi (értsd: a keresztényszocialista) feminizmusnak két fontos dologra kell még tekintettel lennie. Az egyik, hogy az anyagi önállósodás mellett vagy ellenére is meg kell óvnia a nő számára a nőiességet (ez az anyaiságban ragadható meg, ami több, mint az anyaság, ami tehát nem egyszerűen a természet, a biológia dolga), „[...] s amelyre az a nő is hivatva van, ki a természet szerint nem lett anya”.²⁷ Itt minden bizonnyal a női gondoskodással, ápolással, gyermekneveléssel kapcsolatos foglalkozások betöltésére gondol mint a társadalmi munkamegosztás terén speciálisan a nőknek illő, a nemükre jellemző érzelmi gazdagság okán természetükhöz illeszkedő hivatásokra. A másik súlyponti kérdés: a nő szexuális felszabadulásának jegyében hirdetett szabad szerelem, avagy „szabadegyesülés” (értsd: materialista feminista) programja ellenében a család s vele a keresztény házasság védelme, ami egyedül alkalmas arra, hogy a nő igazi jólétét és szellemi fejlődését előmozdítsa. A szabad szerelem ugyanis Giesswein valláserkölcsei meggyőződése alapján „a nőt az ázsiai állapotokba löki vissza és a nemzeti kultúrát

²⁵ *Uo.*, 139.

²⁶ *Uo.*, 140. A német szöveg magyar megfelelője a saját fordításom.

²⁷ *Uo.*, 140.

elposványosítja”.²⁸ (A szexualitékában férfi és nő hűsége tekintetében a kettős mérce alkalmazását – logikai következetességgel is – tagadja.) Más helyütt úgy fogalmaz, hogy az anyaiság és a – felbonthatatlan – keresztény házasság az, ami a nő Istentől ajándékozott egyenlő méltóságát adja.

Giesswein írásainak tágabb körű és részletezőbb feltárásával bizonyos további adalékokat is találhatunk, akár konkrétan is a nők képzéséről, iskoláztatásáról is, ám annyi bizonyos, hogy a század eleji megújuló katolicizmus, amelyik képes volt szembenézni a modernizáció hozta társadalmi, gazdasági, politikai, világnézeti válságjelenségekkel, őt is nyitottá tette a nők átalakuló köz- és magánéleti státusának, a már akkoriban is sokféleséget mutató feminizmusok szellemi arculatának és gyakorlati megnyilvánulásainak értésére. A századelő „új idealista” irányainak egyikét képviselve, a változásokra fogékony elmével és attitűddel egy sokak számára követhető, korszerűbb keresztény-katolikus válaszalternatívát képviselt. Ám később, a giessweini keresztényszocialista feminizmus így is – a szellemiségében igen merev, a *későbbi 20-as* évek *tipikus konzervatív gondolkodói attitűdjét felmutató* Kornis Gyula szerint – túl sokat követel.

A nőkérdéshez való viszonyulás a korabeli politikai osztályok eszmeiségének egyik fontos lakmuszpapírja. Nevelés-, nőnevelés- és oktatástörténeti kutatóink (Pukánszky, Kéri, Keczer, Kereszty) sorra meghivatkozzák egy budapesti egyetemi tanár és országgyűlési képviselő, bizonyos Kmety Károly ez időre eső felszólalását. „1907-ben, a folyóirat /ti. »A Nő és a Társadalom«/ hasábjain részletesen tárgyalták Kmety Károly Függetlenségi párti képviselő indítványát, melyben Kmety aggasztónak találta a nők szaporodó számát az egyetemeken, és az új női típus kialakulását vázolta fel: a női szörnyetegeket. A feministákat »kozmpolita női szörnyetegeknek« bélyegző Kmety a műveltséget és a tudást egyenlővé tette a »családot robbantó bombával«, és azt állította, hogy a művelődés szörnyeteggé teszi a nőket. Felszólalása természetesen megosztotta nemcsak az országgyűlést, de a közvéleményt is, aminek hatására egy sokáig tartó és több orgánusot is érintő sajtóvita alakult ki.”²⁹ A női numerus clausust követelő Kmety egyenesen vandalizmusnak tartotta, hogy az egyetemeken a lányok egyáltalában tanulmányokat folytathatnak. Azonban nézeteit tekintve rajta is túltett báró Bánffy Dezső (aki politikusként egyébként egy darabig és sikertelenül a liberalizmus megújításával is kísérletezett), akkoriban a tisztelt ház elnöke, majd az ország miniszterelnöke: ő ugyanis a nőképzést már az egyetemekre felkészítő középiskolákban is ilyen, a miniszter által létszámkorlátozó intézkedések hatálya alá vetette volna. (Emlékeztetésül és összehasonlításképpen: a Franciaországban kutatásait ekkorra már magas szinten kiteljesítő Marie Curie 1903-ban veszi át fizikai, 1911-ben kémiai munkásságának

28 Uo., 140.

29 KERESZTY Orsolya, *A női szerepek tematizálása A Nő és a Társadalom című folyóiratban (1907–1913)*, Neveléstörténet 2012. 09. 10, 187–197, idézett oldal: 187. http://www.folyoiratok.oh.gov.hu/sites/default/files/article_attachments/upsz_2012_9_10_18.pdf. (Utolsó letöltés: 2023. 03. 05.)

elismeréseképpen a Nobel-díjat, aki nem melleleg férjét kiváló feleségként és édesanyaként két gyermekkel ajándékozta meg.) A túlcsigázott képviselői aggodalmak álságos volta persze a széles nyilvánosság számára is hamarosan kiderült: ugyanis mind Kmety, mind Bánffy felesége végigjárta a „szörnyeteget képző” iskolákat. (A lelepleződés hatására Kmety utóbb úgymond már csak a feministákra értette a szörnyeteg jelzőt.)

Javaslatokra csattanós válasz jelent meg még ugyanebben az évben az épp 1907-ben induló, *A Nő és a Társadalom* című lapban. E kiadványt a magyarországi Feministák Egyesülete és a Nőtisztviselők Országos Egyesülete közösen működtette. A lap második, februári számában rögtön a vezércikkben Bánffy indítványozását vonták kritika alá, aki szerint a középiskolában végrehajtandó korlátozással „[...] csak országos, nemzeti előnyöket fogunk nyerni, és a családot fogjuk megerősíteni, azt a családot, amely a társadalomnak legbiztosabb, legerősebb alapja”.³⁰ A főszerkesztői visszautasító válasz erős mondatokban, ám a józan ész érvelésével és egyben a szilárd politikai elköteleződés hangján a következőképpen artikulálódott:

Van-e ennek az országnak egyetlen asszonya, ki e tételen fel nem háborodnék? Aki nem botránkoznék meg a női tudatlanságnak országos nemzeti előnnyé emelésén [...] és aki legnemesebb érzései [...] brutális megsértésének nem tekinti azt, hogy a nő műveletlenségben keresik a család erősségét, szorosságának kapcsát, alapját. Ha ilyen cinizmussal folytatják az urak, olyan háborgást keltenek a magyar asszonyok közt, amely túlsodorja majd őket a természetes gyorsaságú fejlődésen.³¹

Érdemes emlékeztetnünk arra, hogy a reformkori polgárosodás korának jeles nőnevelői, a nőképzés megszervezéséért és kiszélesítéséért küzdő és cselekvő nagyasszonyai: Teleki Blanka, Takáts Éva, Brunszvik Teréz, Karacs Teréz és kiváló haladó szellemű férfiak is, épp a fentiekkel ellentétesen, az intézményes nőképzés és nőnevelés ügyét valósággal piederasztálra állították. Olyan (nem feltétlenül csak előkelő családból való) ifjú hölgyeket, leányokat kívántak korszerű ismeretekhez, műveltségi tartalmakhoz juttatni, akik képességeiket és tudásukat a nemzet ügyének szolgálatába fogják állítani, akik jövődő gyermekeiket hazafiúi és honleányi szellemben, magas intellektuális képességek birtokában tudják majd nevelni.

A huszadik század eleji magyar úri társadalomnak a modernitáshoz való szemforgató hozzáállását pellengérezzi ki egy bizonyos Perczelné-Kozma Flóra³²

30 *A Nő és a Társadalom* című lap vezércikkírója idézi, aki bizonyoslag maga Bedy-Schwimmer Rózsa volt, a Feministák Egyesületének elnöke.

31 *A Nő és a Társadalom*, 1907/2, vezércikk, idézett oldal: 1. https://mtda.hu/NET/1907/1907_02.pdf (Utolsó letöltés: 2023. 03. 06.)

32 Perczelné férje a Vörösmarty életrajzából is ismert Perczel családból származott, apja, Kozma Ferenc a legjobb magyar ménfajták elismert tenyésztője volt.

a már megnevezett nőegyesületi lapkiadvány ugyanazon számában. Cikkében rámutat, hogy a közélet előkelőségei hamisan, álszent módon, az ún. hagyományos nemzeti és erkölcsi értékekre hivatkozva óvják a megváltozott kor új kihívásaitól a társadalom szükségét szenvedő osztályait (lásd főként a nők iskoláztatása, kereső munkába állása, női érdekvégyesítő szervezetekbe tömörülése, szavazati jogért való küzdelme).

Akik a nők tanulásától, a modern eszméktől és nőmozgalmak terjedésétől tartanak – így a cikk készítője –, kétségbe esett kiáltozással kérdezik: „... mi lesz a család boldogságával? Mi lesz a gyermekneveléssel, a szelíd és vonzó nőiséggel? A szeméremmel, ha nőink komolyan foglalkoznak nagy és súlyos kérdésekkel, és beleavatkoznak a »férfiak dolgába«?”³³ Perczelné a következőképpen replikázik:

Bár hemzsegne magyar társadalmunk a „boldog” családoktól, jól nevelt fiatalstól, igazi, vonzó nőiességtől, és igazi szeméremérettől, hogy lenne mitől féltetni. [...] Bármennyire körülnézzek, bármennyire alkalmam legyen belátni a magyar társadalom családi viszonyaiba – tisztelet a kivételnek – általánosságban véve mint nemzeti vagy társadalmi vonás sehol semmi nyoma azoknak a „reális”, „puritán” szokásoknak és jellemeknek, melyeket annyira féltenek a „modern” eszméktől. Egyáltalán nem találok meg tömegesen azt a sokat hangoztatott, egyszerű, tudatlan, de azért kötelességtudó családanyát, ki csakis a családnak és a jövő nemzedék istápolására született. [...] Hanem igenis találok a konzervatív, ún. „ősi” eszmék mellett rémisztó fényűzést, lelketlen pazarlást, egy csodálatos magyartalan ízlésű, folytonos és robotszerűen kultivált „jour-életet”. Örökös fehér „jour-keztyűt”, vagyont emésztő „jour-kalapot” és ezzel kapcsolatban többnyire drága szakácsnéra bízott konyhát, és cselédekre vagy idegen bonneokra bízott gyermekszobát.³⁴

(E gondolatmenet, szóhasználatában is, erősen rezonál Jászi Oszkár lenettebb elemzésre kerülő könyvére. Ezt aligha tekinthetjük véletlennek, hiszen a Feministák Egyesülete és a polgári radikálisok között voltak szellemi és közéletbeli kapcsolódási pontok.)

Nevezett szerzőnő éppen az új társadalmi mozgalmaktól, a modern világ haladó eszméinek megvalósulásától várja a szolidáris, igazságos, a nyomort, a nélkülözést felszámoló és a nőt teljes jogú polgárnak elismerő új világ megszületését. 1907-ben vagyunk, Ady Új versek című kötete épp a megelőző évben jelent meg, benne többek között A magyar Ugaron, A Hortobágy poétája és más ismert, a hazai félféudális-félkapitalista állapotokra jellemző maradiságot, a haladásellenességben érdekelt úri, dzsentroid mentalitást és politikát

33 PERCZELNÉ-KOZMA Flóra, *A nőmozgalom és a család élet*, A Nő és a Társadalom, 1907/2, 23–24, idézett oldal: 23.

34 *Uo.*, 24.

ostorozó versekkel. Barátja és eszmetársa, Jászi Oszkár a kiegyezést követő évtizedekben kialakult új magyar polgárság ama bizonyos harmadik rétegéhez tartozott, Babits Mihállyal, Osváth Ernővel, lényegében a későbbi Károlyi-párt reprezentánsaival együtt, amely réteg a század elején egy új generációként lépett fel, s „... egyszerűen műveltségénél, tudásánál, intelligenciájánál fogva került szembe a ... Móricz Zsigmond ... egyik hőse ... által jó magyar mocsárnak nevezett világgal”.³⁵ Ők nem voltak hajlandók a feudalizmus avított maradványaival megbékélni, „... nem tudták a magyar dzsentri korrupcióját elfogadni...”, és azt sem, hogy a minden szakértelem nélküli, az állami hivatalokat elöntő „... egész dzsentri réteg képtelen valóban új és termékeny gondolatok felé orientálódni”.³⁶ Egészében véve a kiegyezés „láthatatlan alkotmányát”, az udvar és nemesség között a plebejus rétegek feje fölött egykor megkötött kompromisszumokat ez az ifjú nemzedék már nem kívánta a huszadik század elején fenntartani. Az ekkortájt induló folyóirat, a Nyugat címében világosan jelzi az ország számára azt az egyik lehetséges orientációs irányt, amely a századelőn megindult szellemi pezsgés, útkeresés során több másik alternatíva mellett kirajzolódott.

Jászi *Új Magyarország felé. Beszélgetések a szocializmusról* című munkája 1907-ben jelent meg, amikor már Magyarországon is – noha jelentős késéssel és visszamaradott fejlettségi formában – lényegében létrejöttek a modern kapitalizmus gazdasági-társadalmi viszonyai, kialakult az egyébként igen rétegzett, ám egyre erősödő-forradalmasodó (ipari, bányász, kereskedelmi, közlekedési, mezőgazdasági, közszolgálati) munkásság, beleszámítva a mezőgazdaságon kívüli napszámosokat, házicselédeket és az agrárproletariátus nagy tömegeit is. A könyv akkor jelent meg, amikor a hatalmon lévőknek már komolyan szembe kellett nézniük az egyre izmosodó magyar munkásmozgalommal, „[...] amely erőben, befolyásban felülmúlta a legtöbb kelet-európai ország szociáldemokrata mozgalmát. A szakszervezeti mozgalom is erősen terjedt körökben: jellemző, hogy a századforduló utáni időben a magyarországi szervezett munkások aránya megközelítette a német, s túlhaladta az osztrák szervezett munkásokét.”³⁷ A kifejlődő gyáripár rohamos léptékben növelte meg a munkaerő-szükségletet, így a nők munkába állításának szükségességét is.

Jászi formailag ugyan egy képzeletbeli dialógus keretei közé helyezve, ám mégis az országban akkoriban reálisan végbemenő heves eszmeccserék stilizált összefoglalását nyújtja két egymást már nem értő nemzedék országszerte folytatott vitáiról. E hosszasan kibontakozó párbeszédben „[...] a nemzeti liberális

35 KISS Endre – NYÍRI János Kristóf, szerk., *A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn*, Kossuth, Budapest, 1977, 12.

36 Uo., idézett oldal: 11.

37 LACKÓ Miklós, *A magyar munkásosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban = Magyarország társadalomtörténete I. A reformkortól az első világháborúig*, 2. kötet, szerk. KÖVÉR György, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1997. 367–377, idézett oldal: 374.

kerül az újjal szembe, az a nemzeti liberális, mely még modern újjászületésünk eszméin nőtt fel. Mert eme világnézet és az új között az ellentét nem oly mély, mint aminőnek első pillanatra látszik.” Az Apa, „[...] akinek kedvenc munkája A XIX. Század Uralkodó Eszméi...”³⁸ – a szerző közvetlen utalása ez Eötvös József polgári progressziót képviselő gondolati értékvilágára –, és a Fiú párbeszédében az egykori haladó liberalizmus kételyei, ellenérvei és a vitatott szocializmus mint a jövőben történelmileg szükségképpen bekövetkező formáció melletti érvek ütköznek, bontakoznak ki.

Jászi, a jogász, szociológus, történész, egyetemi oktató, polgári radikalista politikus, aki Budapesten kívül Angliában és Franciaországban is folytatott tanulmányokat – a dialógusban a Fiú –, aki széleskörűen tájékozott a nyugat korszerű eszméit illetően, kitűnően ismeri a filozófus Spencer pozitívista-szociológiai társadalomfejlődési elveit, aki elsajátította a történelmi materializmusnak a társadalmi változásokra vonatkozó magyarázó elvét, ismeri a francia utópista szocialisták nézeteit, a német polgári közgazdaságtan gondolkodóinak (Sombart) és ugyanígy a szociáldemokrata Bebelnek a munkáit, ezeket teljes nyitottsággal, ám individuálisan, sajátosan megszűrve recipiálja is, a jövő társadalmát a magasan fejlett kapitalista viszonyokat szükségszerűen és gyökerelesen meghaladó szocializmus megvalósulásában látja. Ezen eszmei háttér előtt fejt ki érveit többek között a házasság, a család, a nők helyzete, a gyermekvállalás, -gondozás és -nevelés jövőbeni kérdéseiről, sorra véve és megcáfolva az antiszocialisták ezeket célba vevő ríogatásait, igaztalannak tartott támadásait. Magyarázó-tisztázó gondolatmendeiben egyrészt a fennálló rendszer kritikája, másrészt a status quóval szembeállított új, demokratikus társadalom magasabb rendűségére vonatkozó tézisek fogalmazódnak meg.

A család intézményének válságát – mint mondja –, a meghitt szülő-gyermek kapcsolat szétszakadását, a szülők felelőtlené, könnyelművé válását *nem* az eljövendő változások fenyegetéseiként kell vizionálni!

Ez a kép ugyan is nem a jövőnek réme, hanem épp a jelennek hú leírása [...] sőt, a jelen képe sokkal sivárabb és visszataszítóbb [...]. A családi élet bensőségéről ma már csakis a középosztály egy kis rétegében lehet beszélni, de oda is kezdenek behatolni egyrészt az anyagi gondok, másrészt a feminizmus eszméi, melyek a nő korlátlan fejlődési képességét és jogát vitatják (értsd: erről folytatnak vitát), melyet a konyha és a gyermekszoba nem elégíthetnek ki. A társadalom többi osztályaiban még nyilvánvalóbb a családi kapocs bomlása. Köztudomású dolog, hogy az arisztokráciában egészen más fogalmak uralkodnak a házasság erkölcsi értékéről, s hogy a nagy vagyon a legtöbb esetben atomizálja a családot. A proletariátus családi életét a modern kapitalizmus végleg feldúlta. A gyárba és a mezőre került a férfi, az asszony, a gyerek: az egész napot, az összes idegerőt felemésztő munkába. [...] A nő belép a termelő munkába, míg egykori gazdasági hatásköre (a múlt idők jó gazdasszonyainak ez a

38 Jászi Oszkár, Új Magyarország felé. Beszélgetések a szocializmusról, Deutsch Zsigmond és tsa Könyvkereskedése, Budapest, 1907, nem számozott oldalon.

komoly és termékeny munkája: a varrás, stoppolás, szappan-, lekvár-, befőtt-készítés [...] stb. stb. egyre inkább nagy iparvállalatok kezébe jut.”³⁹

A továbbiakban a nők kereső munkába állásának két igen nyomós, támogató érvét fogalmazza meg: ti. azt, hogy a nő keresete jelentősen és már nélkülözhetetlenül hozzájárul a család anyagi terheinek könnyítéséhez, s ugyanakkor a nő saját jogon megszerzett bére csökkenti férjével szembeni alárendeltségét: „A férfi gazdasági fölénye kezd megszűnni a nővel szemben, s ezzel együtt az apai hatalom és a nő szolgasága.”⁴⁰

Jászi egyértelműen rögzíti a történelmileg igazolt tényt: „[...] óriási álszenvedés a család bomlása miatt a szocializmust vádolni. Nem, a régi családi kapocs bensőségét, meleg tűzhelyét ép a kapitalizmus, a modern polgári rend robbantotta szét.”⁴¹ Egyet kell értenünk e megállapítással, hiszen valóban, a korai polgárság Rousseau által megrajzolt és előírassá vált családmodelljét, mely a nőt bezárja az otthon falai közé, míg a férfi burzsoáként, szabad polgárként kilép a jövedelemtermelő munka kapitalista világába, nos ezt a modellt bontja szét később az érett, fejlett kapitalista termelési viszonyrendszer, megváltoztatva a nemek közötti hagyományos munkamegosztást is, s előidézve a régebbi, korai polgári család válságát (amely már maga is „válságtermék” volt, az önellátó családi gazdálkodás kereteinek felbomlása következtében).

És hogyan lesz a szocializmusban a gyermek gondozása, ápolása, majd felnevelése, amihez mindig szükség lesz családra? – kérdezi a régi vágású liberális. Ez sem a jövőben előálló probléma – így a Fiú állítása. Már

[...] a mai gyermekek többségét is rosszul szoptatják: mert a szegény anyákat dajkának viszik, vagy a napi munka teszi lehetetlenné számukra kicsinyeknek rendszeres táplálását, a nagyságos asszonyoknak pedig nincs tejük, mert agyonfűzöttek és hisztérikusak. Azután rosszul ápolják őket, mert a proletár anyát elszakítja gyermekétől a mindennapi kenyérért folytatott rettenetes harc, a nagyságos asszonyok pedig gyermekeik ápolását a cselédségre bízzák, szegény pesztonkáknak – akiknek egészen máson jár az eszük – kell reggeltől estig a kis jószágokkal bajlódniuk, kiknek lelki életét természetesen még csak nem is sejtetik. S végül /a gyermeket / rettenetesen nevelik: a proletárgyermeket az utcán, a vagyonos polgárgyereket pedig bonneja, majd később a vallás erkölcsi iskola [...].⁴²

Jászi ehelyütt vonzó képet nyújt a jövő államának emberhez méltó anyatámogatási intézkedéseiről, amelyek mint utóbb az ún. létező szocializmus országokban láthattuk, nem maradtak üres utópiák. Így nyilatkozik:

39 Uő., 142–143.

40 Uo., 143.

41 Uo., 143.

42 Uo., 146–147.

A gyermek első szükséglete a jó táplálás. [...] A szegény asszonyok ezrei nem lehetnek jó anyák ép a legkritikusabb időpontban. Jóformán a lebetegedésig folyik a munka a gyárakban és a szántóföldön, s pár nap múlva a szülés után újra megkezdődik. Innen az óriási gyermekhalandóság a modern államokban. A szocialista állam első feladata lesz a tarthatatlan állapotot segíteni, és az anyákról szülés előtt, után és a szoptatás alatt gondoskodni.⁴³

Az anyaság és a család – álságosan – szentként felmagasztalt eszméjét, amelyet a régi, a mélyreható változásokat elutasító osztályok a modernitástól, a materialista, a tisztán anyagelvű világnézet győzedelmeskedésétől féltettek, Jászi ütközteti a hétköznapi valósággal: „A proletár asszonyok mellett ott van az »úri« asszonyok nyomorúsága. Ezek meg félnék a szüléstől és a táplálástól. A henye, dologtalan élet, mely nem ismeri a munka megnyugtató behatását, és igen ritkán az egészséges szerelem kielégülését, csenevész, hisztérikus lényeket csinált belőlük, kiknek baj és irtózat az, ami az ép és egész asszonynak gyönyörűség.”⁴⁴

Jászi társadalmi-politikai rendszerkritikájának további lényeges elemét láthatjuk akkor, amikor elutasítja, hogy a polgári világban, különösen a magasabb társadalmi rétegek körében, a nemi nevelés terén (is) olyan erkölcsi normarendszer szerint szocializálják a nőket, amelynek kötelező teljesítése rendíthetetlen tartópillére lesz a feleség alávetett helyzetének. Egyáltalában, a nők *teljes körű*, minden téren megvalósuló emancipációjának eszméjét képviseli: alkotó jellegű munkavégzés, önálló jövedelem biztosítása, korszerű erkölcsi, szexuáletikai nevelés és mindez *iskoláztatás, képzés* útján – csakis ez által lehet felfogása szerint *a nő teljes értékű, egyenlő, szabad emberi* lény. (Emlékeztetül: ez Giesswein keresztényszocialista, egyfajta redukált feminizmus keretei között mozgó felfogásmódjának egészében a tükörképe.) Nézeteit a következőképpen foglalja össze:

Csak a részletekbe menően nem akarunk programot adni a jövő házasságáról, de a fejlődés erőit tisztán látjuk, és így körvonalaiban előttünk áll a jövő rendje. [...] Így egyek vagyunk abban /ti. a történelmi materialista szocialisták/, hogy egészséges nemi és szerelmi életet csak a nő teljes anyagi, erkölcsi és szellemi felszabadulásától várhatunk, attól, ha nem mint rabszolga, avagy kitarzott, hanem mint egyenrangú fél fog a férfival szemben állani. És a magántulajdon megszűnése, mely a férfi, a polgári férfi gazdasági és politikai hatalmát meg fogja dönteni, egyben fel fogja szabadítani a nőt évezredek rabszolgaságából. A nő a férfinak *termelő munkában egyenrangú társa lesz* [kiemelés – H. J.], és ezzel meg fog szűnni az elnyomatás minden lehetősége.⁴⁵

43 Uo., 152.

44 Uo., 153.

45 Uo., 148–149.

Jászi – mai terminológiánk szerint is – a szocialista feminizmus elméleti irányzatának lényegét fogalmazza meg: csakis a magántulajdonon alapuló tőkés társadalom megdöntése útján válik lehetségessé a nő (köz- és magánéleti) emancipációja is. Nyilvánvaló, hogy August Bebel munkásságát, konkrétan a német és nemzetközi szociáldemokraták köreiből is rendkívül sikeres könyvét is jól ismerte, az itt tárgyalt Beszélgetések...-ben több helyen idézte. A nő és a szocializmus (eredeti címén: *Die Frau und der Sozialismus*), mint erről már szót ejtettünk, még szerzője életében több mint ötven kiadást ért meg, és számos nyelvre lefordították. Ennek ellenére a nőtörténet, a nőemancipáció történetének tárgyalásakor már hosszú évtizedek óta méltatlanul hagyja figyelmen kívül számos kutató.

Az Apa és Fiú közti párbeszéd egy pontján Jászi Oszkár a gyermekek korszerű nevelésének kérdésével foglalkozik, s e vonatkozásban különösen a változások viharától olyannyira féltett polgári család szerepének aspektusából vizsgálódik. Ehhez kapcsolódóan tér ki a *nők képzésének, művelésének* néhány részlemére is. Tényszerűen állapítja meg, hogy a család működésmódjának megváltozásával a modern kapitalizmusban a nevelési tevékenység középponti helye is – mindegyik társadalmi osztály esetében – máshová tevődik. A régi, eszményített, derűs, anyai melegség áthatotta otthon helyett ugyanis

[...] ez a nevelés már ma túlnyomó részben a családon kívül folyik le. A proletárgyermekek szomorú kollektív nevelőhelye az utca, és a kapitalista társadalom alamizsnájából alapított lelenházak és gyermekmenhelyek. A vagyonos osztály gyermekei pedig első élet éveiket a dajkák, a bonneok, s a házi cselédség kezei között töltik el. Azután jön a mai kollektív népiskola, középiskola és egyetem. A család nevelése jóformán a közös étkezésekre szorítkozik. A szerényebb polgári háztartásokban az anya a háztartás ezernyi gondjaival van elfoglalva, úgy, hogy az egész „nevelés” a pesztonka leszidásából vagy a gyermekek megintéséből áll. A gazdag szülők gyermekeinek első nevelése még rosszabb. Itt az anya delnő, szalont tart, zsúroz, fest, rajzol, nyelveket tanul, esetleg szeretőket tart. Amellett minduntalan kúrát folytat, ujjong vagy kétségbeesik, szóval semmi esetre sem marad több ideje a gyermeknevelésre, mint a kis polgárnőnek. [...] A mai család alkalmatlan a modern nevelésre.⁴⁶

Miben áll a jövő társadalmának szükségképpen más, új nevelési tervezete? Jászi a teljes átalakítás mellett egyfelől és előbb a tapasztalati megfigyelések tényeivel érvel: az (előkelő) családi otthon falai közé zárt, napjait milliányi játékszer között élő gyermek, aki dajkák és *intellektuel* felnőttek társaságában, társaitól többnyire elszigetelten nő fel, és ekképpen túlrett gyermek lesz, annak „[...] vidékre kerülve, ha homokban játszhatik [...] felderül az arca, s a természetben való játszás újjongó és egészséges öröme [...] számúzi(k) kis agyából a tudós

46 *Uo.*, 154, 156.

bácsik és *schönggeist* nénik ostoba fecsegéseit”.⁴⁷ A szerző másfelől már általánosabb, elvi igénnyel a jövő nevelési eszményét és programját „a természet ölében lefolyó kollektív nevelésben” fogalmazza meg. Konkrétan és részleteiben: itt a gyermek a játék örömei mellett fogja megismerni a természetet és a társadalmat, „[...] a világot, ahol élni fog. [...] Minden mesénél és képeskönyvnél többet ér az erdő, a mező, a folyó, a kert csodálatos világa. S minden erkölcsi buzdításnál többet ér a gyermekköztársaság életének erkölcsi szolidaritása.”⁴⁸

Tehát nézete szerint társadalmiasítani kell, vagyis „[...] az egész társadalomnak kell megszerveznie és irányítania a gyermeknevelés ügyét [...]”, éspedig „[...] modern, természettudományos szellemű, jól fizetett pedagógusok vezetése alatt”.⁴⁹ Az így szervezett, intézményesített oktatás és nevelés – a gyakorlat, a hétköznapi együttélés közegében – új típusú, egymás iránt szolidáris embereket formál. Az ilyen természetközeli és közösségi keretek között folyó nevelés – magyarul e célirányos szocializációs tevékenység – felkészíti a gyermeket a jövőre úgy, hogy „[...] észrevétlen fokozatokon vezet át a játékból a munkába, a gyermek-köztársaságból a felnőtt emberek köztársaságába”.⁵⁰ Szilárd hitét, meggyőződését a jövő társadalmának és emberformáló nevelésének legmagasabb rendűségéről Jászi a vitában egy költői kérdés formájában erősíti meg: „[...] vajjon csakugyan féltetni kell-e majd a szocializmus gyermeknevelését és vissza fognak-e vágyani az emberek a lenencházok, bonneok, cselédek, konyhák, nagyságák és apácák mai nevelése után?”⁵¹ A kérdés valójában egy csattanós válasz a platóni őskommunistikus, a családokat megszüntető és gyermekeket közösségi, állami nevelés alá helyező koncepció modern kori felmelegítésével riogatók ellen.

Konkrétan a nevelésről szóló gondolatmenetben is előkerül *a nők új szerepköre* a szocialista társadalomban. A szerző felveti: bizonytalansággal lesznek, akik nehezebben tudnak majd lemondani a tradicionális anyaszerepükről. Ám aggodalomra semmi ok, azok a nők lesznek ugyanis legerősebb talpkövei az új kollektív nevelésnek. A következőképpen nyilatkozik: „Az anya el fogja kísérni gyermekét a nevelő-államba, és részt fog venni ott a nevelés munkájában mint tanító, felügyelő, vagy torna-, tánc-, rajz- stb. oktató.”⁵² Mint fentebb olvashattuk, a nevelés a jövő társadalmában természettudományos szellemű (tehát nem klerikális, hanem pozitivistikus), azaz tudományosan megalapozott ismerettartalmak közvetítésével történik, így a nőnek mint tanítónak a képzése e gondolatban implicit módon is megfogalmazódik.

Más esetben a *nők magasabb szintű iskoláztatásának* igenlése Jászi részéről egy általánosságban ritkán felbukkanó érvhez, egy esztétikai természetű szem-

47 Uo., 157.

48 Uo., 158.

49 Uo., 159.

50 Uo., 158.

51 Uo., 159.

52 Uo., 160.

ponthoz illeszkedik. Ez pedig a női test szépségének megőrzése lenne, amely testet a nehéz fizikai bémunka, a modern kapitalizmus munkakörülményei tönkretesznek, elhasználnak, elnyűtté koptatnak. Gondolatmenetét követve: az új világ társadalmában a nemek munkamegosztásában ennek az új szépségkultusznak mint nézőpontnak is érvényt fognak szerezni. A szocializmusban, amely formációban általában is megszűnik a munka testet-lelket gyötrő, megnyomorító jellege, a nőknek többnyire a szellemi vagy irányítói tevékenységek körök jelöltetnek majd ki. (Talán nem szükséges ehelyütt külön hangsúlyozni, hogy Giesswein elgondolásával szemben itt nem a nőket a „férfi-foglalkozásokból” kirekeszteni igyekvő munkamegosztásra gondol.) Ezzel a szerző ismét csak a nők színvonalas oktatása, képzése, a társadalmi – benne esztétikai – szükségletekhez is igazodó nőképzés elengedhetetlensége mellett foglal állást. Ezt az alább idézett sorokban fogalmazza meg: „Elképzelhető, hogy az új társadalom köztársasági munkája még alkalmasabbá fogja tenni [ti. a nőt a szülésre]. Emellett minden ép érzékű férfi vágyik arra, hogy az asszony szép és egészséges legyen: tehát az új társadalom azokat a munkákat fogja a nőkre bízni, melyek a legkevésbé terhesek, s a nő biológiai hivatását nem akadályozzák. Így mindenekelőtt a grandiózus kollektív gyermeknevelés fogja a nők egy részét foglalkoztatni; azután a militarizmustól megszabadult társadalomban óriási kereslet lesz szépség, ízlés és kényelem után, ami az iparművészet páratlan renaissance-át fogja maga után vonni, ami szintén elsősorban a nő munkakörébe fog tartozni; azután a színművészet, az ének, a tánc utáni kereslet is szükségképp óriásira fog nőni az általános jóllét közepette, és a néhány kapitalista primadonna-királyné helyét, akik szegény, elgyötört, prostitúcióba kergetett kardalosnők ezreinek testén emelkedtek ki, el fogják foglalni a szép, tiszta és egészséges népies művészet tisztességesen honorált művelőjeinek ezrei; azután a gyógyítás és az ápolás, a nagy étkező- és fürdőhelyek vezetése [...] stb. stb. mind nagy teret fog nyitni a jövő asszonyainak [...]. De igenis nem utópia egy olyan állapot, melyben a nő a férfivel egyenrangú lesz a munka közössége alapján. Ami egyet jelent [a megélhetési szükség kényszeréből kötött – H. J.] érdekházasság, a prostitúció, az angyalcsinálás stb. stb. kiküszöbölésével.”⁵³

Mekkora eszmei távolság választja el e gondolatokat – szinte ugyanazon évben – a kmetyek és bánffyak nőkérdésben képviselt nézeteitől! Milyen széles és mélységes a szakadék a maradók és haladók, a „nemzetthyesek” és a „felforgatók” között! A konzervativizmus erői és a (baloldali) polgári radikálisok között húzódó törésvonal az elkövetkező évtizedekben is meghatározza az ország politikai, ideológiai, szellemi, filozófiai térképét. Még akkor is, ha a „Régi Magyarország” erőivel szemben az „Új Magyarorszáért” küzdelmet folytatók közül a polgári demokratikus, öszirózsás forradalom után, majd a Tanácsköztársaság bukását követően sokan emigrációba kényszerülnek, ám bűvópatakként progresszív nézeteik továbbra is hatást gyakorolnak.⁵⁴

⁵³ *Uo.*, 150–151.

⁵⁴ A két világháború konzervatív filozófusainak nőkkel kapcsolatos felfogásáról készített

A két világháború közötti évtizedek szellemiségét, miként Percz László, a korszak kiváló kutatójának tanulmányai is alátámasztják, a konzervatív gondolkodás hegemoniája határozza meg. Ekkorra, mint írja, megszűnnek a századelő valódi pezsgést hozó intellektuális és politikai vitái.

A húszas években mély szakadék tátong a hivatalos-akadémiai tudomány és a szellemi élet között [...]. A szakadékot természetesen az eszmetörténetben is éles cezúrát hozó ellenforradalmi „kulturális rekonstrukció” idézi elő. Ennek következtében ideológiailag a marxizmustól a polgári radikalizmuson át a liberalizmusig terjedő eszmei mező nemkívánatossá válik, a tudományos életben egész tudományágak üldözése kezdődik meg. A hivatalos tudományosság és az eleven szellemi élet között megszűnik az átjárás, a határok szigorúan lezáródnak. A filozófiatudomány pedig még a társadalomtudományok közül is a legkevésbé jut szóhoz a szellemi életben. A szaktudományok önmagukba zárnak... nemigen vesznek részt a szélesebb közvéleményt foglalkoztató vitákban.⁵⁵

A történelem ismétli önmagát? Talán nem volna tanulság nélkül való olykor-olykor letörölgetni a port az elmúlt századforduló, az „elfelejtett reneszánsz” gondolkodóinak néhány munkájáról, hiszen a jelen a hozzá vezető történelmi út megismerésével lesz érthetővé. Manapság, miként a fejlett demokráciákban élő országokban is, a magyar felsőoktatásban a hallgatók több mint fele nő, ám a második nem „felülreprezentáltsága” – bizonyos nemzetpolitikai megfontolások okán – sokakat aggodalommal tölt el. Túl sok a nő a magyar egyetemeken! – mutatta ki egy nemrégiben elkészült, azóta sokat vitatott, heves reakciókat kiváltó statisztika. Lehetséges, hogy lesznek, akik újra nyíltan is fölvetik majd a női numerus clausus elv egyetemi alkalmazásának szükségességét? Erős meggyőződéssel bízunk kell demokratikus értékeinkben, hagyományainkban és abban is, hogy ezekért elkötelezettséget vállalva, napról napra tennünk is kell.

Zárógondolatként idézzük fel egy kiváló osztrák akadémikus, filozófus tudós asszony szavait: „[...] kevésbé érthető, ha férfiak ma is, mint régen, nyers elutasítással fogadják a »feminizmus« kifejezést. Ha meggondoljuk, hogy a minden egyesre vonatkozó egyenlő tisztelet (kanti morális) elve képezi a modern demokrácia-fogalom alapját, joggal tehetjük fel mindenkinek, aki ilyen elutasító módon viselkedik, a kérdést: »Hogyan lehet valaki demokrata, ha nem áll ki a feminizmus ügye mellett?«”⁵⁶

tanulmányom: HELL Judit, *Keresztény gondolkodók nőképe a 20. századi magyar filozófia történetében = Társadalmi nemek képe és emlékezete Magyarországon a 19–20. században*, szerk. PETŐ Andrea, Nők a Valódi Esélyegyenlőségért Alapítvány, Budapest, 2003, 133–153.

55 PERECZ László: *A fölfedezett reneszánsz. Filozófiatörténeti tanulmányok*, Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, Veszprém, 2009, 15.

56 Herta NAGL-DOCEKAL, *Feminista kutatás a filozófiában*, ford. HELL Judit = Magyar Filozófiai Szemle, 2005/4, 49. évf. 4., 619–717, idézett oldal: 716.

TENGYEL ADRIENN

A PÉCSI LEÁNYOK MÁRIA-KONGREGÁCIÓI A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT*

A 19. század második felében megindult a vallás feminizálódása, melynek máig ható következményei napjainkban is érzékelhetőek. A felvilágosodás és a liberalizmus hatására szekularizálódó társadalomban a férfiak az aktív vallásgyakorlatban már egyre kevésbé vettek részt, ezzel párhuzamosan viszont a nőknek mind nagyobb szerep jutott a helyi vallási élet szervezésében és működtetésében. Igaz, a folyamat nem volt egyenletes: a két világháború közötti, ún. katolikus reneszánsz idején a férfiak újra aktívabban részt vettek a hitéletben, még ha nem is minden esetben személyes meggyőződés alapján, hanem társadalmi-munkahelyi elvárás miatt, míg a második világháború után, a kommunista diktatúra idején hirtelen és nagy számban visszavonultak az aktív vallásgyakorlattól, szintén hasonló okokból, s így ez újra elsősorban a nők működési terepévé vált, akik között ezt a pártállami vezetés is elnézőbben kezelte. Bár jelentős külföldi kutatások irányulnak a jelenség feltárására, azonban hazánkban az erre vonatkozó kutatások még gyerekcipőben járnak, és csak az áhítati irodalom területén történtek ilyen irányú feldolgozások.¹

A katolikus vallás feminizálódásának egyik legfőbb megnyilvánulási formája a 19. század utolsó harmadától a hitbuzgalmi társulatok tagságának erős női túlsúlya volt, amire az egyik legjobb példát a Mária-kongregációk szolgáltatják. A kongregációk elsődleges célját az egyéni vallásosság és lelki élet elmélyítése jelentette Szűz Mária erényeinek követése által.² A társulat eredete a 16. századba nyúlik vissza: 1563-ban Jean Leunis jezsuita atya a római jezsuita kollégiumban egy ifjúsági Mária-társulatot alapított a buzgóbb tanítványok számára, melyet XIII. Gergely pápa 1584-ben hagyott jóvá. A Mária-kongregációk hamarosan az egész katolikus világban elterjedtek. A kongregációk a barokk

* A KULTURÁLIS ÉS INNOVÁCIÓS MINISZTERIUM ÚNKP-23-5 KÓDSZÁMÚ ÚJ NEMZETI KIVÁLÓSÁG PROGRAMJÁNAK A NEMZETI KUTATÁSI, FEJLESZTÉSI ÉS INNOVÁCIÓS ALAPBÓL FINANSZÍROZOTT SZAKMAI TÁMOGATÁSÁVAL KÉSZÜLT.

1 A téma rövid hazai ismertetése a legfontosabb külföldi szakirodalommal, illetve ennek megjelenése az áhítati irodalomban: FRAUHAMMER Krisztina, *Imák és olvasatok*, MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, Szeged, 2019, 68–74.

2 BANGHA Béla, *Mi a kongregáció?* Budapest, 1911. 3–9, 16–23.; LÖFFLER Fülöp, *A Mária-kongregációk*. „Mária-kongregáció”, Budapest, 1925, 8–67.; *Kongreganisták kézikönyve*, „Mária-kongregáció” szerkesztősége, Budapest, [1937], 16. kiadás. 3–5., 84–86.; SMID Mária Bernadett, *A szájától a szemig. A Mária-kongregációs ifjúság erkölcsi nevelése a 20. század első felében = Történet – muzeológia: Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Veres László tiszteletére*, szerk. VIGA Gyula – GYULAI Éva, Miskolci Egyetem BTK Történettudományi Intézet, Miskolc, 2010, 457–464.; JUNG Károly, *A Mária-leány kézikönyve = A Pannónia Énektől a Mária-lányokig*, szerk. JUNG Károly, Újvidék, 2001, 214–234.

korban Magyarországon is népszerű társulati formának számítottak, de a jezsuita rend 1773-as feloszlata, illetve II. József társulatokat feloszlató rendeletei hatására megszűntek, s csak kevés helyen sikerült újraindítani őket.³ A jezsuita rend visszatérte után, a 19. század végétől azonban az ún. katolikus reneszánsz időszakában újra elterjedtek a kongregációk Magyarországon, s a 20. század első felében az egyik legnépszerűbb katolikus hitbuzgalmi társulati formává váltak. A jezsuiták az egyéni lelki élet fejlesztésén túl a kongregációk feladatának tekintették a katolikus társadalmi elit kinevelését is, ezért ezt a századfordulón elsősorban a közép- és felsőfokú iskolák diákjai körében, illetve a városi felső- és középosztályban népszerűsítették, de az 1910–20-as években már az alacsonyabb társadalmi rétegekben is meghonosodott a jezsuita rend „irányváltása” következtében.⁴

A kongregációk egyedi sajátossága volt, hogy a legtöbb hitbuzgalmi társulattal szemben kizárólag egyazon nemű, korú, illetve társadalmi helyzetű és műveltségű tagokat tömörítettek. Így a századfordulón a diák- és férfikongregációk mellett női kongregációk is alakultak, melyek a helyi katolikus női társadalom meghatározó közösségeivé váltak. Egyes nagyobb településeken,⁵ mint például Pécsen, több női kongregáció is alakult a különböző társadalmi rétegek számára, melyek működése az általános alapelvek érvényesülése mellett jelentős, a tagság összetételéből adódó különbségeket is mutatott, jól tükrözve az egyes rétegekhez tartozó nők eltérő életmódját, lehetőségeit és igényeit.⁶ Ezek

- 3 MOHL Antal, *A Mária-kongregációk története. Különös tekintettel hazánkra*, Győr, 1898; LÖFFLER, I. m., 68–83.; HERMANN Egyed, *A Katolikus Egyház története Magyarországon 1914-ig*, Aurora, München, 1973, 332., 373., 442., 496.; TÜSKÉS Gábor – KNAPP Éva, *Vallásos társulatok Magyarországon a 17–18. században = Néprajzi Látóhatár I.* 1992, 3–4. 28., 33–34.; KÁDÁR Zsófia, *Vallásos társulatok a 17–18. századi Magyar Királyságban = Jezsuiták Magyarországon a kezdetektől napjainkig*, szerk. SZOKOL Réka – SZÓNYI Szilárd, Jezsuita Kiadó – Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya, Budapest, 2021, 164–197.
- 4 PETRUCH Antal, *Száz év a magyar jezsuiták múltjából I.* Korda, Kecskemét, 1992. I. 141–142., 260–261., II. 161–168., 335–348.; VARRÓ Ágnes, *A Mária kongregációk és a Mária-lányok társulatának erkölcsnevelő törekvései és hatása a székesfehérvári egyházmegyében = Népi vallásosság a Kárpát-medencében 7.* szerk. S. LACKOVITS Emőke – SZŐCSNÉ GAZDA Enikő, Székely Nemzeti Múzeum – Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Sepsiszentgyörgy – Veszprém, 2007, 247–254.; SMID Mária Bernadett, *Mária útjai. Katolikus belmisszió a 20. század első harmadában Magyarországon a jezsuiták működése nyomán = Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*, szerk. BÁRTH Dániel, ELTE BTK Folklore Tanszék, Budapest, 2013, 286–307.; TENGYEL Adrienn: *A pécsi Mária-kongregációk a dualizmus korában, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 2013/3–4.*, 81–104.
- 5 Például Pozsonyban 1907-ben nyolc kongregáció működött: egy diák-, három férfi-, egy asszony- és három leánykongregáció. PETRUCH, I. m., I. 260–261.
- 6 A korabeli pécsi női társadalom jellemzőit lásd: ÁRVAI Tünde, *Városanyák. Mozaikok a pécsi nők 19–20. századi történetéből*, Pécs, 2015; A pécsi katolikus lakosság körében a Mária-kongregációk mellett más hitbuzgalmi társulatok is működtek, melyekben szintén többségében nők vettek részt, kivéve a kimondottan férfitársulatként működő Credót. TENGYEL Adrienn, *A katolikus egyesületek 1845 és 1950 között = A Pécsi Egyházmegye ezer éve*, szerk. SÜMEGI József, Fény Kft., Pécs, 2008, 178–184.; TENGYEL Adrienn, *Az Oltáregylet Pécsen = Eucharisztia és úrvacsora a magyarországi vallási kul-*

vizsgálata mind az egyház-, mind a társadalom-, mind a nőtörténeti kutatások számára érdekes összehasonlításra ad alkalmat.⁷

Pécsett az első Mária-kongregációt a török alóli felszabadulás után a jezsuita atyák alapították meg gimnáziumukban 1698-ban, amelyet azonban II. József megszüntetett.⁸ Több mint száz év után, 1901-ben alakult újra Mária-kongregáció a városban, a Miasszonyunk-rend Tanítónőképző Intézetében. Ez rövid időn belül olyan népszerűsége tett szert, hogy az elkövetkező három évtizedben sorra létesültek a különféle kongregációk Pécsen. A Mária-kongregációk két nagy csoportja alakult ki: az iskolai kongregációk – szinte minden közép- és felsőfokú iskolában működött kongregáció⁹ – és a felnőttkongregációk, ide tartozott az Urak (1911 előtt),¹⁰ az Úrinők (1906), a Felnőtt Leányok (1917), a Leányalkalmazottak (1918), az Úrileányok (1920) és az Iparos Asszonyok Mária-kongregációja (1924).¹¹

A 20. század első éveiben a pécsi Miasszonyunk-rend iskolakomplexumában¹² sorra megalakultak az egyes iskolatípusokhoz kapcsolódó Mária-kongregációk: mint láttuk, 1901-ben a Tanítónőképző Intézetben, 1903-ban a Belső Polgári

túrában 1., szerk. BARNÁ GÁBOR, MTA-SZTE Vallási Kultúrákutató Csoport, SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged, 2019, 112–123.; TENGYEL Adrienn, *A ferences világi harmadrend Pécsen a két világháború között = Vallásos életmód és kultúra a Kárpát-medencében 10.*, szerk. PILIPKÓ ERZSÉBET – FOGL KRISZTIÁN SÁNDOR, Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém, 2017, 185–208.

- 7 A napjainkban igen népszerű nőtörténeti kutatások a téma katolikus hitéleti vonatkozásait kevésbé vizsgálták, bár a két kutatási területnek számos kapcsolódási pontja van, s a jövőbeli kutatások sok új eredményt hozhatnak. KÉRI KATALIN, *Tendenciák és eredmények a nőnevelés történet kutatásában = „Asszonyoknak igen sokat kell tudni...” Új kutatások a nőnevelés történetéről.* Kronosz, Pécs, 2019, 17–30.
- 8 SZENTKIRÁLYI ISTVÁN, *Őseink buzgósága III.*, *Pécsi Katolikus Tudósító* 1922. aug. 108–109.; MOHL, I. M., 173.; HORVÁTH ISTVÁN – KIKINDAI ANDRÁS – SÜMEGI JÓZSEF, *Vallási élet a barokk korban = A Pécsi Egyházmegye ezer éve, I. m.*, 112.; HORVÁTH ISTVÁN – KIKINDAI ANDRÁS, *A felvilágosodás és a liberalizmus kora = A Pécsi Egyházmegye ezer éve I. m.*, 130.
- 9 A Miasszonyunk-rend Tanítónőképző Intézetében (1901), a Püspöki Tanítóképző Intézetben (1902), a Miasszonyunk-rend Belső Polgári Iskolájában (1903), a Miasszonyunk-rend Külső Polgári Iskolájában (1906), a Püspöki Joglyceumban (1908), az Állami gr. Széchenyi Reáliskolában (1908), a Pius Főgimnáziumban kettő (1914 és 1919), a Ciszterci Főgimnáziumban kettő (1917 és 1918–1921 között), a Magyar Királyi Honvéd Hadapródiskolában (1917), a Női Felsőkereskedelmi Iskolában (1920), a Fiú Felsőkereskedelmi Iskolában (1921), az Erzsébet Tudományegyetemen kettő a férfi és a női hallgatók részére (1923–1925 között), a Községi Polgári Leányiskola és Nőipariskolában (1935 előtt), valamint a Községi Polgári Fiúiskolában (1941 előtt).
- 10 Az Urak kongregációjából az 1920-as évek elején kivált az Akadémikus Urak kongregációja, azonban néhány év múlva a két kongregáció újra egyesült.
- 11 TENGYEL 2013, I. m., 81–104.
- 12 A pécsi Miasszonyunk-rend iskoláinak ismertetését lásd: SZENTKIRÁLYI ISTVÁN, *A pécsi Notre-Dame Nőzárda és iskolái*, Taizs József Könyvnyomdája, Pécs, 1908; TAKÁCS ZSUSZANNA MÁRIA, *A pécsi Notre-Dame „iskolakombinátja”, Képzés és Gyakorlat* 2011/1-2. 57–63.; TAKÁCS ZSUSZANNA MÁRIA, *A Miasszonyunk Női Kanonokrend pécsi iskoláinak fejlődése a kezdetektől a XX. század közepéig = Hagyomány és megújulás*, szerk. SÁRKÁNYÉ LENGYEL MÁRIA, Pécsi Leówey Klára Gimnázium, Pécs, 2017, 63–74.

Iskolában, 1906-ban pedig a Külső Polgári Iskolában, mely az 1910–1911-es tanévben az iskola átszervezésével átalakult polgári iskolai Mária-kongregációvá.¹³ Azonban a polgári iskolában időközben végzett felnőtt leányok továbbra is egy kongregációba jártak az iskolásokkal, ezért az 1916–17-es tanévben a társulat létszáma – a rendes tagok és a jelentkezők – már jócskán meghaladta a négy-százat is, így azt két csoportra osztották: az iskola növendékeire és a már végzett, idősebb leányokra, akik ezentúl külön tartották összejeveteleiket, csak a nagy ünnepeken vettek részt együtt.¹⁴ Azonban a tagok nagy korkülönbsége és a megnövekedett létszám miatt 1917 szeptemberében a kongregáció vezetősége azzal a kéréssel fordult Zichy Gyula püspökhöz, hogy engedélyezze egy külön kongregáció megalakítását a felnőtt leányok számára, mivel az ő igényeiknek már jobban megfelelt volna egy külön társulat. 1917. november 3-án fel is terjesztették az alapszabályukat engedélyeztetés végett a püspöknek, aki azt kisebb javítások után jóváhagyta. Az új kongregáció a Felnőtt Leányok kongregációja nevet kapta és tagjai négy középiskolai – gimnáziumi vagy polgári – osztályt végzett leányok lehettek, és minden olyan 16 éven felüli leány, „kinek társadalmi állása és erkölcsi viselete ellen kifogás nem tehető”.¹⁵ Felső korhatár nem volt, de a 40 év feletti tagok már nem számítottak sem választónak, sem választhatónak a társulat tisztikarába. Társulatuk különös pártfogójának Szent Ágneszt és Szent Józsefet választották. Zichy püspök Fejes Károly hazatért táborigazgatóként nevezte ki a társulat elnökévé. Az új kongregáció továbbra is a Miasszonyunk-rendhez kapcsolódott, és ennek megfelelően a zárda iskolai kongregációihoz hasonlóan a főnöknőket is kinevezett az élére az apácák közül.¹⁶

Egy évvel később, 1918. december 8-án, Szűz Mária szeplőtelen fogantatásának ünnepén egy újabb leánykongregáció alakult a Miasszonyunk-zárdában: a Leányalkalmazottak Mária-kongregációja, kimondottan az alacsony iskolai végzettségű varróleányok, cselédek, üzleti és hivatali alkalmazottak, valamint más hasonló foglalkozású leányok számára.¹⁷ A tagok társadalmi és anyagi helyzetét jól tükrözi Pércsics Vince, a kongregáció első prézesének kérvénye, aki Zichy Gyula püspöktől kért támogatást a társulat számára, mivel úgy vélte, hogy ezek a leányok olyan szegény körülmények között élnek, hogy nem lehet tőlük tagdíjat kérni, az anyagi nehézségek pedig a szervezet fejlődését hátráltathatják.

13 TENGELY 2013, *l. m.*, 81–104.

14 *A Miasszonyunkról nevezett pécsi nőzárda nevelő- és tanintézetének értesítője az 1916/1917. iskolai évről.* Pécs, 1917, 74–75.

15 Pécsi Püspöki Levéltár (továbbiakban: PPL) 3504/1917.

16 PPL 2898/1917 (In: PPL 3504/1917), PPL 3504/1917.

17 PPL 164/1919, 1245/1919; *Dunántúl* 1929. márc. 24. 4.; *Pécsi Katolikus Tudósító* 1922. ápr. 54., 1925. máj. 10. 5–6., 1927. júl.–aug. 4–5. (A Pécsi Katolikus Tudósító negyed évszázados fennállása alatt igen gyakran változtatta formáját, olykor csak a hónapot, máskor pedig a megjelenés napját is feltüntetve. Ezért hivatkozásainkban a lap esetében két szám esetén az első a megjelenés napját, a második pedig az oldalszámot jelzi, egy szám esetén pedig az oldalszámot.)

Zichy püspök adott is céljaira 200 koronát.¹⁸ A létrejövő társulat újdonságnak számított Pécs vallási életében, mivel a korábbi felnőttkongregációk – az Urak, az Úrinők és a Felnőtt Leányok kongregációja – csakis a város középosztálybeli tagjait tömörítették. A társulatot a korban többféle elnevezéssel is illették: eredetileg Leányalkalmazottak kongregációjának hívták,¹⁹ de az 1920-as évek közepétől a helyi szóhasználatban egyre inkább elterjedt az Iparos Leányok kongregációja elnevezés,²⁰ majd pedig 1928-ban hivatalosan is felvette védőszentje, Alexandriai Szent Katalin nevét, és ettől kezdve mindvégig így szerepel a forrásokban.²¹ Az új kongregációt hamarosan, 1919 márciusában Zichy püspök is jóváhagyta és bejelentette a római anyatársulatnak.²²

1920 januárjában, a szerb megszállás nehéz időszakában egy harmadik leánykongregáció is alakult a városban Úrileányok kongregációja néven 12 taggal, szintén a zárdához kapcsolódóan. A társulat tagjai – a nők körében – magasan számító iskolai végzettséggel, gimnáziumi vagy kereskedelmi értettséggel vagy tanítónői oklevéllel rendelkező leányok lehettek. A társulat első prézese Kipper Károly jezsuita atya volt. A kongregáció – a Felnőtt Leányok kongregációjához hasonlóan – Szent Ágneszt választotta pártfogójának, bár elnevezésében ezt soha nem használta.²³

A három leánykongregáció jól leképezte a város női társadalmának tagozódását, hiszen mind a kétkezi munkából élő cselédek, varróleányok és hasonló foglalkozású, alacsony státuszú leányok, mind a polgárit végzett, a középpolgársághoz tartozó, részben alkalmazottként, részben háztartásbeliként tevékenykedő leányok, mind az úri osztályhoz tartozó, magasan iskolázott, részben szellemi munkát végző, tanítónőként dolgozó, részben jómódú úrinőként élő leányok számára alakult megfelelő kongregáció néhány év leforgása alatt. Egyedül a nehézipari munkásnők számára nem létezett kongregáció, feltehetően azért, mert egyrészt az egyház ekkor már nehezen tudta elérni a munkásságot – bár éppen Pécsen voltak előremutató, lelkes kezdeményezések a munkáspasztoráció területén²⁴ –, másrészt pedig ők főleg a város peremkerületeiben, a bányatelepeken éltek, és ezért alapvetően nem kötődtek a zárda iskoláihoz sem. De hasonlóképpen jól tükrözték a kongregációk a város „leányképző központjának”, a Miasszonyunk-rend iskoláinak tagozódását is, mivel ezek a különböző iskolatípusok – az elemi és hozzá kapcsolódóan a gyakorló

18 PPL 164/1919.

19 PPL 1245/1919; *Pécsi Katolikus Tudósító* 1922. ápr. 54., 1922. máj. 74–75., 1922. szept.–okt. 134., 1925. máj. 10. 5–6.

20 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1926. okt. 3. 15., 1926. nov. 1. 14., 1926. nov. 28. 13., 1927. ápr. 10. 17., 1927. júl.–aug. 23., 1927. szept. 18. 6., 1928. ápr. 29. 20., 1928. máj. 27. 19.

21 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1928. máj. 27. 19.

22 PPL 1245/1919.

23 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1922. ápr. 53., 1925. máj. 10. 5–6., 1927. júl.–aug. 3–4.

24 GERGELY Jenő, *A Katolikus Egyház története Magyarországon 1919–1945*, Pannonica, H. n., 1999, 224–226.

gazdasági ismétlőiskola, a polgári és a tanítónőképző, illetve a leánygimnázium – végzett, az iskolai kongregációkból már kinőtt növendékeinek igényeit elégitette ki, nyilván tagságuk is elsősorban belőlük verbuválódott. Ezt mutatja az is, hogy mindhárom kongregáció a zárdában alakult, és összejöveteleit is ott tartotta a későbbi években is.

Az általános kongregációs szabályok szerint²⁵ a leánykongregációknak voltak jelentkezői, jelöltjei és rendes tagjai. Ennek megfelelően az érdeklődők először két hónapig ismerkedtek a kongregációs élettel, majd hat hónapnyi jelöltségi idő következett, amely ünnepélyes tagfelvétellel ért véget, általában abban a templomban, ahol az adott kongregáció a szokásos havi szentáldozását végezte, de indokolt esetben ezt a prézes lerövidíthette vagy meg is hosszabbíthatta.²⁶ Lehetőség volt egyik kongregációból a másikba átlépni, de csakis kellő igazolással, más vallásos társulat tagjai pedig nem lehettek tagok, illetve a kongregáció tagjai sem léphettek be ilyenbe.²⁷

A Felnőtt Leányok Szent Ágnes-kongregációja számított a város legnépesebb felnőttkongregációjának, mivel a zárda polgári iskolájába és így annak kongregációjába is sok leány járt,²⁸ így adott volt a bőséges utánpótlás. Ebből adódóan folyamatos emelkedést láthatunk az 1920-as években: például 1927 nyarán 160, novemberben pedig már 180 tagot számlált.²⁹ Bár sajnos az 1930-as évekből nem rendelkezünk a taglétszámra vonatkozó adatokkal, de az feltehetően tovább növekedett, mivel az időközben férjhez ment tagok továbbra is a kongregáció tagjainak számítottak, még ha nem is aktívan: bár tisztségeket nem vállalhattak – mivel ezeket mindig leányok töltötték be a források szerint –, de évről évre megújították fogadalmukat Szent Ágnes ünnepén.³⁰ Talán ennek köszönhető, hogy az 1930-as évekre a forrásokból már „kikapott” a társulat eredeti neve, a Felnőtt Leányok kongregációja, és helyette már mindenhol Szent Ágnes-kongregáció néven szerepel. Viszont az aktív tagság létszáma valószínűleg egy idő után stagnált, s amennyivel gyarapodott az iskolai végzősökkal, annyival csökkent is a férjhez menések által, például 1932 februárjában már csak 5 új tagot vettek fel.³¹

25 *Kongreganisták kézikönyve I. m.*, 95–98.

26 PPL 1919/1245; *Pécsi Katolikus Tudósító* 1922. máj. 74–75., 1927. júl.–aug. 23., 1929. jún. 1. 5., 1931. jún. 1. 20., 1932. jún. 1. 16.

27 PPL 1919/1245.

28 Például 1929-ben 53, 1930-ban pedig 39 leány végzett a polgáriban. A „*Mi Asszonyunk*”-ról Nevezett Női Kanonok Rend Pécsi Polgári és Elemi Leányiskoláinak Értesítője az 1928/1929. iskolai évről. Pécs, 1929, 29., A „*Miasszonyunk*”-ról Nevezett Női Kanonok Rend Pécsi Polgári és Elemi Leányiskoláinak Szent Imre-Évi Jubileumi Értesítője az 1929/1930. iskolai évről. Pécs, 1930. 39.

29 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1927. júl.–aug. 4., 1927. szept. 18. 6., 1927. nov. 27. 18.

30 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1934. jan. 18.

31 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1932. febr. 1. 13.

A Leányalkalmazottak Szent Katalin-kongregációja kezdetben még a kisebb kongregációk közé tartozott, megalapításakor csak 38 tagot számlált,³² amely az 1920-as évek második felére azonban már több mint száz főre gyarapodott.³³ Feltehetően népszerűsége töretlen volt a következő évtizedben is, például 1932 tavaszán 18 új tagot vettek fel.³⁴ Azonban létszáma valószínűleg egy idő után stagnált, mivel szabályzata értelmében a férjhez menő leányok megszűntek a kongregáció tagjai lenni – szemben a Szent Ágnes-kongregációval –, így az utánpótlás mellett több „tagvesztés” is történhetett minden évben. A kilépő menyasszonyok számára viszont nyitott volt az 1924-ben alakult Iparos Asszonyok kongregációja, mely valószínűleg főleg a Szent Katalin-kongregációból kapta utánpótlását.³⁵

Az előbbi kettőhöz képest az Úrileányok kongregációja sokkal szerényebb taglétszámmal rendelkezett, nyilván azért, mert eleve sokkal kevesebb érettségizett vagy tanítónői oklevéllel rendelkező leány élt a városban, mint elemit vagy polgárit végzett. A társulat 1920-ban 12 taggal alakult meg, de két év alatt a tagok összlétszáma már 76-ra emelkedett. De itt is ugyanaz volt a helyzet, mint az előző kettőnél: a tagok egy része időközben férjhez ment, vagy más településen kapott állást, így az aktív tagok száma, akik rendszeresen részt vettek a kongregáció összejövetelében és működésében, negyven körül mozgott.³⁶ Természetesen az elköltözőknek lehetősége volt másik kongregációba átlépni, a férjhez mentek pedig nyilván átléphetek az 1906-ban alakult pécsi Úrinők kongregációjába.

Mindhárom pécsi leánykongregáció tisztviselői karának összetétele megfelelt az általános kongregációs előírásoknak.³⁷ A papi vezető, a prézes kinevezése a megyéspüspök jogkörébe tartozott. A Leányalkalmazottak Szent Katalin-kongregációja vezetését megalakulásakor Pércsics Vince jezsuita atya vállalta el, aki az 1920-as évek közepéig töltötte be tisztét.³⁸ Őt követően azonban gyakran, szinte évenként változott a prézes személye. A hivatalt általában a székesegyházi karkáplánok látták el: 1927-ben Tiborc Benő, 1928-ban Gábrriel

32 PPL 1919/1245.

33 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1927. júl.–aug. 4–5., 1927. szept. 18. 6.

34 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1932. jún. 1. 16.

35 Lehetséges, hogy az Iparos Asszonyok kongregációjának 1924-es megalakulása is ahhoz az igényhez köthető, hogy a házasságkötés miatt a Szent Katalin-kongregációból kimaradó leányoknak továbbra is legyen lehetősége kongregációs életet élni, mivel az 1918-as megalakulásakor az ismétlőiskolában végzett 14 év körüli első tagok nagyjából ekkorra érték el az eladósort, az Úrinők kongregációjába pedig alacsony társadalmi státuszuk miatt nyilván nem léphettek be. A két kongregáció kapcsolatára utal az is, hogy mint fentebb láttuk, a Szent Katalin-kongregációt az 1920-as években Iparos Leányok kongregációjának is hívták.

36 1922-ben kb. 35 főt, 1927-ben pedig 42 aktív tagot említ a *Pécsi Katolikus Tudósító*. *Pécsi Katolikus Tudósító* 1922. ápr. 53.; 1927. júl.–aug. 3–4.

37 *Kongreganisták kézikönyve I. m.*, 91–95., 112–130.

38 PPL 164/1919, PPL 1245/1919; *Pécsi Katolikus Tudósító* 1922. ápr. 54., 1925. máj. 10. 5–6.

Pál,³⁹ 1930 tavaszáig pedig Kocsis László, akit Domosvay Lajos, majd szintén egy év múlva Mihalecz Ferenc követett.⁴⁰

A Szent Ágnes-kongregáció prézese alapításakor, 1917-ben Fejes Károly hazatért tábori lelkész, székesegyházi karkáplán lett, aki kilenc évig látta el tisztségét.⁴¹ Valószínűleg 1926-os pécs-rácvárosi plébánosi kinevezése miatt vált meg a kongregációtól, amikor is Gábrriel Pál, a pécsi püspöki tanítóképző intézet tanára követte 1930-ig, miközben a Szent Katalin-kongregációt is vezette.⁴² Az új prézes ekkor egy rövid ideig Mayer Ferenc pécsi hitoktató lett,⁴³ akit 1931 őszétől Erdélyi Gyula püspöki szertartó,⁴⁴ majd pedig 1935-től Várkonyi János szeminárium spirituális követett.⁴⁵

Az Úrileányok kongregációjának alapítója és első prézese 1922-ben Kipper Károly jezsuita atya volt.⁴⁶ 1925-ben már egy másik jezsuita atyát, Fónay Gábort találjuk a társulat élén,⁴⁷ két évvel később pedig egy másik rendtársukat, Somogyi Jenőt.⁴⁸

Láthatjuk, hogy a Leányalkalmazottak és Felnőtt Leányok kongregációinak vezetői feladataival – az előbbi alapító Pércsics Vince jezsuita atya kivételével – rendszerint a papi hierarchia alján álló, fiatal papokat bízott meg a püspök, ami arra utal, hogy nem volt túl nagy megbecsültsége a prézesi tisztségnek, legalábbis az alacsony társadalmi státusszal rendelkező leányok kongregációi esetében. Sőt, úgy tűnik, hogy ez nem is volt valami szívesen vállalt feladat, mivel például 1938-ban Virág Ferenc püspök addig nem volt hajlandó elfogadni Várkonyi János lemondási kérelmét a Szent Ágnes-kongregáció prézesi tisztéről, „míg valamelyik pécsi pappal nem tud megállapodni, aki ezt a tiszteget magára vállalná”.⁴⁹ Ezzel szemben a magasan iskolázott, művelt úrileányok kongregációjában az egyház szellemi elitjéhez tartozó jezsuita atyák töltötték be a prézesi tisztséget, ami jól mutatja, hogy ennek a társulatnak a tagjai egyrészt magasabb szintű szellemi vezetést igényeltek, másrészt pedig a jezsuiták bizonyára azért is látták el szívesen ezt a tisztséget, mert mint fentebb láttuk,

39 Gábrriel Pál ekkor a pécsi püspöki tanítóképző intézet tanára volt.

40 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1927. júl.–aug. 4–5., 1928. ápr. 29. 20., 1928. máj. 27. 19., 1930. ápr. 1. 14., 1931. okt. 1. 15., 1932. dec. 1. 28. Sajnos a későbbi prézesek személyére vonatkozóan nem rendelkezünk forrással.

41 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1925. máj. 10. 5–6., 1927. júl.–aug. 4.

42 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1927. júl.–aug. 4., 1927. nov. 27. 18., 1928. ápr. 29. 20., 1928. máj. 27. 19., 1928. nov. 30. 24–25, 1929. márc. 1. 19., 1930. ápr. 1. 14.

43 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1930. ápr. 1. 14., 1932. jan. 1. 14.

44 PPL 3167/1934; *Pécsi Katolikus Tudósító* 1931. dec. 1. 12., 1933. febr. 1. 16., 1933. nov. 1. 15.

45 PPL 2943/1938.

46 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1922. ápr. 53, 1927. júl.–aug. 3–4.

47 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1925. máj. 10. 5–6.

48 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1927. júl.–aug. 3–4.

49 PPL 2943/1938.

a rend törekedett a katolikus elitet „kézben tartani”, például a Pécs katolikus férfielitjét tömörítő Urak kongregációját is ők vezették.⁵⁰

A kongregációk tisztikarát a tagság választotta meg saját kebeléből évente, rendszerint az ősz elején, amit ünnepélyes beiktatás követett.⁵¹ A Szent Katalin-kongregációban a szabályzat értelmében a világi vezető, a prefekta kétszer egymás után nem lehetett ugyanaz a személy, ami biztosította a társulatban „az eleven életet”.⁵² Megalakulásakor a prézes és a prefekta mellett csak a vezetők munkáját segítő két asszisztens, egy titkár és négy tanácsos tartozott a Szent Katalin-kongregáció tisztikarába,⁵³ de hamarosan, a kongregáció gyors fejlődése következtében újabb tisztségek is megjelentek: a jelöltmester, a pénztáros, a sekrestyés és a beteglátogató, majd az 1930-as években ezek kiegészültek titkárhelyettessel, könyvtárossal, könyvtároshelyettessel, háznaggal és zászlóssal is.⁵⁴ A kongregáció kebelében az 1930-as évek elején már két szakosztály is működött: a missziós és az eucharisztikus, melyek vezetői szintén a magisztrátus tagjai közé számítottak.⁵⁵ A tisztikar általában havonta ülésezett a kongregációs gyűlések előtt vagy után.⁵⁶

A Szent Ágnes-kongregáció magisztrátusa is hasonló volt, és szintén ősszel választották. Azonban úgy tűnik, hogy itt kevésbé „változatos” volt a vezetés: az 1920-as évek második és az 1930-as évek első feléből származó források szinte mindig ugyanazokat a leányokat említik a tisztikarban, hol prefektaként, hol asszisztensként: például Lehoczky Lujza 1927-ben és 1928-ban asszisztens, 1929-ben pedig prefekta volt, Kerner Mária pedig 1928-ban és 1933-ban lett prefekta, míg 1931-ben asszisztensi tisztséget töltött be. Ezekon kívül más tisztséget nem említenek a források, valószínűleg mivel kisebb létszámú volt a társulat, ezért nem létesítettek annyi tisztséget.⁵⁷

Az Úrileányok kongregációjának tisztikaráról alig rendelkezünk forrással, a korabeli sajtó ezt – szemben a másik két leánykongregációval – csak egy esetben említi. Eszerint 1927-ben Dulánszky Mária volt a társulat prefektája,⁵⁸ aki minden bizonnyal Dulánszky Nándor korábbi pécsi püspök (1877–1896) és az

50 TENGELY 2013, I. m., 81–104.; *Pécsi Katolikus Tudósító* 1927. máj. 1. 6., 1927. júl.–aug. 5., 1927. szept. 18. 6., 1931. febr. 1. 5.

51 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1922. szept.–okt. 134., 1932. nov. 1. 16.

52 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1922. szept.–okt. 134.

53 PPL 1245/1919. A kongregáció első tisztikara: Czigler Anna prefekta, Laukotka Mária és Bócz Juliska asszisztensek, Schender Mariska titkár, valamint Tombi Ilona, Gergely Mária, Ábrám Irma és Czéh Teréz tanácsosok.

54 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1932. nov. 1. 16.

55 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1931. dec. 1. 17., 1932. nov. 1. 16., 1932. dec. 1. 28.

56 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1926. nov. 1. 14., 1927. szept. 18. 15., 1927. nov. 27. 19., 1932. márc. 1. 19., 1932. ápr. 1. 11., 1932. jún. 1. 16., 1932. nov. 1. 16.

57 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1927. júl.–aug. 4., 1928. okt. 28. 15., 1929. márc. 1. 19., 1931. nov. 1. 16., 1933. nov. 1. 15.; *Dunántúl* 1943. nov. 23. 7.

58 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1927. júl.–aug. 3–4.

Úrinők kongregációjának megalapítását kezdeményező Dulánszky Adolfné⁵⁹ rokona volt, vagyis a város legelőkelőbb katolikus köreiből származott.

A kongregációs élet gerincét a rendszeres közös gyűlések és ájtatosságok jelentették. A Szent Katalin-kongregáció közös összejövetelét megalapításakor minden vasárnap délután 3-tól tartották a Miasszonyunk-zárdában, melyen mindenkinek rendszeresen és pontosan meg kellett jelennie. Aki ezekről háromszor igazolatlanul elmaradt, azokat kizárták a társulattól.⁶⁰ Azonban ez hamarosan – talán a dolgozó leányok elfoglaltsága miatt – kétheti rendszerességre csökkent, de a helyszíne továbbra is a zárda maradt, és időpontjáról a Pécsi Katolikus Tudósító is rendszeresen hírt adott.⁶¹ Az összejöveteleken először a prézes tartott lelkibeszédet, majd lelkiolvasmányt végeztek, és végül letárgyalták a folyó ügyeket a zárda munkatermében. Ezt követően átvonultak a zárda kongregációs kápolnájába – melyet még a század elején a zárda iskolában működő kongregációk számára létesítettek, de más női kongregációk számára is megnyitottak⁶² –, ahol közös ájtatosságot végeztek,⁶³ mely imádságait egy kis füzetben külön is kinyomtatták a Kongregációs kézikönyvből.⁶⁴ Az összejövetel végén rendszerint uzsonnát osztottak szét a közeli városi kórház betegek között.⁶⁵ Júliusban és augusztusban azonban „nyári szünetet” tartottak, ekkor havonta csak egyszer találkoztak a hónapok első vasárnapján a csodálatosan szép környezetet biztosító Havi-hegyi kápolnában.⁶⁶

A tagok havonta egyszer az általános kongregációs előírásoknak megfelelően⁶⁷ közösen járultak a szentáldozáshoz. A társulat 1919-es szabályzata szerint erre a hónap első vasárnapján került sor, de ez később gyakran más vasárnapokra tevődött át. Kezdetben a városi közkórház kápolnájában tartott szentmiséhez kapcsolódóan végezték a közös áldozást, és a társulat búcsúi is ennek oltárához voltak kötve, de az 1920-as évek közepétől ez áttevéődött

59 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1927. júl.–aug. 3.

60 PPL 1245/1919.

61 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1922. ápr. 54., 1925. máj. 10. 5–6., 1925. dec. 1. 11., 1926. okt. 3. 15., 1926. nov. 1. 14., 1926. nov. 28. 13., 1927. máj. 1. 16., 1927. jún. 5. 13., 1927. júl.–aug. 4–5., 1927. szept. 18. 15., 1927. okt. 30. 20., 1927. nov. 27. 19., 1927. dec. 23. 20., 1928. febr. 2. 16., 1928. febr. 24. 19., 1928. ápr. 1. 20., 1928. máj. 27. 19., 1928. szept. 23. 21–22., 1928. okt. 28. 15., 1928. nov. 30. 20., 1929. jan. 1. 13., 1929. márc. 1. 19., 1929. dec. 1. 18., 1930. jan. 1. 13., 1930. febr. 1. 16., 1930. márc. 1. 15., 1931. jan. 1. 17., 1931. febr. 1. 18., 1931. márc. 1. 15., 1931. ápr. 1. 17., 1931. máj. 1. 20., 1931. jún. 1. 20., 1931. okt. 1. 15., 1931. nov. 1. 16., 1932. márc. 1. 19., 1932. ápr. 1. 11., 1932. jún. 1. 16., 1932. nov. 1. 16., 1932. dec. 1. 28., 1934. márc. 29.

62 TENGELY 2013, I. m., 88.

63 *Kongreganisták kézikönyve, I. m.*, 6–37., 86–88.

64 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1926. nov. 1. 14.

65 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1927. júl.–aug. 4–5.

66 PPL 1245/1919; *Pécsi Katolikus Tudósító* 1922. ápr. 54.

67 *Kongreganisták kézikönyve, I. m.*, 88.

a székesegyházba a Mária-, illetve időnként a Corpus Christi-kápolnába.⁶⁸ Az ünnepélyes tagfelvételt rendszerint május végén vagy június elején tartották a Miasszonyunk-zárda templomában.⁶⁹

Nagyon hasonló volt a Szent Ágnes-kongregáció működése is, mely összejöveteleinek szintén a zárda adott otthont ugyanúgy kéthetente vasárnap délután 3-kor. Az összejövétel menete is azonos volt, csak fordított sorrendben: itt előbb hallgatták meg a prézes lelkibeszédét és végezték el az ájtatosságot, majd ezt követően tárgyalták meg a társulat aktuális ügyeit. Ezt valószínűleg azért szervezték így, hogy a két kongregáció egymást váltva egy időben tudja használni a zárda kongregációs célokra átengedett termét és a kápolnát. Hasonlóképpen a nyári időszakban ennél is szüneteltek az összejövetelek, csak havonta tartottak ájtatosságot a Havi-hegyi kápolnában, a Szent Katalin-kongregációval közösen. Havi közös áldozásukra szintén az első vasárnapokon került sor a székesegyház Mária-kápolnájában.⁷⁰ Az ünnepélyes jelölt- és tagfelvételre és a fogadalom-megújításra védőszentjük, Szent Ágnes ünnepe (jan. 28.)⁷¹ környékén került sor a székesegyházban vagy időnként a zárdakápolnában, de – bizonyára a jelöltek nagy száma miatt – időnként más időpontban is tartottak tagfelvételt.⁷² Emellett másik védőszentjük, Szent József ünnepéről is megemlékeztek közös áldozással.⁷³ Halottak napján közösen részt vettek a társulat elhunyt tagjaiért a prézes által bemutatott szentmisén, és a szokásos összejöveteleken is mindig imádkoztak értük és a távollévő tagokért.⁷⁴

68 PPL1245/1919; *Pécsi Katolikus Tudósító*, 1922. ápr. 54., 1926. okt. 3. 15., 1926. nov. 1. 14., 1926. nov. 28. 13., 1927. máj. 1. 16., 1927. júl.–aug. 4–5., 1927. okt. 30. 20., 1927. dec. 23. 20., 1928. febr. 2. 16., 1928. máj. 27. 19., 1928. szept. 23. 21–22., 1928. okt. 28. 15., 1928. nov. 30. 20., 1929. jan. 1. 13., 1929. márc. 1. 19., 1929. jún. 1. 5., 1929. dec. 1. 18., 1930. febr. 1. 16., 1930. márc. 1. 15., 1931. jan. 1. 17., 1931. márc. 1. 15., 1931. ápr. 1. 17., 1931. máj. 1. 20., 1931. jún. 1. 20., 1931. okt. 1. 15., 1932. ápr. 1. 11., 1932. nov. 1. 16., 1934. márc. 29.; *Dunántúl* 1936. márc. 28. 5.

69 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1922. máj. 74–75., 1927. júl.–aug. 23., 1929. jún. 1. 5., 1931. jún. 1. 20., 1932. jún. 1. 16.

70 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1921. máj. 15. 16., 1921. jún. 3. 31–32., 1921. jún. 29. 48., 1925. máj. 10. 5–6., 1925. jún. 7. 10., 1927. jún. 5. 13., 1927. júl. –aug. 4., 1927. dec. 23. 20., 1928. febr. 2. 17., 1928. ápr. 29. 18., 1928. máj. 27. 19., 1928. okt. 28. 15., 1928. nov. 30. 20., 1929. jan. 1. 12., 1929. jan. 1. 12., 1929. márc. 1. 20., 1929. márc. 1. 20., 1931. jan. 1. 17., 1931. febr. 1. 17., 1931. márc. 1. 17., 1931. ápr. 1. 15., 1931. ápr. 1. 5., 1931. máj. 1. 20., 1931. jún. 1. 19., 1931. okt. 1. 11., 1931. nov. 1. 16., 1931. dec. 1. 12., 1932. jan. 1. 14., 1932. febr. 1. 13., 1932. febr. 1. 13., 1932. márc. 1. 19., 1932. máj. 1. 13., 1932. jún. 1. 16., 1932. nov. 1. 13., 1933. febr. 1. 16., 1933. máj. 1. 3., 1933. jún. 1. 2., 1933. nov. 1. 15., 1933. dec. 1. 2., 1934. jan. 18., 1934. febr. 24., 1934. márc. 29., 1934. ápr. 27., 1934. máj. 29., 1934. jún. 28.

71 1960-ig január 28-án tartották Szent Ágnes ünnepét, szemben a mai január 21-i ünnepel.

72 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1927. júl.–aug. 4., 1929. jan. 1. 12., 1931. jan. 1. 17., 1931. ápr. 1. 5., 1931. máj. 1. 20., 1931. okt. 1. 11., 1932. jan. 1. 14., 1932. febr. 1. 13., 1933. febr. 1. 16., 1934. jan. 18., 1934. máj. 29.

73 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1934. márc. 29.

74 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1931. ápr. 1. 5., 1932. nov. 1. 13., 1933. nov. 1. 15.

Az Úrleányok kongregációja szintén a zárdában tartotta gyűléseit és közös ájtatosságait, de nem vasárnap, hanem kéthetente szerda délutánokon, mivel – szemben a fizikai munkát végző leányokkal, akiknek csak vasárnap volt szabadidejük – ők hétköznap is részt tudtak venni rajta. A közös áldozásukat sem vasárnap, hanem első péntekenként végezték a zárdakápolnában, amely a korban népszerű első pénteki Jézus Szíve-ájtatosság miatt is megfelelő időpontnak tűnhetett. Később kialakult, hogy csak az első szerdán tartottak rendes gyűlést, a második alkalommal pedig „vitagyűlést”, amely talán valamilyen apologetikus tárgyú előadás meghallgatását és megvitatását jelentette.⁷⁵ A tagfelvételt május utolsó vasárnapján tartották.⁷⁶

A leánykongregációkban nemcsak vallási, hanem élénk kulturális és társadalmi élet is zajlott: évente egyszer-kétszer műsoros rendezvényeket szerveztek szavazatokkal, beszédekkel, felolvasásokkal, ének- és zeneszámokkal, színdarabokkal és a korban divatos élőképek előadásával.

A Szent Katalin-kongregációban különösen pezsgő kulturális élet folyt, talán azért, mert ezeknek a szerény anyagi helyzetű leányoknak nem nagyon voltak más ilyen irányú lehetőségeik. Ez elsősorban különféle – gyakran jótékony célú – rendezvényeken tartott műsoros előadásokban nyilvánult meg. Különösen védőszentjük, Alexandriai Szent Katalin ünnepét (november 25.) ülték meg fényesen. Mivel ez nem volt munkaszüneti nap, ezért rendszerint a rákövetkező vasárnapon tartották. Ekkor reggel közösen misét hallgattak és szentáldozáshoz járultak, majd műsoros ünnepséget tartottak, sőt 1925-ben még színdarabot is előadtak a szent életéről.⁷⁷ Minden évben szerveztek farsangi „teaestélyt” is általában a Katolikus Legényegylet helyiségében, melynek műsora versekből, ének- és zeneszámokból, valamint vidám színdarabokból állt – például 1929-ben a *Póru!l járt kísértet* című egyfelvonásos bohózatot adták elő –, melyet táncmulatság követett, ami nyilván jó alkalom volt arra, hogy a hasonló világnézetű és társadalmi helyzetű katolikus leányok és fiatal emberek ismeretségeket köthessenek.⁷⁸ De emellett a Keresztényszocialista Egyesületben és a Katolikus Legényegyletben gyakran szerveztek vallásos témájú színelőadásokat és műsorokat is, például 1927 és 1928 januárjában a magyar leányifjúság védőszentje, a szentté avatás előtt álló Árpád-házi Boldog Margit napján rendeztek műsoros estet, 1927. április 3-án *A kereszt üdvözít* című ötfelvonásos darabot, 1928 virágvasárnapján pedig a *Pontiola* című bibliai témájú színművet adták elő.⁷⁹ Időnként felléptek a keresztény-

75 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1921. máj. 15. 16., 1921. jún. 3. 31–32., 1921. szept. 8. 96., 1922. ápr. 53., 1925. máj. 10. 5–6., 1927. júl.–aug. 3–4.

76 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1927. júl.–aug. 3–4.

77 PPL 1245/1919; *Pécsi Katolikus Tudósító* 1925. dec. 1. 11., 1927. nov. 27. 19., 1928. okt. 28. 15., 1931. nov. 1. 16., 1931. dec. 1. 17., 1932. dec. 1. 28.

78 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1929. márc. 1. 19., 1931. febr. 1. 18., 1932. febr. 1. 19., 1934. febr. 25., 1934. márc. 29.

79 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1922. ápr. 54., 1925. dec. 1. 11., 1927. júl.–aug. 4–5., 1927. dec. 23. 20., 1928. febr. 2. 16., 1928. febr. 24. 19., 1929. márc. 1. 18., 1928. ápr. 29. 20.

szocialista ifjúsági Arany János Önképzőkörben is,⁸⁰ valamint a Szent Ágnes-kongregációval együtt rendszeresen szerepeltek az Iparos Asszonyok kongregációja által szervezett, nagy népszerűségnek örvendő karácsonyi vásár esti műsorán.⁸¹ Kiemelkedő jelentőségű rendezvényük volt 1929 virágvasárnapján tízéves fennállásuk jubileumi ünnepe a Katolikus Legényegylet dísztermében, melyre gazdag műsort állítottak össze ünnepi beszéddel – melyet Györkös József leánygimnáziumi igazgató tartott –, versekkel, énekekkel, színdarabbal és a kongregáció történetének felolvasásával.⁸² A kongregáció kebelében énekkar is működött, mely a közös miséiken és a rendezvényeiken szerepelt.⁸³ A kongregáció a vallási és kulturális igények mellett tagjai illendő szórakozásáról is gondoskodott: mint említettük, a táncmulatságok mellett például 1928 júniusában egész napos kirándulást szerveztek Fonyódra és Badacsonyra, ahova a csekély jövedelmű leányok a kongregáció segítségével nélkül valószínűleg nem tudtak volna eljutni.⁸⁴

A Szent Ágnes-kongregáció szintén minden évben szervezett műsoros teadélutánok a farsangi időszakban, szintén a Katolikus Legényegylet nagytermében. A műsor után teát és a kongregánisták által készített süteményeket lehetett fogyasztani a büfében, illetve tombolahúzásra és táncrea is sor került. Az igényes rendezvény valószínűleg nagy népszerűségnek örvendett a városban, olyannyira, hogy 1928-ban például még Virág Ferenc püspök is megtisztelte jelenlétével.⁸⁵ A teadélutánok bevételét a kongregáció saját vagy jótékony céljaira fordította. Egyes években az is előfordult, hogy nemcsak farsangkor, hanem ősszel, az ún. kisfarsangi időszakban is szerveztek hasonló rendezvényt.⁸⁶ A társulat kebelében énekkar is működött Számpál Pál tanár vezetésével, mely a székesegyházban a vasárnapi 11 órás misén énekelt.⁸⁷ A Szent Ágnes-kongregáció életében is nagy jelentőségű volt tízéves jubileumának megünneplése. Erre 1927. november 20-án került sor a Belvárosi Katolikus Kör nagytermében díszközgyűlés keretében. A kongregáció énekkari műsora után Kocsis L. Köszöntő

80 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1922. ápr. 54.

81 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1929. dec. 1. 14., 1931. jan. 1. 14–15., 1932. jan. 1. 11–12., 1932. dec. 1. 24., 1937. nov. 1. 199., 1937. dec. 1. 218.

82 *Dunántúl* 1929. márc. 24. 4.; *Pécsi Katolikus Tudósító* 1929. márc. 1. 18.

83 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1926. nov. 28. 13., 1927. júl.–aug. 4–5.

84 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1928. máj. 27. 19.

85 Például az 1928-as teadélután műsora: a prézes nyitóbeszéde; énekkari műsor Számpál Pál vezetésével; egy kongregánista zongoraszóója, Kocsis I. Modern élet c. vígjátéka, fátyoltánc. 1931-ben az énekszámok és a színdarab mellett a műsor fő attrakciója a Gebauer Ernő festőművész elgondolása alapján rendezett Szent Ágnes fogadtatása a mennyben című élőkép volt. *Pécsi Katolikus Tudósító* 1927. dec. 23. 20., 1928. febr. 2. 17., 1928. ápr. 1. 22., 1931. márc. 1. 20., 1931. ápr. 1. 5., 1932. jan. 1. 14., 1932. febr. 1. 13., 1933. febr. 1. 16., 1934. jan. 18., 1934. febr. 24.

86 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1935. okt. 175.

87 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1927. júl.–aug. 4., 1929. márc. 1. 19., 1931. ápr. 1. 5., 1935. jún. 141.

ének című versét szavalta el az egyik tag, majd a társulat „krónikása” felolvasta a titkári jelentést, valószínűleg az eltelt tíz év eredményeiről és eseményeiről. Ezt Fejes Károly, a kongregáció alapítójának és nemrég leköszönt elnökének ünnepi beszéde követte, majd különféle ének- és zeneszámok. A záróbeszédet az új prézes, Gábrriel Pál tartotta.⁸⁸

Valószínűleg az Úrileányok kongregációja szervezésében is sor került időnként hasonló rendezvényekre, bár ezek közül csak egyről tudósítanak a korabeli források: 1933. május 7-én – sajnos nem tudni, milyen alkalomból – előadtak egy valószínűleg ókeresztény témájú 5 felvonásos színdarabot *A rabszolganő* címmel Danis Jenő színművész rendezésében.⁸⁹ Emellett a kongregációban énekkar is működött külön szakosztályként, mely a belvárosi plébániatemplomban énekelt a fél 12-es misén vasárnap és ünnepnapokon.⁹⁰ Ismert az is, hogy az 1921. december 8-i városi kongregációs ünnepségen a kongregáció egy tagja operarészleteket adott elő zongorakísérettel.⁹¹

A rendezvények műsorainak felépítése jól illusztrálja a három kongregáció tagjainak eltérő műveltségi szintjét. Míg az alacsony iskolázottságú leányalkalmazottak műsorai szinte mindig a szokásos versből, zene- és énekszámból és színdarabból álltak, addig a magasabb műveltséggel és nyilván ebből adódóan szélesebb körű ismeretekkel és kulturális tapasztalatokkal rendelkező Felnőtt Leányok kongregációja műsorait időnként egy-egy különleges műsorszámmal is kibővítette, például 1928-ban „fátyoltáncot” adtak elő,⁹² míg három évvel később a korban népszerű életképet rendeztek *Szent Ágnes fogadtatása a mennyben* címmel Gebauer Ernő festőművész tervei alapján.⁹³ A legmagasabb műveltséggel és ebből adódóan feltehetően legkifinomultabb ízléssel rendelkező Úrileányok kongregációjának műsorában pedig már a magas kultúrához tartozó operarészletekkel is találkozhatunk, s a művészi igényesség jelenik meg abban is, hogy – mint fentebb láttuk – egy valódi színművész rendezésében adták elő színdarabjukat.⁹⁴

A kongregációs szabályok minden tagnak előírták a napi lelkiolvasmányok olvasását, így általában minden kongregáció kebelében működött egy saját könyvtár.⁹⁵ Feltehetően a Szent Katalin-kongregáció az 1930-as években már rendelkezett egy szerény könyvtárral – minden bizonnyal a Miasszonyunk-zárdában, ahol rendszeres összejöveleteiket tartották –, mivel 1932-ben a magisztrátusban már szerepel a könyvtáros tisztsége.⁹⁶ Hasonlóképpen a

88 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1927. nov. 27. 18.

89 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1933. máj. 1. 2.

90 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1922. ápr. 53.

91 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1921. dec. 144–145.

92 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1928. ápr. 1. 22.

93 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1931. márc. 1. 20.

94 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1921. dec. 144–145., 1933. máj. 1. 2.

95 TENGELY Adrienn, *A Mária-kongregációs könyvtárak a 20. század első felében*, Kulturális Szemle 2017/1. 65–70.

96 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1932. nov. 1. 16.

Szent Ágnes-kongregációnak is sikerült saját könyvtárat létrehoznia, ha nem is mindjárt megalapításakor, mert az 1930-as farsangi bevételéből „már is jelentős” könyvtárat gazdagította.⁹⁷ Sajnos arról nem szólnak a források, hogy az Úrileányok kongregációja rendelkezett-e könyvtárral.

Idővel mindhárom kongregációban külön szakosztályok alakultak valamilyen speciális vallási cél előmozdítására, illetve ápolására, melyek tagjai a kötelező kongregációs összejövetelek mellett saját gyűléseket és közös szentáldozást is tartottak.

A Szent Katalin-kongregációban igen erős missziós lelkület élt,⁹⁸ melynek okát valószínűleg abban kell látnunk, hogy a társulatnak sok tagja tartozott a ferencesek által gondozott Szigeti-külvárosi plébániához,⁹⁹ ahol a szerzetesek megismertették a leányokat a ferencesek által is sok helyen működtetett külmissziók ügyével. Külön missziós szakosztály alakult a kongregáció kebelében,¹⁰⁰ 1929-ben pedig a társulat testületileg belépett a ferences Missziósövetségbe.¹⁰¹ Elsősorban a kínai magyar ferences missziókat támogatták a maguk szerény lehetőségeihez mérten különféle módokon, jó kapcsolatot ápolva a Kínában szolgálatot teljesítő Károlyi Bernát ferences atyával, akinek a messzeségből a kongregációnak küldött köszönőlevelét még a Pécsi Katolikus Tudósító is leközölte.¹⁰² A társulat tagjai egyrészt felkeltették és ébren tartották a missziós lelkületet a város szélesebb közönségében missziós témájú műsorok és előadások szervezésével, másrészt missziós rendezvényeiken tombolat árultak,¹⁰³ illetve vasárnaponként a székesegyház előtt a Szív újságot árulták, melynek bevételét szintén a missziók javára fordították.¹⁰⁴ De a figyelemfelkeltés és az anyagiak mellett buzgó imával is támogatták a missziókat, sőt a közös havi áldozást is erre a célra ajánlották fel.¹⁰⁵ Az 1930-as években eucharisztikus szakosztály is működött a kongregáció kebelében, de annak ilyen aktív tevékenységéről nem tudósítanak a források.¹⁰⁶

97 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1931. ápr. 1. 5.

98 A külmissziók kiemelt fontosságú egyházi ügynek számítottak a korban, s a maguk is élénk missziós tevékenységet folytató jezsuiták is nagyon ajánlották a kongregációknak a missziók támogatását. BANGHA Béla, *A Mária-kongregáció és a misszióügy* = BANGHA Béla, *A Nagyasszony zászlaja alatt II. Bangha Béla S. J. összegyűjtött munkái VI.* Szent István Társulat, Budapest, [1941], 136–139.

99 Erre utal, hogy a kongregáció 1919-es szabályzatában külön kiemelték, hogy tagjai nem lehetnek a harmadrend tagjai, amivel minden bizonnyal a Szigeti-külvárosi plébánián működő ferences harmadrendre utaltak, mivel ekkor nem működött más harmadrend a városban. PPL 1245/1919.

100 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1931. dec. 1. 17., 1932. nov. 1. 16., 1932. dec. 1. 28.

101 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1930. júl.–aug. 10., 1932. dec. 1. 28.

102 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1930. júl.–aug. 10.

103 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1931. máj. 1. 18., 1932. dec. 1. 28., 1933. júl.–aug. 16.

104 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1931. nov. 1. 16.

105 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1930. júl.–aug. 10.

106 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1931. dec. 1. 17., 1932. nov. 1. 16., 1932. dec. 1. 28.

A Szent Ágnes-kongregációban is missziós szakosztály működött, mely külön helyet is talált magának a kórház kápolnájában a szakosztály közös havi szentáldozására, a szakosztályi gyűléseiket pedig a zárdában tartották.¹⁰⁷ A szakosztály szintén elsősorban a ferencesekkel működött együtt, és az ő missziós tevékenységüket támogatta imával, erénygyakorlatokkal és különféle gyakorlati módokon is.¹⁰⁸ A missziók javára ők is gyakran szerveztek jótékony célú műsorokat és előadásokat. Például 1928. november 18-án missziós estet tartottak a Katolikus Legényegylet nagytermében, melyen a következő műsor szerepelt: Kocsis László: *Az Isten küldöttei* c. missziós vers, szavalja Lehoczky Lujza; Missziós induló a kongregáció énekkara előadásában Számspl Pál vezetésével; Raffinszky Romuald ferences plébános ünnepi beszéde a missziókról; Tengler Irén zongorajátéka; Kerner Ferenc kimondottan erre az alkalomra írt *Hívó szózat* című 2 felvonásos színműve a kongregáció tagjai előadásában; Gábrriel Pál prézes záróbeszéde.¹⁰⁹ Ezt több hasonló rendezvény is követte.¹¹⁰ 1940-ben a kongregáció missziós lelki napot szervezett a zárdában, ahol Várkonyi János szemináriumi lelkiigazgató tartott buzdító beszédeket a missziós gondolatról a nagyszámú hallgatóság előtt.¹¹¹ Kiemelkedő eseménynek számított 1938. május 15-én a Pécsi Nemzeti Színházban tartott missziós ünnep abból az alkalomból, hogy meglátogatta a várost Károlyi Bernát, az akkor önállósított kínai magyar ferences missziós tartomány vezetője. A gazdag műsorban helyet kapott a Szent Ágnes-kongregáció *Tantum ergo* című missziós témájú színdarabja is.¹¹² Emellett gyűjtésekkel is igyekeztek támogatni a missziókat: a pénzadományok mellett staniolpapírt, bélyeget, narancshéjat és régi kegytárgyakat is gyűjtöttek, melyeket pénzzé tettek, és a műsoros estek bevételével együtt kiküldték a kínai magyar ferences misszióknak, elsősorban a pogány rabszolgagyermek kiváltására.¹¹³

A missziós lelkesedés ébren tartására a két kongregáció számára is szerveztek a missziókat megismertető előadásokat, például 1933-ban Molnár Ödön jezsuita misszionárius, 1936-ban pedig Rafael atya, pécsi ferences missziós ügyvivő tartott előadást a kínai missziókról.¹¹⁴

107 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1931. márc. 1. 17., 1931. ápr. 1. 15., 1931. máj. 1. 20., 1931. jún. 1. 19., 1931. okt. 1. 11., 1931. nov. 1. 16., 1931. dec. 1. 12., 1932. jan. 1. 14., 1932. febr. 1. 13., 1932. márc. 1. 19., 1932. máj. 1. 13., 1932. jún. 1. 16., 1932. nov. 1. 13., 1933. febr. 1. 16., 1933. máj. 1. 3., 1933. jún. 1. 2., 1933. dec. 1. 2., 1934. febr. 24., 1934. ápr. 27.

108 Jól mutatja, hogy a Szent Ágnes-kongregáció szintén szorosán együttműködött a ferencesek gondozta Szigeti-külvárosi egyházközség munkájával, hogy 1928-ban az egyházközség által szervezett Szent Antal-napi tombolán a kongregáció működtette a büfét. *Pécsi Katolikus Tudósító* 1928. máj. 27. 17.

109 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1928. nov. 30. 24–25.

110 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1931. jan. 1. 15., 1931. ápr. 1. 5., 1931. dec. 1. 12., 1932. jan. 1. 14., 1933. febr. 1. 16., 1933. nov. 1. 15., 1933. dec. 1. 2., 1935. ápr. 98.

111 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1940. márc. 1. 3.

112 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1938. máj. 104.

113 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1931. ápr. 1. 5., 1932. jan. 1. 14.

114 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1933. júl.–aug. 16., 1936. jan. 18.

Az Úrileányok kongregációjában más jellegű szakosztályok működtek: eucharisztikus, ének és a tagok magas műveltségi szintjét tükröző apologetikai, mely aktuális vallási, erkölcsi és társadalmi kérdések megvitatásával mélyítette a tagok ismereteit. Később azonban az ének szakosztály vagy megszűnt, vagy énekkarrá alakult, az apologetikaiból pedig a fentebb már említett, havi rendszerességgel tartott „vitagyűlések” fejlődhetnek ki, mivel a későbbi források már csak az eucharisztikus szakosztályt említik.¹¹⁵ A kongregáció kezdeti időszakában egy „bazarvállalatot” is működtetett Kipper Károly prézes vezetésével, ahol elsősorban a leányok által készített háziipari termékeket árusították, ami segíthetett a szerb megszállás okozta elzártság következtében fellépő áruhiány pótlásában is. Ennek bevételét jótékony célokra kívánták fordítani a felállítandó karitatív szakosztály irányításával. Kipper Károly elhelyezése után az üzlet működtetését azonban átvette az Urak kongregációja, majd 1927-ben a ferences harmadrend.¹¹⁶

A kongreganista lányok az általános keresztény értékrend alapján karitatív tevékenységet is folytattak. Mivel a Szent Katalin-kongregáció tagjai csekély jövedelemmel bírtak, ezért karitatív tevékenységük inkább kétkezi munkában, mint anyagi áldozatvállalásban nyilvánult meg. Jótékonykodásuk elsősorban a kórházi betegek segítésére irányult: kéthetente összejöveteleik után uzsonnát osztottak nekik.¹¹⁷ Azért természetesen ők is szerettek volna adakozni, azonban mivel erre saját jövedelmükből alig volt lehetőségük, ezért gyakran szerveztek jótékony célú műsoros esteket, melyek bevételét valamilyen nemes célra ajánlották fel: például 1927-ben Ákos Ferenc, a neves pécsi hitszónok épülő síremlékének támogatására rendeztek színelőadást,¹¹⁸ 1934-ben pedig vállalták, hogy farsangi teaestjük bevételéből egy szegény családot egy éven keresztül segítyeznek.¹¹⁹

A Szent Ágnes-kongregáció tagjai elsősorban a Felsővámház utcai elemi iskola szegény diákjait és családjaikat támogatták elsősorban ruha-, cipő- és élelmiszer-adományokkal, mely célra ők is elsősorban jótékony célú műsoros teadélutánok szervezésével, illetve ruha- és élelmiszergyűjtéssel teremtették elő a szükséges anyagiakat.¹²⁰ Szép és ötletes megoldás volt, hogy például 1931-ben a távozó prézesük, Mayer Ferenc búcsúajándékának „megváltása fejében” az iskola szegény diákjait ajándékozták meg: 22 családnak vittek ruhát, cipőt, élelmiszert és játékokat, nyilván hatalmas örömet szerezve ezzel a gyerme-

115 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1922. ápr. 53., 1927. júl.–aug. 3–4.

116 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1922. ápr. 53.; SCHMELCZER-POHÁNKA Éva, *A Pécsi Egyházmegyei Könyvtár „kincsei” – a pécsi ferences harmadrend Szent Antal Bazára (1927–1950)*. <https://pecsiegyhazmegye.hu/hirarchivum/4781-a-pecsi-egyhazmegyei-konyvtar-kincsei-xiii>. (Utolsó letöltés: 2023. 01. 25.).

117 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1927. júl.–aug. 4–5.

118 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1928. szept. 23. 14.

119 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1934. febr. 25., 1934. márc. 29.

120 Jól mutatja, hogy a Szent Ágnes-kongregáció tagjai sem bővelkedtek anyagi javakban, hogy 1934-ben Erdélyi Gyula prézes kérésére a székeskáptalan 50 mázsa szénsegélyben részesítette a társulatot. PPL 3167/1934.

keknek.¹²¹ Jótékonykodásuk egyik rendszeres formája volt, hogy az iskola szegény gyermekeinek elsőáldozását tették szebbé: ünneplőruhát varrtak és imakönyveket ajándékoztak nekik, illetve az elsőáldozás után szeretetreggelivel vendégelték meg őket.¹²² Mivel a társulat tagjai legszívesebben gyermekekkel foglalkoztak, így karitatív tevékenységüket társadalmi jellegű munkával is kibővítették: az 1930-as években ők vezették a belvárosi fiúelemi Szívgyárdáját.¹²³ Az 1930-as években a kongregáció még intenzívebben bekapcsolódott a szegénygondozásba: tucatnyi szegény család gondozását vállalták, amelyeket személyesen látogattak a leányok, hogy ne csak anyagi és természetbeni, de lelki támogatást is nyújtsanak az elesetteknek.¹²⁴ Emellett a város különböző katolikus gyűjtési akcióiban is szívesen részt vettek, például ők is adakoztak a belvárosi plébániatemplom harangjátékára.¹²⁵

Az Úrileányok kongregációjának külön karitatív tevékenységéről csak a leg-ritkább esetben szólnak a források – például missziós célokra gyűjtöttek ők is¹²⁶ –, de nyilvánvalóan ennek tagjai is jótékonykodtak, hiszen ez hozzátartozott a kongregációs lelkülethez.

A pécsi leánykongregációk szép közös kezdeményezése volt, hogy a tagok a pécsi kórházak betegei részére folyamatosan olvasnivalót gyűjtöttek, elsősorban a kiolvasott katolikus lapokat, mellyel a korszak egyik igen fontos kérdésének tartott katolikus sajtót is népszerűsítették.¹²⁷ A lapokat a ferences templom melletti bazársoron lévő Jótékony Keresztény Bazárban – a későbbi Szent Antal Bazárban –, a plébániákon, illetve Klobucár József és Körösty Vince üzleteiben lehetett leadni, ahonnan a kongreganisták naponta elszállították azokat a kórházakba.¹²⁸

A leánykongregációk a vallási, kulturális és karitatív tevékenység mellett időnként speciális társadalmi feladatokat is vállaltak. Egy egészen sajátos gyakorlati jellegű kezdeményezést ismerünk a legszegényebb leányokat tömörítő Szent Katalin-kongregáció részéről: 1925-ben egy „kongregációs állás- és munkaközvetítő hivatal” létrehozását vették tervbe tagjaik munkavállalásának elősegítése érdekében. Ebbe az összes pécsi kongregációt be kívánták vonni,¹²⁹

121 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1927. júl.–aug. 4., 1931. ápr. 1. 5., 1932. jan. 1. 14., 1932. márc. 1. 6., 1933. jan. 1. 15.

122 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1931. ápr. 1. 5., 1932. márc. 1. 6., 1932. máj. 1. 13.

123 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1933. máj. 1. 3., 1934. máj. 29. A Szívgyárda a gyermekek Jézus Szíve kultuszához kapcsolódó társulata volt, melynek első csoportja 1920-ban alakult meg Szegeden, majd hamarosan elterjedt az egész országban.

124 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1933. jan. 1. 15., 1934. jan. 1. 10.

125 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1928. febr. 24. 18., 1927. ápr. 10. 17.

126 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1927. júl.–aug. 3–4.

127 A kongreganisták egyik fontos feladata volt a katolikus sajtó támogatása és népszerűsítése, korabeli elnevezéssel élve a „sajtóapostolkodás”. KLESTENITZ TIBOR, *A Mária kongregációk és a sajtókérdés a dualizmus korában*, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 2005/3-4., 83–100.; TENGYEL 2013, I. m., 84.

128 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1925. dec. 1. 11., 1931. ápr. 1. 5., 1932. márc. 1. 6.

129 Itt természetesen csakis a középréteget tömörítő felnőtt kongregációkról – Urak,

melyek tagjai elsősorban azokból a társadalmi rétegekből kerültek ki, amelyek alkalmaztak cselédeket, varrólányokat, üzleti eladókat, vagyis olyan munkavállalókat, akikből a kongregáció tagsága állt. Nyilván a lányoknak is könnyebbséget jelentett, ha olyan megbízható katolikus családoktól vagy vállalkozóktól kaptak munkát, akik vallási elkötelezettségüket jó szemmel nézték és támogatták, valamint így a kiszolgáltatott helyzetük miatt gyakran rájuk leselkedő veszélyektől is elvileg védve voltak. A terv szerint a Jótékony Keresztény Bazar lett volna a hivatal központja, ahova minden kongregáció egy megbízott által bejelentette volna a saját tagjai körében felmerülő munkaalkalmakat és tagjai közül az álláskeresőket. A Leányalkalmazottak kongregációja kérte a többi kongregációt, hogy gyűléseiken tárgyalják meg ezt a kérdést, majd pedig a prézesek és a kongregációk egy-egy megbízottja jöjjen össze egy tanácskozással a részletek megbeszélésére.¹³⁰ Azonban minden előnye ellenére valószínűleg mégsem sikerült létrehozni a hivatalt, mert a forrásokban nem hallunk róla többet.

A három leánykongregáció gyakran együttműködött és közösen is részt vett egyes vallási rendezvényeken. A kongregációk főünnepé, Szűz Mária szeplőtelen fogantatásának ünnepe (december 8.) az összes pécsi kongregáció számára kiemelkedő esemény volt, melyet minden évben közös misehallgatással és áldozással ünnepeltek meg a székesegyházban. Ez a kongregációk demonstratív jellegű seregszemléjének számított, melyen természetesen a leánykongregációk tagjai is mindig megjelentek.¹³¹ Emellett részt vettek minden hónap első vasárnapján a hitbuzgalmi társulatok egész napos székesegyházi szentségimádásán,¹³² valamint a székesegyház úrnapi körmenetén is saját zászlóik alatt több más kongregációval együtt.¹³³ Nagyszabású esemény volt, amikor 1936 júniusában a pécsi leányok összes kongregációja, egyesülete és klubja közösen zarándokoltak el Máriagyúdra.¹³⁴

Úrinők, Úrilányok, Felnőtt Leányok és Iparos Asszonyok kongregációja – volt szó, a kezdeményezés az iskolai kongregációkat nyilván nem érintette.

130 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1925. dec. 1. 11.

131 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1921. dec. 144–145., 1929. dec. 1. 18., 1931. ápr. 1. 5., 1931. dec. 1. 12., 1931. dec. 1. 17., 1932. dec. 1. 28.; 1933. dec. 1. 2. Sőt, 1921-ben a mise után a Budai Külvárosi Katolikus Kör nagytermében nagy kongregációs ünnepséget tartottak a város 14 kongregációja, mintegy 800 fő részvételével.

132 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1929. okt. 1. 13. A székesegyházi első vasárnapi szentségimádáson az egyes társulatok tagjai 8 és 17 óra között félóránként váltották egymást a következő sorrendben: Felnőtt Leányok kongregációja, Oltáregylet, Iparos Asszonyok kongregációja, Főreáliskola kongregációja, Kereskedelmi Iskolák kongregációi, Szociális Missziótársulat, Urak kongregációja, Leánygimnáziumi kongregáció külsős tagjai, Úrinők kongregációja, Oltáregylet, Leánygimnáziumi kongregáció belsős tagjai, Római Katolikus Polgári Leányiskola kongregációja, Pius Főgimnázium kongregációi, Püspöki Tanítóképző Intézet kongregációja, Leányalkalmazottak kongregációja, Úrileányok kongregációja, Ferences Harmadrend.

133 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1930. jún. 1. 15., 1930. jún. 1. 15., 1931. ápr. 1. 5., 1931. jún. 1. 19., 1933. jún. 1. 2.

134 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1936. jún. 108.

Különösen a műveltségi és társadalmi szempontból egymáshoz közelebb álló Szent Ágnes- és Szent Katalin-kongregáció működött szorosan együtt, szinte „testvérkongregációknak” számítottak. 1924-től kezdve szokássá vált, hogy minden évben május végén vagy június elején a két kongregáció tagjai együtt elzarándokoltak vonattal Máriagyúdre, a Dél-Dunántúl legkedveltebb kegyhelyére, ahol misén vettek részt, prédikációt hallgattak, szentáldozáshoz járultak, illetve keresztutat végeztek. Este Pécsre hazaérkezve a leányok gyertyás körmenetben vonultak a vasútállomásról a székesegyházba, ahol ünnepélyes áldásban részesültek.¹³⁵ Általában a nagyböjti lelkigyakorlatot is közösen végezte a két kongregáció – időnként a többi női kongregációk tagjaival együtt – a székesegyházban vagy a belvárosi plébániatemplomban.¹³⁶ Nagyhéten és húsvétkor az irgalmasok templomában együtt végeztek szentségimádást,¹³⁷ május 1-jén, munkás Szent József ünnepén – amely jellegéből adódóan a dolgozó lányok kedves ünnepe lehetett – pedig kora reggel a Havi-hegyi kápolnában szintén együtt hallgattak misét és járultak a szentáldozáshoz.¹³⁸ A két kongregáció tagjai rendszeresen szerepeltek együtt az Iparos Asszonyok kongregációja által szervezett karácsonyi vásár műsorán is,¹³⁹ s mint láttuk, a közös missziós érdeklődés is összekötötte őket.

Úgy tűnik, hogy a jóval magasabb társadalmi státuszú úrilányok kongregációja ezzel szemben meglehetősen elkülönült az előbbi kettőtől, és helyette az Egyetemi Hallgatónők kongregációjával ápolt szoros kapcsolatot. A pozsonyi Erzsébet Tudományegyetem 1923-as Pécsre költöztetése után hamarosan megalakult az egyetemi hallgatók Mária-kongregációja mellett a hallgatónők külön kongregációja is. Az új, 30 tagot számláló társulat szorosan együttműködött az Úrileányok kongregációjával, s 1927-ben már közösen tartották gyűléseiket a zárdában, bár a havi szentáldozást továbbra is külön végezték. Ezt egyrészt a hasonló műveltségi szint indokolta, másrészt pedig a személyi összefonódások is elősegítették: mindkét kongregációt Fónay Gábor, majd Somogyi Jenő jezsuita atya vezette, és lehetséges, hogy a továbbtanuló pécsi leányok közül is többen átléptek ebbe az Úrileányok kongregációjából egyetemi tanulmányaik megkezdése után.¹⁴⁰

Mint láttuk, az 1920–30-as években a pécsi vallási élet egyik jelentős tényezőjének számítottak a kongregációk, melyek tagsága a felnőtt lakosság köréből

135 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1922. ápr. 54., 1925. máj. 10. 6., 1925. júl. 5. 15., 1927. júl.–aug. 4–5., 1928. ápr. 29. 20., 1928. máj. 27. 19., 1929. jún. 1. 7., 1930. jún. 1. 19., 1931. jún. 1. 20., 1932. jún. 1. 16., 1933. máj. 1. 3., 1933. júl.–aug. 16.

136 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1927. ápr. 10. 17., 1927. máj. 1. 3., 1928. febr. 24. 20., 1929. márc. 1. 7., 1932. márc. 1. 11., 1932. márc. 1. 19., 1934. márc. 29.

137 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1937. márc. 1. 58., 1938. márc. 64., 1938. ápr. 88., 1940. márc. 1. 6., 1941. ápr. 1. 5.

138 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1931. máj. 1. 20., 1932. máj. 1. 13., 1933. máj. 1. 3.

139 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1929. dec. 1. 14., 1931. jan. 1. 14–15., 1932. jan. 1. 11–12., 1932. dec. 1. 24.

140 *Pécsi Katolikus Tudósító* 1925. máj. 10. 5–6., 1927. júl.–aug. 3–4.

legnagyobbrészt a leányok közül került ki. Ennek a társulati formának a katolikus leányok közötti népszerűségét jól példázza, hogy a városban három felnőtt leánykongregáció is működött, gyakorlatilag minden társadalmi réteg számára, s ráadásul igen nagy létszámmal, például 1927-ben a 931 pécsi kongreganista majd egyharmada, 297 fő a Szent Katalin- és a Szent Ágnes-kongregáció tagja volt.¹⁴¹

A három leánykongregáció leképezte a város társadalmi struktúráját, s az eltérő műveltségi szintből és társadalmi státusból adódó különbségek nemcsak a tagság összetételében, hanem a társulatok működésében is erőteljesen megnyilvánultak. Természetesen mindegyik kongregáció az általános kongregációs szabályok szerint működött, azonban a rész kérdésekben jól megragadhatóak a különbségek. Például a többségében alkalmazottként vagy háztartásbeliként fizikai munkát végző leányokból álló Szent Katalin- és Szent Ágnes-kongregáció működött szorosan együtt, sok közös vallási és egyéb rendezvényen együtt véve részt, míg ezzel szemben az Úrileányok kongregációja érezhetően elkülönült tőlük, és helyette az egyetemi Hallgatónők kongregációjával szervezett közös összejöveteleket és rendezvényeket. A kongregációk vezetésében is ugyanez nyilvánult meg: az előbbi két kongregáció prézesének alacsony státusú, fiatal papokat neveztek ki, míg ezzel szemben az Úrileányok kongregációját a magasan képzett jezsuita atyák vezették. Mint láttuk, a kongregációk kulturális tevékenységében is megnyilvánult ez: a Szent Katalin- és a Szent Ágnes-kongregáció elsősorban populárisabb jellegű műsoros teadélutánokat szervezett általában énekekkel, versekkel, gyakran vidám színdarabokkal, míg az úrileányok fellépései esetében igényesen, szakember által betanított színelőadásról és operarészletekről hallunk. Érdekes módon az előző két kongregáció sokkal nyitottabb volt, és a vallási mellett élénk világi tevékenységet is folytatott, aktívan részt véve nemcsak Pécs vallási, hanem társadalmi életében is, amelyről a város katolikus lapja, a Pécsi Katolikus Tudósító is rendszeresen hírt adott. Ezzel szemben az Úrileányok kongregációja sokkal zártabb és ebből adódóan „rejtettebb” életet élt, s tevékenységében egyfajta elitista szemlélet tükröződött, amely feltehetően annak a következménye, hogy tagsága a belépés magas kritériumai miatt sokkal szűkebb és zártabb körű volt, mint az előző kettő, amelyekbe gyakorlatilag bármely leány beléphetett.

Azonban a kongregációk virágzó működését a második világháború megpróbáltatásai derékba törték, és a kongregációs élet szétzilálódott. A háború után ugyan történtek kísérletek a kongregációk újjászervezésére, de az sajnos nem ismert, hogy erre a pécsi leánykongregációk esetében is sor került-e. Azonban ez már akkor is csak tisztavirág-életű lehetett, ugyanis a létrejövő kommunista diktatúrában a kongregációkat betiltották, illetve ellehetetlenítették, bár ennek

141 A korabeli újságcikkben feltüntetett számok csak hiányos adatokon, illetve becslésen alapulhattak, mert a kongregációk felsorolása nem teljes, például az Úrileányok kongregációját sem említi. *Pécsi Katolikus Tudósító* 1927. szept. 18. 6.

pontos körülményei egyelőre még feltáratlanok.¹⁴² Azonban a tagságra jellemző mély vallási elhivatottság feltehetően az egyéni vallásosság szintjén sokak esetében tovább élt az elkövetkező évtizedekben is, s valószínűleg közülük került ki sok olyan családanya, majd nagymama, akik tovább tudták örökíteni gyermekeikben-unokáikban a vallási elköteleződést az egyre inkább elvallástalanodó társadalomban is.

¹⁴² TENGELY Adrienn, *A hitbuzgalmi társulatok történetének vázlata a Pécsi egyházmegyében (19–21. század) = Egyháztörténeti tanulmányok*, szerk. AMBRUS László, Líceum Kiadó, Eger, 2016, 52–55.

FARKAS ANETT

A NŐTÖRTÉNET, NŐI IRODALOM HATÁRAI: HAGYOMÁNY ÉS KURRENS KULTURÁLIS KÓDOK

Jelen tanulmány célja a nőtörténet aspektusából bemutatni, hogy milyen szereppel bírnak a hagyományok a kultúra különböző szegmenseiben. Először a nőtörténettel kapcsolatos fogalmakat határozom meg a szakirodalom segítségével, miközben a kulturális konstrukciókra és társadalmi elvárásokra is kitékintést nyújtok. Ezt követően azokat az irodalmi áthagyományozásokat tanulmányozom, amelyek kurrens kulturális kódoknak tekinthetők a női irodalomban, illetve a női irodalom kérdése felől. Végezetül kitérek a nőnevelés történeti aspektusaira és a pedagógia szerepére a kulturális kódok átadásában.

Sok minden változott a nők társadalmon belüli helyzetének kapcsán a XIX. század vége óta, de az alapvető konfliktusforrás még mindig nem oldódott fel.

A nők társadalmi helyzete az elmúlt 150 évben jelentősen átalakult, de az alapvető érv a nők emancipációját ellenzők oldaláról változatlan maradt: nem lehet egyenlő, ami különbözik. Az emancipáció támogatói szerint épp ellenkezőleg, az egyenjogúság deklarálása és minden érintett fél részéről kétség nélküli elfogadása a különböző entitások között létfontosságú, hiszen a különbözőségük ellenére ugyanannak a társadalmi térnek az alkotóelemei, ennek értelmében a társadalom működtetésében és irányításában ugyanolyan joggal vehetnek részt. Három fontos kifejezést különböztetnek meg, melyek a nők társadalmon belüli helyzetének férfiakkal szembeni egyenlőségi küzdelmének állomásait is jelzik.

Az első fogalom a szüfrazsett, amely a XIX. század második felében jelent meg a közgondolkodásban. A szüfrazsettmozgalom eredeti célja a nők választójogának megszerzése volt, ami hosszú évtizedekig ellenállásba ütközött Európa és Észak-Amerika országaiban. A mozgalom tagjai az általános választójog bevezetéséért küzdöttek, hogy a férfiak mellett a nők is egyenrangú szavazópolgárként szólhassanak bele a társadalom működésébe és irányításába.¹ Bár az általános választójog már elért cél, a nők politikai életben való részvétele még mindig meglehetősen alacsony.

A második fogalom a női emancipáció, mely már a szüfrazsettmozgalom előtt is jelen volt. Ez már elsősorban az anyagi, vagyoni egyenlőség megteremtését foglalja magában. A nők vagyoni kiszolgáltatottsága évszázadokig meghatározó volt, még a társadalmilag magas pozícióban levő családok körében is. Nem örökölhettek, pénzkereseti lehetőségeik rendkívül behatároltak voltak.

1 AMBRUS ATTILA JÓZSEFNÉ KÉRI Katalin, *Lánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon (nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapozással)*. Akadémiai doktori értekezés, Pécs, 2015, 109.

Az apjuk és/vagy fiútestvérük, egyéb férfi rokonuk tulajdonának számítottak, sorsukról, jövőjükéről ők döntöttek, engedelmességgel tartoztak feléjük. Házasságkötésükkor váltak nagykorúvá.²

A kora újkor időszaka hozott először jelentős változásokat a nőemancipációban: elindult a nők gazdasági önállósulása a piaci kofák és az uradalomban bérért dolgozó parasztasszonyok tekintetében.³ A XIX. századi Magyarországon azonban még mindig számos írás jelent meg a női hivatásról, melyek a keresztény elvek, történelmi hagyományok és biológiai sajátosságok indoklásával ragaszkodtak a hagyományos értékekhez, és elvetették a nők emancipációs küzdelmeit.⁴

A női emancipáció helyzete sokat javult az elmúlt századokban, hiszen a nők immáron teljes jogú örökösök, vállalkozást indíthatnak és vezethetnek, lehet önálló jövedelmük. Ugyanakkor az emancipáció még mindig nem valósult meg abban a tekintetben, hogy a nők kereseti lehetőségei elmaradnak a férfiakétól, ugyanazért a pozícióért és munkáért tendenciózusan kevesebb bért kapnak, valamint a felsővezetői pozíciók elérésében is hátrányban vannak a férfiakkal szemben. Ezt nevezik üvegplafon-jelenségnek, mely szerint a nők – társadalmi megítélésük miatt – nem léphetnek a férfiak által uralt felsővezetői pozícióba.⁵ Ezek az arányok is eltérést mutatnak országonként, de tendenciáját nézve még mindig alacsony a nők részvétele a gazdasági felsővezetésben.

A harmadik fontos fogalom a feminizmus, amely a XIX. század végén jelent meg a nők jogairól szóló vitákban, de igazán jelentőssé a XX. század közepétől vált. Míg a női emancipáció elsősorban az anyagi javakhoz való hozzáférés egyenlőségét jelenti, a feminizmus inkább a szellemi egyenjogúság igényével lép fel.⁶ A második világháborút követően a humán tudományokban (irodalom, történelem, társadalomtudományok) a tudományágakban megjelentek a női látásmódok is. Nem csupán a tudományos szférán belül, hanem a széles társadalmi, sőt történelmi összefüggésekben is átértékelték a nők helyzetét és társadalmon belüli szerepüket.

Ambrus Attiláné Kéri Katalin felhívja a figyelmet arra, hogy „a nők megjelenése a történelmi szakmában hozzájárult ahhoz, hogy a hagyományos történet-írás férfi-központú múlt-ábrázolása a XX. század második felére megkérdőjeleződött”.⁷ A nőtörténetírás tehát nemcsak egy elméleti kritikát, hanem egy új szemléletmódot is jelentett, mely rámutatott arra, hogy „más a „történelemben

2 Uo., 108–112.

3 Uo., 161.

4 Uo., 268.

5 Timothy A. JUDGE – Beth A. LIVINGSTON, *Is the Gap More Than Gender? A Longitudinal Analysis of Gender, Gender Role Orientation, and Earnings*, *Journal of Applied Psychology*, 93, 2008, 994–1012.

6 AMBRUS ATTILA JÓZSEFNÉ KÉRI Katalin, *Lánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon (nemzetközi kitekintéssel és nőtörténelmi alapozással)*. Akadémiai doktori értekezés, Pécs, 2015, 108–109.

7 Uo., 24.

jelentkező és a történelemmel kapcsolatos női tapasztalat”. Példaként említi a „hagyományos történetírás” és a „nőtörténetírás” eredményei alapján készült különböző kronológiákat, melyek alapvető szemléleti eltéréseket és súlypont-eltolódásokat mutatnak. Ezért is válhatott napjainkra a nőtörténet a történettudomány egyik jelentős területévé, mely átformálja az előző korokról való ismereteinket. „Külföldi és hazai szerzők ezrei próbálják kutatásaikkal és műveikkel bizonyítani, hogy a nőtörténet tanulmányozása nem másodrangú tevékenység, hanem a történettudományi kutatások szerves része, azok kiteljesítője.”⁸

A nők történelmi szerepének és kulturális emlékezetüknek a feltárása magában foglalja hagyományos fogalmak átalakítását és egyúttal bővítését is, hiszen tartalmazza a szubjektív tapasztalatokat, valamint a politikai tevékenységeket is. Ez pedig egy új történelemszemléletet is magában rejt. A nők története főként a nemi szerepükről és a családról szól, elkülönülten jelenik meg a politikai és gazdasági vetülettől.⁹

Az irodalomban, történettudományban, társadalomtudományokban teret hódít a nő és a férfi társadalmon belüli szerepének felülértékelése, a meglévő irodalmi és történeti forrásanyagok más szempontú vizsgálata. Ezt alapozza meg a XX. század második felében elterjedő kulturalista irány megjelenése a történettudományon belül.

Ez a szemléleti mód olyan történetírásra támaszt igényt, amely a lakosság széles tömegei (mindkét nem, minden korosztály, nem csak a többségi társadalom tagjai) felé fordul, nem követi a történelem lineáris folyamatként való felfogását. [...] A gazdasági-politikai fókuszálás helyett ez a fajta, a nőtörténet-írás fejlődésére is jelentősen ható történetírói szemléletmód a kulturális (vallási, ideológiai, művelődés- és nevelésügyi stb.) tényezőket vizsgálja.¹⁰

Felmerül a kérdés, hogy vannak-e kulturális értékei a nőtörténetnek, nőközpontú tanulmányoknak. Ha pedig erre igen a válasz, akkor további kérdésként merül fel, hogy hogyan hagyományozódnak át ezek a kulturális értékek a társadalomban, van-e létjogosultságuk. Ahhoz, hogy ezt a két kérdést alaposan körüljárjuk, először tisztáznunk kell a kultúra fogalmát.

A kultúra fogalmának számos megközelítése és értelmezése ismert. „Szokások, hiedelmek, hagyományok, értékek, normák és a technika komplex egészeként, összességeként értelmezhető, amelyek az ember életét minden napjai során körülveszik, jellemzik.”¹¹

8 Uo., 24.

9 Joan W. SCOTT, *Gender, A Useful Category of Historical Analysis*, *The American Historical Review*, 1986, 91, 1054–1055.

10 AMBRUS ATTILA JÓZSEFNÉ KÉRI Katalin, *Lánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon (nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapozással)*. Akadémiai doktori értekezés, Pécs, 2015, 25.

11 TORGYIK Judit – KARLOVITZ János Tibor, *Multikulturális nevelés*, Bölcsész Konzorcium, Budapest, 2006, 9.

Clifford Geertz a kultúrát Parsons¹² mintájára a szemiotika felől határozza meg. Szimbolikus rendszernek tekinti, egy olyan kontextusként értelmezi, amelyen belül valami érthetően – azaz sűrűn – írható le. „A szimbólumokban megtestesülő jelentések történetileg közvetített mintáit jelöli, a szimbolikus formákban kifejezett örökölt koncepciók azon rendszerét, amelynek segítségével az emberek kommunikálnak egymással, állandósítják és fejlesztik az étellel kapcsolatos tudásukat és attitűdjeiket.”¹³ Ebből az aspektusból nézve megállapítható, hogy a kultúra mindig dialogikus, és a kommunikáció közvetítésével hagyományozódik generációról generációra.

Tágan értelmezve a fogalmat, egyetértek Brander és munkatársai megállapításával, miszerint a kultúra „olyan érték- és viselkedési rendszer, amely lehetővé teszi egy meghatározott csoport számára világának értelmezését, megértését”.¹⁴ Ez a fogalom tehát a különböző társadalmi csoportok felől közelít, így implicit módon ebbe a társadalmi kategóriába sorolhatók a nők is.

Márkus a kultúra összetett fogalmát „a kultúra társadalmának”¹⁵ is nevezte. Labádi Gergely értekezésében úgy utal a kultúrára, mint ami a modernitás lényegét kifejező összetevőként értelmezhető.

Márkus György a posztmodern kulturális eszményeit nevezi meg, mint amelyek egyértelműen jelzik a kultúra fogalmának és gyakorlatának feloldhatatlan ellentmondásait: így például az alkotásokat egyre inkább az esemény logikája határozza meg, ennek következtében megszűnik a tapasztalat folytonossága és közvetíthetősége; pusztán az alkotás anyagsága válik jelentéssé.¹⁶

Ha valóban ez a tendencia figyelhető meg a kultúra fogalmának változásával kapcsolatban, akkor mindez azt jelzi, hogy a női olvasat, a tapasztalatból való kiindulás és annak tovább örökítése nem vagy kevésbé valósulhat meg. Ezt az elgondolást erősítheti Kusper Juditnak a népmesék allegorikus és szimbolikus olvasási lehetőségeit vizsgáló tanulmányának alábbi szövegrészlete is:

12 Talcott PARSONS, *The Social System*, Free Press, Glencoe, Ill, 1951.

13 Clifford GEERTZ, *Az értelmezés hatalma, Antropológiai írások*, Budapest, Osiris Kiadó, 2001, 74.

14 BRANDER és mtsai, *Képzők könyve. Ötletek, segédletek, módszerek és gyakorlatok fiatalok és felnőttek informális, iskolán kívüli interkulturális neveléséhez*, Mobilitás Európai Fejlesztési Igazgatósága, Budapest, 2006, 30.

15 MÁRKUS György, *Kultúra és modernitás. Hermeneutikai kísérletek*, T-Twins – Lukács Archívum, Budapest, 1992, 68.

16 LABÁDI Gergely, *„No ez már Cultura”. Csokonai és a kultúra diskurzusa = Médiumok, történetek, használatok. Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére*, szerk. PUSZTAI Bertalan, Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Szeged, 2012, 49.

fontos, hogy beszéljünk a meséket átszövő allegorikus hálóról, archetipikus mintákról, ugyanis az utóbbi évszázadokban egyre halványabb a kollektív tudattalan kulturális aspektusa, amely az allegóriák közös tudásba ágyazottságára építhető. Olyan képek tűntek el a közös tudásból, amelyek évezredek keresztül hagyományozódtak – elsősorban a populáris regiszter orális műfajaiban. Míg egy XVIII. századi befogadónak valószínűleg nem okozhatott gondot a népmesék vagy éppen a virágénekek allegóriáinak értelmezése, addig a XIX. század óta egyre nagyobb szakadékot fedezhetünk fel szöveg és befogadó között.¹⁷

Tehát a befogadói oldalról nézve a kulturális értékek továbbadása a nyelv és a társadalmi változások miatt egyre problematikusabb. Véleményem szerint ez összefügg a tömegkommunikáció jelenségével is. A közösségi oldalakon, a zárt magyartanárcsoportokban is rendre arról számolnak be a felső tagozatban tanító tanárok, hogy a magyarórán a *János vitéz* vagy éppen a *Toldi* olvasása helyett szövegértelmezések, szövegmagyarázatok történnek, mert a gyerekek nem értik a műben szereplő szavakat.

A kultúra komplex fogalma után a témát irodalmi vonatkozások felől közlitem meg. Azért is tartom fontosnak az irodalomszemlélet bevonását, mert véleményem szerint a női szemlélet, nőttörténet problémáit jól bemutatja az irodalmi kánon és az irodalom bizonyos műfaji, elméleti vetületei. Továbbá a kurrens kulturális kódok jelenléte és fellelhetősége legfőképp az irodalomban tudnak megnyilvánulni, végül pedig a kultúra áthagyományozásának egyik legrégebbi módjáról van szó. Mindezek miatt nem hagyható figyelmen kívül a téma irodalmi aspektusa. A továbbiakban nőttörténeti szempontok szerint bemutatom az irodalmi kánon problémáit, majd két irodalmi műfajjal szemléltetem a női kulturális tradíciók átadását.

Még ma is érvényes az a megállapítás, miszerint a magyar női irodalom alig kanonizált. Várnagyi szerint szerkesztői elvét a patriarchális ízlésvilág hatja át, a női szerepekre társadalmi hatások és történelmi események hatottak.

„Férfiak írása, ízlése, mint Gyulai Pál, Herczeghy Mór vagy Madách székfoglalója lesöpörte, alsó polcra tette a női irodalmat. És ezt a szép magyar hagyományt ma is sokan és lelkesen úzik, akadémiai és véleményvezéri minőségben is”. A szerző szerint megoldást jelentene a problémára a kánon átalakítása, melyben elférnének olyan kihagyott női szerzők is, mint Galgóczi Erzsébet, Földes Jolán, Szenes Piroska, Erdős Renée, Lesznai Anna.¹⁸

17 KUSPER Judit, *Elágazó meseösvények kertje: Nők, állatvölgények és próbák a népmesékben = Disciplina in fabula: Közelítések a meséhez*, szerk. LÓZSI Tamás – PÖLCZ Ádám, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 140–151, idézett oldal: 144.

18 VÁRNAGYI Márta, *A női irodalom és a feminista irodalomkritika Magyarországon*, Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat, 1, 2011, 26.

Gács véleménye is alátámasztja, hogy az irodalmi kánonból a nők kirekesztése a jellemző:

Tágon értve a kultúra egészének, szűken pedig az irodalomnak és az irodalomkritikának az uralkodó beszédmódja – bár univerzálisnak tünteti fel magát – maskulin és patriarchális, a világnak a férfinézetét képviseli és az apák tekintélyén alapul; a másik, ettől értelemszerűen elválaszthatatlan kritérium pedig az a tétel, hogy az irodalommal kapcsolatban is létezik vagy létezhetne valami női, feminin, ami más, mint a maskulin, és amit az uralkodó irodalmi és kritikai diskurzus nem reprezentál, elhallgattat, eltörölni igyekszik, és amit, ahogy a gyakorlati élet terén és a kultúra más területein, úgy az irodalomban, illetve az irodalomkritikában is emancipálni kell vagy meg kell teremteni.¹⁹

Ha az amerikai irodalomra tekintünk, Stacey és Thorne tanulmánya felhívja a figyelmet, hogy már az 1920-as években is a kisebbségi csoportok (a feketék, a fehér nők) kizárásával valósult meg a kánon, hiszen az elitet a fehér férfiak egy szűk rétege irányította. A formalista kritikusok megszilárdulása, a periodizálás hagyományai és konvenciói tovább szűkítették a kánont. Példaként említik Paul Lauter megállapítását, miszerint a New England-i puritanisták a férfi teokratikus hagyományt követték.²⁰

A magyarországi feminista irodalomkritikával ellentétben az angolszász irodalomkritika legfontosabb törekvése a kánonrevízió, ezért is válhatott a kortárs irodalmi-kulturális történések egyik főszereplőjévé. Gács Anna rámutat arra, hogy a feminista irodalmárok meggyőződése szerint a patriarchális kultúrában a nők a maskulin nyelvi reprezentáció foglyai, akik a szövegekben férfiak által teremtett esztétikai tárgyként jelennek meg. Fontosnak tartom kiemelni a tanulmányból a női irodalmi tradíciók tovább élésének sajátosságát: női irodalmi elődjeiket tekintik példaképnek, mely „a patriarchális irodalmi autoritás elleni lázadás” gesztusaként is értelmezhető. Virginia Woolftól idézi a gondolatot: „Mert ha nők vagyunk, az anyáink révén emlékezünk. Hasztalan fordulunk a nagy férfírókhoz segítségért, bármely gyakran fordulunk is hozzájuk élvezetért.”²¹

19 GÁCS Anna, *A nyugtalanító önarckép* = Ex Symposion: Irodalom, Művészet, Filozófia, Reflexió 17/21–22. 1998, 90–102.

20 JUDITH STACEY – BARRIE THORNE, *The Missing Feminist Revolution in Sociology, Social Problems*. 32/4., 1985, 304.

21 GÁCS Anna, *A nyugtalanító önarckép* = Ex Symposion: Irodalom, Művészet, Filozófia, Reflexió 17/21–22. 1998, 90–102.

Bán Zsófia előadásában az irodalom nemét járja körül:

A társadalmi nem (gender) és az irodalmi szövegek összefüggéseit vizsgáló elemzési módszer azokra a filozófiai-társadalomkritikai gondolatmenetekre épül, melyek a tizennyolcadik század végétől kezdve kétségbe vonják, hogy a nemek közötti különbségeket pusztán a biológia határozná meg, s megmutatják, hogy a kultúra és a társadalom döntő szerepet játszik a férfias és a nőies jegyek definiálásában.²²

Az irodalmi műfajokat tekintve szembeűnő, hogy azok a műfajok, melyeket a kritika által „alacsonyabb” státuszúnak tekint, azaz egy hierarchikusabb struktúrát fenntartva nem emeli be a kánon a jól kategorizálható művek közé, azok rendre olyan műfajok, melyeket gyakran használnak a nők, illetve a női írásmódot követő férfi szerzők. Emögött is kulturális-történelmi jelenségek figyelhetők meg.

A gender-szemponú kritika arra mutat rá, hogy a hagyományos, patriarchális szemléletű kritika túlzott értéket tulajdonít bizonyos hagyományos irodalmi műfajoknak. Érdekes megfigyelni, hogy bizonyos műfajok kritikai megítélése kultúránként mennyire változó – lásd például nálunk az életrajzok, önéletrajzok viszonylag alacsony irodalmi státusát, míg az angolszász kultúrákban kifejezetten magasan helyezkednek el a műfaji hierarchiában.²³

Véleményem szerint tipikus példája a fent említett jelenségnek a szingliregény megítélése, mely a populáris kultúrából nőtte ki magát női műfajként.

A népszerű maszkulin műfajoknak a kulturális kódjai és tematikája mintha olyan elemekre játszanának rá (szexualitás, bűnelkövetés, fantázia), melyeket a maszkulinitás „normális” (kulturálisan elfogadott, a domináns normának megfelelően konstruált) jelentése kizár magából. Azaz a népszerű maszkulin műfajok is mintha azt tematizálnák, ami explicitebb módon csak ritkán jelenik meg az elitkultúrába sorolt szövegekben: mintha a népszerű maszkulin műfajok olyan kulturális kódokként működnének, amelyekben el lehet mondani a legitimizált maszkulinitás „másik”-ját, a domináns diszkurzusok által eltakart, elfojtott (szexualizált, kriminalizált, fantáziáló), s ezért ki is rekesztett maszkulinitást.²⁴

22 BÀN Zsófia, *Van-e az irodalomnak neme?* = *Mindentudás Egyeteme 4.*, szerk. HITSEKER Mária és SZILÁGYI Zsuzsa, Budapest, Kossuth Kiadó, 2005, 179–194, idézett oldal: 179.

23 *Uo.*

24 SÉLLEI Nóra, *Nem a populáris kultúrára, avagy nem és (populáris) kultúra*, *Alföld*, 5., 2009, 107–108.

Ha abból indulunk ki, hogy milyen módon adhatóak át leginkább az irodalomban a női hagyományok, értékek és kulturális kódok, akkor érdemes a mesék felől közelítenünk. A mesék ugyanis tévedés, hogy elsősorban gyerekekhez szólnak.

Boldizsár Ildikó mutat rá arra, hogy az irodalom legősibb műfaja a XIX. század végéig a felnőtteknek szólt. A történetek orális módon hagyományozódtak generációról generációra. A mesékből többek között az is megtanulható, hogy a nőknek nemcsak máshogy kell viselkedniük, hanem más életstratégiákat is kell választaniuk, mint a férfiaknak:

nem a bátorságukról, hősiességükről kell elsősorban számot adniuk, hanem például arról, hogy milyen eltűnt vagy rejtett értékeket kell visszahozniuk és őrizniük a világban a harmónia megteremtése vagy fenntartása érdekében, miként felelősek a világ működéséhez szükséges rendért, [...] miért van szükség egy nő életében oly gyakorta a különféle magvak szétválogatására, a búza és az ocsú megkülönböztetésére, és milyen károkat okozhatnak a meggondolatlanul kimondott mondatok.²⁵

A mesék tehát látens módon közvetítik a női szerepeket, feladatköröket, életutakat. Egy női hős más kihívásokkal szembesül: önzetlen segítőként megmutatják az eltévedt hősnek a helyes utat, illetve tanáccsal is ellátják, ha bajba kerül.

A nők leggyakrabban azzal a hősnővel azonosulnak, aki rengeteg szenvedést visel el azért, hogy megválthassa hollóvá változtatott hét fivérért. Ez a hősnő azt mutatja meg nekünk, hogy mi, nők képesek vagyunk egy nagyszerű dologra: vissza tudunk hozni a világba olyan szellemi és lelki tartalmakat, amelyek valaha jelen voltak itt, aztán valaki elvárásolta (talán éppen hollóvá változtatta) őket. A nők képesek arra, hogy felismerjék és újra emberivé tegyék ezeket az átmenetileg „elvárásolt” (állatává tett) minőségeket.²⁶

A mesélés folyamatát Kuser Judit a performativitás aktusához kapcsolja, melyben a mese egyszerre jön létre és teremődik újra. A közbeszéd és a közös tudás részének, egy olyan összetett jelrendszernek nevezi, ami kultúrát és a kulturális tudáselemeket közvetíti. Értelmezésében a mesék női olvasatának „előállításához” elsősorban a női szereplők nyelvi és narratív világát kell megvizsgálni, beemelve néhol a férfi szereplőket is az elemzésbe.

A mese kódjai viselkedésmintákat tartalmaznak, amelyeket mesélés közben megpróbálunk „feléleszteni”, érthetővé és élővé tenni, majd pedig a mesélést követő kísérő tevékenységekben tudatosítani. Fontos azonban megje-

25 BOLDIZSÁR Ildikó, *Mesepoétika*, Budapest, Akadémiai, 2004, 14.

26 *Uo.*, 15.

gyezni, hogy a mesei kódok, archetipikus minták nem arra várnak, hogy a mesélés transzállapotában vagy a mese végén felfejezzük őket.²⁷

A mesélés aktusában azonban napjainkban már a gyermekek és a felnőttek (szülők, rokonok, pedagógusok) vesznek részt. A befogadói oldalról tehát a kortárs mesék esetében gyermekeknek szánt alkotásokról beszélhetünk. Petres Csizmadia Gabriella megállapítja, hogy a gyermek- és ifjúsági irodalom sztereotipikusan közvetíti a női és férfi társadalmi szerepeket, különösen igaz ez a népmesék mellett az irodalmi mesékre és meseregényekre is, melyek a férfi fölérendelt pozícióját erősítik meg.²⁸

A mesék világa és a mesélés aktusa tehát értéket, kultúrát közvetít, melyben a társadalmi hagyományok, női viselkedésminták és szerepek egyaránt implikálva vannak. Úgy gondolom, hogy a mesélés folyamatára fontos kitérni a pedagógia kapcsán is, hiszen a mesélés, történetmondás jelen van a magyar közoktatásban is.

Az írás megjelenése előtt a történetmesélés volt az egyetlen mód, hogy a közösségek megoszthassák és megőrizhessék hagyományaikat, tapasztalataikat. Generációról generációra biztosították az információk átadását, vagyis a civilizációk fennmaradását.²⁹ A történetet tekinthetjük tehát eszköznek is a világ megértésére vonatkozóan.

A nemzetközi kutatások a történetmesélés (storytelling) és történetalkotás (storymaking) pedagógiai alkalmazásait a kora gyermekkortól felnőttkorig vizsgálják. Kutatások és tantermi megfigyelések azt támasztják alá, hogy fejlesztik a kreativitást, a koncentrációs képességet, aktív figyelmet, olvasási készséget, bővítik a szókinccset.³⁰ A történetek elbeszélésével a tanulók ki tudják fejezni gondolataikat, rendszerezhetik az eddigi információkat, továbbá új ismereteket is elsajátíthatnak.³¹ Mivel a történetek érzelmi reakciót váltanak ki, a memóriába történő kódolást és előhívást is segítik. A történetmesélést ilyen értelemben véve a legősibb pedagógiai eljárásnak is tekinthetjük. Előnye, hogy szinte bármilyen tantárgynál alkalmazható,³² illetve szorosan kapcsolódik a társadalmi és humán műveltségterületekhez: irodalom, idegen nyelv, történelem, rajz, ének-zene.

27 KUSPER Judit, *Performativitás és dialogikusság: A mese műfaji lehetőségei az irodalomban és az irodalmon túl*, Performa, 3.

28 PETRES CSIZMADIA Gabriella, *A nőiesség és férfiasság titkai. Boldizsár Ildikó és Szegedi Katalin Királylány születik, Királyfi születik című gyermekirodalmi ikerkönyveinek nemi sztereotípiái = Disciplina in fabula: Közelítések a meséhez*, szerk. LÓZSI Tamás – PÖLCZ Ádám, Budapest, ELTE Eötvös, 131–139, idézett oldal: 132.

29 Craig Eilert ABRAHAMSON, *Storytelling as a Pedagogical Tool in Higher Education*, Education, 118/3., 1998, 440–451.

30 Gerald A. CHESIN, *Storytelling and storyreading*, Peabody Journal of Education. 43/4., 1966, 212–214.

31 Jie YANG, *Storytelling as a teaching method in ESL classrooms*, Applied Linguistics. 2. 2011, 159–169.

32 Gerald A. CHESIN, *Storytelling...*, 214.

Kulturális szinten az elbeszélés kohéziót ad az egymással megosztott hiedelmeknek és továbbadott értékeknek. Ezek a hatások elérhetőek történetek olvasása vagy nézése által, de még nagyobb haszon származik abból, ha a történeteket mi magunk meséljük el. A történetmesélés azt is lehetővé teszi, hogy gyermekek és felnőttek egyaránt felfedezzék, mit is jelent különböző szerepeket betölteni a világban. A gyerekek főképp arra használják a történetmesélést, hogy kísérletezzenek és fejlesszék azokat a szerepeket, amelyeket felismertek.³³

Óvodásoknál a mese, a mesélés köré épülő tevékenységformák mutatnak hasonlóságot a módszerrel. Minden mese egy történet, amely azontúl, hogy felkelti a gyermekek érdeklődését, fejleszti a kompetenciákat is. „Az irodalmi élményszerzés – a mese, vers, verses mese, történet, elbeszélés hallgatása – gazdagítja a gyermeki személyiséget, formálja az esztétikai, erkölcsi, közösségi érzelmeket, fejleszti az értelmi képességeket, kibontakoztatja a gyermeki világképet és nem utolsó sorban az anyanyelvi és kommunikációs képességeket.”³⁴

Módszerként az angolszász pedagógiában például nemcsak az általános és középiskolákban, hanem akár a felnőttoktatásban, az egyetemeken is az információk átadására, a fogalmak és az elméletek mélyebb megértésére, a kritikus és reflektív tanulást támogatva alkalmazzák. Az USA-ban³⁵ és Angliában³⁶ egyetemi kurzusokat, szakirányú továbbképzéseket is tartanak e témában a hallgatóknak.

A felsőoktatásban a történetmesélést alkalmazva az oktatóknak gondosan mérlegelniük kell azt a témát, melyről beszélni fognak, és az elbeszélés mikéntjét is, hiszen minél szemléletesebben, változatosabb hangnemben beszélnek, annál inkább kiválthatják a hallgatóság figyelmét és megértését is. Mindemellett meg kell felelnie a személyes történetek esetében a kulturális és univerzális értékeknek is. A populáris kultúráról szóló történetek, például filmek vagy aktuális események, szintén abban segítették a diákokat, hogy kapcsolatot teremtsenek az elsajátítandó ismeretek és a „való világ” között.³⁷ Tehát azt láthatjuk, hogy a kultúra, az ismeretátadás „rég-új” orális hagyománya köszön vissza az oktatási módszereket tekintve.

Azért is tartom fontosnak ezt hangsúlyozni, mert véleményem szerint a népmesei hagyományok, a mesélés folyamata az irodalmi kánonból kirekesztett női hang elsődleges közegének tekinthető. A női szimbólumok és archetipusok

33 Justine CASSELL – Kimiko RYOKAI, *Making Space for Voice Technologies to Support Children's Fantasy and Storytelling*, Personal and ubiquitous computing, 5., 2001, 169–190.

34 DANKÓ Ervinné, *Nyelvi-kommunikációs nevelés az óvodában*, Flaccus Kiadó, Budapest, 2016. 157.

35 Storytelling program: USA, East Tennessee State University, Communication and Storytelling Studies (https://www.etsu.edu/cas/comm_perform/academics/storytelling.php)

36 University of Chester Storytelling (szakirányú továbbképzés) <https://www1.chester.ac.uk/study/postgraduate/storytelling-mres>

37 M. Stephen KROMKA – K. Alan GOODBOY – Jaime BANKS, *Teaching with relevant (and irrelevant) storytelling in the college classroom*, Communication Education, 2019.

az orális kultúra részeként a népmesék keletkezése óta jelen vannak a magyar irodalomtörténetben, ugyanis a női szubjektum először a meséken keresztül képezte le saját magát. A történeteket mesélve hagyományozódtak a női viselkedésminták, a női szerepek és a női elvárások anyáról leányra. A női individuuum szintén ezekből a kollektív történetekből nőtt ki, a nők személyisége a meséken keresztül fejlődhetett. Ha a mesélés aktusa pedig oktatási módszerként alkalmazva jelen van mind a nemzetközi, mind a magyar pedagógiában, az arra utal, hogy a mesélés olyan hatékony pedagógiai eljárás, mely megerősíti a női értékek hagyományozódási folyamatának relevanciáját a nevelési és a pedagógiai kultúrában egyaránt.

A tanításban és nevelésben évszázadokig hátráltatott szerepben voltak a nők. Pukánszky Béla kutatásaiból is szembetűnő, hogy például Magyarországon csak 1945 óta kötelező a lányoknak is a nyolcosztályos általános iskola. Mindez azt jelenti, hogy az egyenjogú művelődésének és képzésnek a feltételei csak a XX. században teremtődtek meg.³⁸

Az Ambrus Attiláné Kéri Katalin által az 1852-ben megjelent *Családi Lapok* szerzőjétől, Szabó Imrétől idézett szövegrészlet jól tükrözi az adott kor és társadalom lánynevelési feladatait, miszerint a lányokat elsősorban az anyai és háziasszonyi feladatokra kell felkészíteni. Különösen az alsóbb társadalmi rétegekhez tartozó lányok esetében nem kívánatos a tudományok ismerete, sőt a zenére, táncra és idegen nyelvekre való felkészítésük is felesleges.³⁹

Mead *Férfi és nő* című könyvében az 1960-as évek elején arról értekeznek, hogy a gyermekkori és serdülőkori nevelés, amely a társadalmi szerepeket is meghatározza, alapvetően befolyásolja a nők és férfiak egymáshoz való viszonyának alakulását. Ha a lányokat kizárólag az anyaságra és szépségeszménynek való megfelelésre, a fiúkat kizárólag a vezetésre (családi és társadalmi szinten) nevelik, ha nyilvánvaló biológiai különbségek a társadalmi szerepek bebetonozására szolgálnak, az végső soron mindkét nem képviselőinek és a társadalmi egészségnek is árt. Mead szerint „bízvást kimondhatjuk, hogy egy kultúra szegényebb lesz, valahányszor az egyik nemet háttérbe szorítják”.⁴⁰

Összegzésként megállapítható, hogy bár a nők társadalmi helyzete sokat változott, mondhatni fejlődött a múlt század óta, az emancipáció, a feminizmus megítélése még mindig ellentmondásos, ha a női minták és kulturális kódok hagyományozására gondolunk. Tanulmányomban arra kerestem a választ, hogy a nőtörténeti és nőközpontú tanulmányoknak milyen áthagyományozódási jelenségei, társadalomban leképezett kulturális kódjai vannak. Ezt az irodalom felől vizsgálva elsősorban a feminista irodalomkritikával és

38 PUKÁNSZKY Béla, *A nőnevelés története*, Gondolat Kiadó, Budapest, 2013, 195.

39 AMBRUS ATTILA JÓZSEFNÉ KÉRI Katalin, *Lánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon (nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapozással)*. Akadémiai doktori értekezés, Pécs, 2015, 25.

40 Margaret MEAD, *Férfi és nő. A két nem viszonya a változó világban*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1970.

az új, „női” műfajok bemutatásával tártam fel. Különösen kiemelve a mesét, a mesélés aktusát és a történetmesélés módszerét a kulturális értékek, a női viselkedésminták és elvárások átörökítésében. Ugyanis véleményem szerint a női kulturális kódok az irodalom vonatkozásában a mesék, mesélés által hagyományozódnak. létjogosultságukat pedig még inkább alátámasztja, hogy a történetmesélés oktatási módszerként alkalmazva egy hatékony pedagógiai eljárásnak tekinthető a kutatások alapján.

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ	5
NŐK ÉS TÖRTÉNETEK	7
ANTAL ÉVA:	
Mary Wollstonecraft öröksége: tanulságos és filozofikus történetek.....	9
SZUROMI RITA:	
A professzionalizáció hiányának jellemzői egy nemesasszony írásában. Iglói Szontagh Mária irodalmi kísérletei a 20. század elején	23
SZÚTS-NOVÁK RITA:	
A hazai lányregény-irodalom mélységei egy századfordulós nőíró, Fried Margit (leány)nevelő tevékenysége és életútja alapján.....	39
TÖRTÉNETEK ÉS NŐK	57
GYURIS NORBERT:	
Fordított panoptikon: női mesterséges intelligencia és maszkulin technofóbia.....	59
KÖRÖMI GABRIELLA:	
Nők hang nélkül – nemi sztereotípiák szubverzív újraírása Yasmina Khadra <i>A merénylet</i> című regényében	69
ZSÁMBA RENÁTA:	
Bűnösök vagy modern nők? – Női portrék és erkölcsi határátlépések Margery Allingham és Josephine Tey klasszikus detektívregényeiben	81
KUSPER JUDIT:	
Autofikció és az önéletrajzi Másik megteremtése Szabó Magda <i>Für Elise</i> című regényében	93
KISPÁL DÁNIEL:	
„The Flash Failure – Let The Sunshine In” Közelítések Rakovszky Zsuzsa <i>A Hold a hetedik házban</i> című elbeszéléséhez	103
DEMETER ZSUZSA:	
Éva, a hős – avagy miért nem bűn egy harapás alma.....	115
NŐTÖRTÉNETÍRÁS	125
HELL JUDIT:	
Kékharisnyák? „Női szörnyetegek”? Néhány adalék az egyetemes és magyarországi nő történelmi kutatásokhoz a nőképzés területén.....	127
TENGELY ADRIENN:	
A pécsi leányok Mária-kongregációi a két világháború között	153
FARKAS ANETT:	
A nő történet, női irodalom határai: hagyomány és kurrens kulturális kódok.....	175